

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
(Reyestr № 4254)

ISSN 2957-3882 (Print)
ISSN 2957-6423 (Online)

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

ŞƏRQ ARAŞDIRMALARI

elmi-nəzəri jurnal

ВОСТОЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

научно-теоретический журнал

EASTERN STUDIES

scientific-theoretical journal

№ 1 (9)

Yanvar-iyun
Vol. 6, 2024

Bakı-2024

BAŞ REDAKTOR:

Akademik Gövhər BAXŞƏLİYEV - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Fil.ü.f.d, dos. Ruhəngiz CÜMŞÜDLÜ - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini

MƏSUL KATİB:

Fil.ü.f.d., dos. Lalə ƏLİYEV - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Akademik İ.Həbibbəyli -	AMEA-nın prezidenti
Akademik V.V.Naumkin -	Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi rəhbəri
Akademik A.B.Kudelin -	Rusiya Elmlər Akademiyasının M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunun elmi rəhbəri
Akademik N.Axundova -	AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Akademik N.Vəlixanlı -	AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru
Akademik M.Nağısoylu -	AMEA-nın müşaviri
Akademik Ş.Mustafayev -	Türk Akademiyasının prezidenti
Professor T.Məlikli -	AMEA N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Professor İ.F.Popova -	Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları İnstitutunun direktoru
Professor T.Cəmil -	Babes-Bolyai Universitetinin Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutunun direktoru, Rumıniya
Professor T.Seyhan -	Memar Sinan İncəsənət Universiteti, Türkiyə
Professor M.E.Kılıç -	İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının İslam Tarixi, İncəsənəti və Mədəniyyəti Araşdırma Mərkəzinin baş direktoru
Professor M.Xalvaşi -	Batumi Şota Rustaveli Dövlət Universiteti, Gürcüstan
Professor E.Quliyev -	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Türk Araşdırmaları" Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri
Professor M.M.Əbdülhəmid -	İraq Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru
Professor H.Eren -	Türkiyə
Professor S.Rüstəмова-Tohidi -	AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Professor M.Kazımov -	Bakı Dövlət Universiteti, Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri
Professor İ.Həmidov -	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri

REDAKTORLAR: H.Ağamoğlanov, İ.Bağırov, Ş.Şahbazova

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

Hüseyn Cavid prospekti 117

Bakı, Azərbaycan, AZ1143

Tel: (+994) 0554711366

Rəsmi sayt: es.anas.az

E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru

Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal

Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

© akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, 2024

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Академик Говхар БАХШАЛИЕВА - директор Института Востоковедения имени академика
З.М. Буньядова НАНА

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Д.ф.п.ф., доцент Рухангиз ДЖУМШУДЛУ - заместитель директора по научной работе Института
Востоковедения имени академика З.М.Буньядова НАНА

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

Д.ф.п.ф., доцент Лала АЛИЕВА - ведущий научный сотрудник отдела исследования и публикации
памятников письменности Института Востоковедения имени
академика З.М.Буньядова НАНА

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Академик И.Габибейли –	Президент НАНА
Академик В.В. Наумкин –	Научный руководитель Института востоковедения РАН
Академик А.Б. Куделин –	Научный руководитель Института мировой литературы имени М. Горького РАН
Академик Н. Ахундова -	Институт истории НАНА им. А. Бакиханова
Академик Н.Валиханлы –	директор Музея национальной истории Азербайджана НАНА
Академик М. Нагысойлу –	советник НАНА
Академик Ш. Мустафаев –	президент Турецкой академии
профессор Т.Меликли -	Национальный Музей Азербайджанской Литературы НАНА им. Н.Гянджеви
Профессор И.Ф. Попова –	директор Института восточных рукописей РАН
Профессор Т. Джемиль –	директор Института тюркологии и исследований Центральной Азии Университета Бабеш-Бойяи, Румыния
Профессор Т. Сейхан –	Университет искусств Мемара Синана, Турция
Профессор М.Э.Кылыч –	генеральный директор Центра исследований исламской истории, искусства и культуры Организации исламского сотрудничества
Профессор М. Халваши -	Батумский государственный университет имени Шота Руставели, Грузия
Профессор Э.Гулиев –	руководитель Научно-исследовательского центра «Тюрковедение» Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
Профессор М.М. Абдулхамид –	директор Иракского центра стратегических исследований
Профессор Х. Эрен -	Турция
Профессор С.Рустамова-Тохиди -	Институт Востоковедения НАНА имени академика З.М.Буньядова
Профессор М.Кязимов –	Бакинский Государственный Университет, заведующий кафедрой языков и литературы Среднего Востока
Профессор И.Гамидов –	заведующий отделом азербайджанской литературы, Общих начал и периода Возрождения Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА

РЕДАКТОРЫ: Х.Агамогланов, И. Багиров, Ш.Шахбазова

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

Проспект Гусейна Джавида 117
Баку, Азербайджан, AZ1143
Тел: (+994) 0554711366
Официальный сайт: es.anas.az
E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru
Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal
Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

EDITOR-IN-CHIEF:

Academician Govhar BAKHSHALIYEVA - Director of the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadova of ANAS

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Associate Professor Ruhangiz JUMSHUDLU - Deputy Director of the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadova of ANAS

EXECUTIVE SECRETARY:

Associate Professor Lala ALIYEVA - Leading Researcher in the Department of Research and Publication of Written Monuments at the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Academician I.Habibbeyli	President of ANAS
Academician V.V.Naumkin	President of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences
Academician A.B.Kudelin	Scientific adviser of the Institute of World Literature named after M.Gorky of the Russian Academy of Sciences
Academician N.Akhundova	Institute of History named after A.Bakikhanov of ANAS
Academician N.Valikhanli	General Director of the National History Museum of Azerbaijan of ANAS
Academician M.Naghisoylu	Advisor of ANAS
Academician Sh.Mustafayev	Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS, head of the Department of History and Economy of Turkey
Professor T.Malikli	National Museum of Azerbaijani Literature named after N.Ganjavi of ANAS
Professor I.F.Popova	Director of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences
Professor T.Jamil	Director of the Institute of Turkology and Central Asian Studies, Babes-Bolyai University, Romania
Professor T.Seyhan	Mimar Sinan Fine Arts University, Turkey
Professor M.E.Kilic	General Director of the Research Center for Islamic History, Art and Culture of the Organization of Islamic Cooperation
Professor M.Khalvashi	Batumi Shota Rustaveli State University, Georgia
Professor E.Guliyev	Head of the Research Center for Turkic Studies of the Azerbaijan State Pedagogical University
Professor M.M.Abdulhamid	Director of the Iraq Institute for Strategic Studies
Professor H.Eren	Turkey
Professor S.Rustamova-Tohidi	Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS
Professor M.Kazimov	Baku State University, head of the Department of Middle Eastern Languages and Literature
Professor I.Hamidov	Institute of Literature named after Nizami of ANAS, Head of the Department of Ancient Azerbaijani Literature

EDITORS: H.Aghamoghlanov, I.Baghirov, Sh.Shahbazova

EDITORIAL ADDRESS:

Huseyn Javid Avenue 117

Baku, Azerbaijan, AZ1143

Tel: (+994) 0554711366

Official website: es.anas.az

E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru

Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal

Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

MÜNDƏRİCAT

FİLOLOGİYA

İnci QASIMLI. Şəmsəddin Sivasinin “Gülşən-abad” əsərində arxaikləşmiş türk mənşəli sözlər	8
Salman SÜLEYMANOV. XIII əsr Azərbaycan şairi İzzəddin Həsənoğlunun dilində ərəb leksikası.....	22
İradə ZƏRQAN. Ziya Bünyadov və onun “Polis məmuru Dümbül Bəyin macərası” əsəri haqqında	31
Sevinc NURİYEVA (MƏMMƏDOVA). Şumer-Azərbaycan (ümumtürk) qəhrəmanlıq eposları arasında oxşarlıq	42

TARİX, ETNOQRAFIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Dəmir MUXƏTDİNOV. Multikulturalizm praktikası kontekstində və “Sivilizasiyaların toqquşması” teoriyasında islamofobiya	65
Könül ƏSƏDLİ. Şirvan bölgəsinin məscidləri Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərləri sferasında	74
Ülkər ƏLİYEVƏ. Beynəlxalq nəqliyyat layihələri kontekstində Çin-İran münasibətləri	90
Xəyyam İSMAYILZADƏ. XX əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəllərində ABŞ-ÇXR siyasi münasibətlərinin inkişafına təsir göstərən amillər	104
Zenfira ŞIXƏLİBƏYLİ. Çinin “strateji partnyoru” - Hindistan	112
Samid BAĞIROV. İbrahim Əmini Hərəvinin “Fütuhati-şahi” əsəri erkən Səfəvi dövrünün əsas mənbələrindən biri kimi.....	123
Xuraman ABBASOVA. Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin mövcud vəziyyəti	131

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ

Инджи КАСЫМЛЫ. Архаические слова тюркского происхождения в произведении Шамседдина Сиваси «Гульшан-абад»	8
Салман СУЛЕЙМАНОВ. Арабский лексикон в языке азербайджанского поэта XIII века Гасаноглу.....	22
Ирада ЗАРГАН. О Зии Буньядове и его произведении «Приключения полицейского чиновника Дюмбюль бека»	31
Севиндж НУРИЕВА (МАМЕДОВА). Сходства героических эпосов шумеро-азербайджанских (общетюркских).....	42

ИСТОРИЯ, ЭТНОГРАФИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Дамир Ваисович МУХЕТДИНОВ. Исламофобия в контексте практики мультикультурализма и теории “Столкновения цивилизаций”	65
Кёнуль АСАДЛИ. Мечети Ширванской области в сфере духовных ценностей азербайджанского народа	74
Улькер АЛИЕВА. Отношения Китая и Ирана в контексте международных транспортных проектов	90
Хайям ИСМАИЛЗАДЕ. Факторы, влияющие на развитие политических отношений США и КНР в конце XX - начале XXI века	104
Зенфира ШИХАЛИБЕЙЛИ. Индия - “стратегический партнер” Китая	112
Самид БАГИРОВ. «Книга Футухати-шахи» Ибрагима Амини Харави как один из главных источников раннего сефевидского периода	123
Хураман АББАСОВА. Современная ситуация в азербайджано-израильских отношениях.....	131

CONTENTS

PHILOLOGY

Inji GASIMLI. Turkic origin archaic words in Shamsaddin Sivasi's "Gulshan-Abad"	8
Salman SULEYMANOV. Arabic lexicon in the language of the 13 th century Azerbaijani poet Izaddin Hasanoghlu	22
Irada ZARGAN. About Ziya Bunyadov and his work "The adventure of the police officer Dumbul Bey"	31
Sevinj NURIYEVA (MAMMADOVA). Similarities between Sumerian and Azerbaijani (common Turkic) heroic sagas	42

HISTORY, ETHNOGRAPHY AND POLITICAL SCIENCES

Damir V. MUKHETDINOV. Islamophobia in the context of the practice of multiculturalism and the theory of the "Clash of civilizations"	65
Konul ASADLI. The mosques of the Shirvan region in the sphere of spiritual values of the Azerbaijani people	74
Ulker ALIYEVA. China - Iran relations in the context of international transport projects	90
Khayyam ISMAYILZADEH. Factors affecting the development of US-PRC political relations at the end of the 20 th century and at the beginning of the 21 st century	104
Zenfira SHIKHALIBEYLI. China's "strategic partner" India	112
Samid BAGHIROV. Ibrahim Amini Haravi's "Futuhati-Shahi" as one of the main sources of the early Safavi period	123
Khuraman ABBASOVA. Current state of Azerbaijani-Israeli relations	131

FİLOLOGİYA

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.8>

UOT: 811.512.161

ŞƏMSƏDDİN SİVASİNİN “GÜLŞƏN-ABAD” ƏSƏRİNDƏ ARXAİKLƏŞMİŞ
TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

İnci QASIMLI*

Açar sözlər: dilçilik, leksikologiya, orta əsrlər, qədim türk dili, arxaik leksika, arxaikləşmiş sözlər, yazılı abidələr, dialektika

XÜLASƏ

Şəmsəddin Sivasinin “Gülşən-abad” əsərində bu gün dilimizdə işlənməyən, bəzi şivə və ləhcələrdə qalan arxaikləşmiş sözlər var və bunlar anadilli abidələrimizin arxaik qatının semantik xüsusiyyətləri baxımından da diqqət çəkicidir. XVI əsr ədəbi-bədii dilimizin ən dəyərli yazılı nümunələrindən olan “Gülşən-abad” əsəri üzərindəki axtarışlar əyani surətdə göstərir ki, tarixən abidədə elə türk mənşəli sözlər işlənmişdir ki, həmin lüğət vahidlərinin müəyyən bir qismi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində istifadə olunmamaqdadır.

Orta əsr abidələrini araşdırdığımız zaman həmin dövrdə Azərbaycan və Osmanlı elm sahəsində yazılan türkcə əsərlərin, demək olar ki, hamısında işlədilən türk mənşəli kəlmələrin çoxunun eyni olduğunu görürük. Üzərində araşdırma apardığımız “Gülşən-abad” əsərində də kifayət qədər qədim türk mənşəli sözlərə rast gəlirik. Bu əsərdəki türk mənşəli sözləri Azərbaycan türkcəsində yazılmış əsərlərlə müqayisə etdikdə sözlərin həm formaca, həm də mənaca eyni məqsəd daşdığını görürük. Burada milli vahidlər türkoloji baxımdan daha böyük maraq doğurur. Bu qrup sözlərin böyük əksəriyyəti həm xarici, həm də daxili mənasına görə əsasən dəyişikliyə uğramadan bu gün də türk dilinin lüğət tərkibində özünə yer tapmaqda davam edir.

Şəmsəddin Sivasini əsərlərində türk dilindən gözəl bir şəkildə istifadə edən ən böyük nümayəndələrdən biridir. Bu cəhətdən onun yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq üçün olduğu kimi, dilçilik üçün də əhəmiyyətlidir. Sivasinin zəngin şeir dilində türkmənşəli sözlərin xüsusi çəkisi vardır. Bu sözlərin bir çoxu qədim türk dilindən gəlir və qədim türk yazılı abidələrində, Orxon-Yenisey, uyğur abidələri, “Qutadqu-bilik”, “Divanü lüğət it-türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud”da qeydə alınmışdır. Bu sözlərin bir qismi müasir dövrdə də işlənməyə davam edir, bir qismi isə arxaikləşmiş, yaxud bəzi dialektlərdə mövcudluğunu saxlamışdır. XVI əsr Anadolu və Azərbaycan dili, demək olar ki, eynilik təşkil etdiyi üçün ərəb və fars sözlərini nəzərə almasaq, sözlərin hamısı eyni şəkildə və eyni mənada istifadə olunmuşdur. Əsərdə istifadə olunmuş qədim türk sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik:

1. Müasir Azərbaycan türkcəsində istifadə olunan sözlər.
2. Arxaikləşmiş sözlər.

“Gülşən-abad” əsərində feilin əmr şəkli olan, əski türkcədə və Azərbaycanın bəzi bölgələrinin dialektində hələ də yaşayan -gil xüsusi şəkildən də istifadə olunmuşdur. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də əsərin Türkiyədəki nüsxələrində də bundan istifadə olunmasıdır. Bu da leksik cəhətdən çox diqqət çəkici və maraqlı məqamdır.

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.
E-mail: iqasml@mail.ru

Dilçilik baxımından çox qiymətli olan bu əsərdə öz əksini tapmış qədim türk sözlərinin tədqiqi, onların araşdırılıb üzə çıxarılması tarixi leksikologiya üçün zəngin material verir. Bu sözlərin, demək olar ki, çoxu dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdir və yalnız bəzi dialektlər istisna olmaqla günümüzdə heç bir şəkildə istifadə olunmur.

Giriş

Dil ictimai hadisə olduğu üçün bütün tarixi hadisələr, cəmiyyətdəki dəyişikliklər onda əks olunur. Zamanla bəzi məfhumlar dəyişib yox olur, onları bildirən sözlər isə köhnələrək öz ümumişlək xüsusiyyətini itirir. Bu cür sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır. Arxaizmlər yunan dilindən tərcümədə (archalos) “qədim” mənasını verən “archašcos” sözündən əmələ gəlmişdir. “Arxaik” sözü mənşəcə yunan dilində “arxaios” (ilk, ən qədim) və “ikos” şəkilçisindən törəmişdir. Əslində, dilçilikdə arxaizmlər neologizmlərin antonimi olaraq qəbul edilə bilər. Dilin lüğət tərkibi daim dinamik və inkişafdadır. Sözlərin ümumişlək xüsusiyyətinin itirilməsinin də bir sıra səbəbləri mövcuddur. Dövlət quruluşları, ictimai-siyasi funksiyalar dəyişib bir-birini əvəz etdikcə, onlarla bağlı sözlər də köhnəlir və sıradan çıxır. Məsələn: darğa, töycü, dinar, koxa, kətxuda, dirhərn, katta, şahı və s. İnsanların həyat və yaşayışı dəyişdikcə arxalıq, təhnə, daqqal batman, çuxa, börk, əba, çarıq, xurcun kimi sözlər, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq xış, mirab, mac, vəl, cu var, hodaq, qazalaq və sair sözlər dilin işlənmə arealında öz yerini itirmiş olur. Dilin özünün inkişaf etməsi və zənginləşməsi ilə əlaqədar sözlərin köhnəlməsi də arxaizmlərin yaranmasının növbəti səbəbidir. Məsələn: sayru (xəstə), güz (payız), göz (dəfə), ün (səs), pitik (yazı), əsrük (sərxoş), uçmaq (cənnət), ayıtmaq (demək, söyləmək), alp (cəsur), suç (günah), tanıq (şahid), yağmalamaq (talamaq), yazı (çöl, düz) görklü (gözəl), us (ağıl), damu (cəhənnəm) və s. Ümumiyyətlə, dildəki yeni sözlərin sayı dilin fəal fondundan çıxan sözlərin sayından həmişə çox olur. Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrümüzdə neologizmlərin əmələ gəlməsi və dil daxili aktivləşməsi prosesi olduqca aktualdır. Bunun əksi olan dildəki sözlərin arxaikləşməsi isə nisbətən ləng prosesdir. Bəzi sözlər müəyyən dövrdə fəal işlənir, lakin bir müddətdən sonra bu sözlərin istifadə dairəsi daralır, bəzən yeni məna kəsb edərək dilin lüğət fondunda yenidən fəallığını bərpa edir. Məsələn, Azərbaycan dilində “ismaric” sözü əvvəlcə “xəbər, tapşırıq” mənasında fəal işlədildiyi halda, XX əsrin II yarısından etibarən bu sözdən daha az istifadə edilmişdir. XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq yenə də “ismaric” sözünün işlənmə dairəsi genişlənməmiş və söz “mesaj” sözü ilə yaxın mənada işlədilməyə başlamışdır. Son illərdə isə bu söz dilin aktiv fonduna daxil olsa da, işlənmə fəallığının nisbətən azalması müşahidə olunmaqdadır. Ümumiyyətlə, dilin lüğət fondu fəal və qeyri-fəal lüğət fondu olmaqla iki yerə ayrılır. Dilin fəal lüğət fondu mənası hamı tərəfindən başa düşülən ümumişlək sözlərdir. Dilin qeyri-fəal lüğət fondu dedikdə isə, köhnəlmiş sözlər və neologizmlər nəzərdə tutulur ki, bunların da dildə passivliyi başa düşüləndir. Dildəki köhnəlmiş sözlərin özləri də iki qrupa ayrılır ki, bunlara da arxaizm və tarixizmlər aid edilməkdədir. (Hacıyeva, 2019, s.63-68) Yuxarıda söylədiklərimizə nümunələr əsasında aydınlıq gətirək. Arxaizm deyildikdə bu gün dildə işlənməyən, lakin əvəzində onların mənasını verən sözlər nəzərdə tutulur; yəni məna qalır, onu ifadə edən söz dəyişir, məsələn: ayıtmaq (demək), əsən (sağ, salamat), uçmaq (cənnət), ayaq (qədəh), nəsnə (əşya), us (ağıl) və s. Dövlət quruluşunun dəyişməsi, əmək prosesinin təkmilləşməsi ilə əlaqədar yaranan sözlər isə tarixizmlər adlanır. Tarixizmlərdə anlayışla yanaşı, onu ifadə edən söz də köhnəlir. Məsələn: xan, töycü, sovet, mülkədar, qlava, hampa, bolşevik, katta, menşevik, darğa, dinar və s. Köhnəlmiş sözlərin bəziləri bu gün də dialektlərdə işlənir. Belə sözlər vaxtilə ədəbi dildə işlənilib, sonra dildən çıxdığına görə həm köhnəlmiş sözlər, indi ədəbi dildə yox, ayrı-ayrı dialektlərdə yaşadığına görə həm də dialekt sözlər adlanır. Məsələn: hancarı (necə), düş (yuxu), əsrük (sərxoş), anarı (o tərəf), becid (teztələsik) və s. “Becid” sözü bu gün Bakı dialektində, qalan sözlər isə Qazax, Borçalı bölgəsində fəal işlənir.

Hər bir xalqın ictimai, siyasi həyatında, iqtisadi münasibətlərində, məişət və mədəniyyətində baş verən inkişaf və dəyişmələrlə əlaqədar olaraq dilin lüğət tərkibində olan sözlərin bir qismi öz işləkliyini itirib arxaik fonda daxil olur. Müasir ədəbi dilimizdə öz istifadə imkanlarından məhrum

olmuş bu cür sözlər tarixən normativ dil vahidləri kimi intensiv işlənmiş, dilimizin tarixi təkamül prosesində isə öz semantik gücünü itirmiş sözlərdir. Belə sözlərin bir çoxu istər yazılı, istərsə də şifahi dil baxımından struktur və semantik varlığını itirsə də, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də qohum türk dillərində mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Elə buna görə də qohum dillərin leksik sistemləri arasında müqayisə aparmaq, eləcə də dilimizin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək baxımından arxaik sözlərin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində əks olunan arxaizmlər, lüğətlərə düşməyən arxaizmlərdən fərqli olaraq, daha geniş arealda mənimsənilir və dil faktı kimi qorunub saxlanır. Digər tərəfdən, belə sözlərdə onların tarixi, struktur və semantikasi, eləcə də xalqımızın sosial, ictimai, siyasi, iqtisadi həyatı ilə bağlı əks etdirdiyi anlayışlar da saxlanmış olur. Bu anlayışlar xalqın məişət həyatının, ictimai təfəkkürünün, milli-mənəvi dəyər və səviyyəsinin göstəricisi hesab olunur. Aydındır ki, ədəbi dilimizə yeni söz və ifadələrin daxil olması, eləcə də sözlərin bir qisminin istifadədən kənar qalması daimi xarakter daşıyır. Bu prosesdə iştirak edən sözlərin işlənmə dairəsinin, mənşəyinin, qrammatik və digər xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həmin sözlərin tarixi mühitinin, qədim və müasir türk dilləri ilə kəsişən və ayrılan cəhətlərinin üzə çıxarılması baxımından aktualdır. Digər tərəfdən, belə sözlərin dil mühitinin öyrənilməsi onların ümumtürk kontekstində araşdırılması ilə yanaşı, sırf Azərbaycan dilinə aid özünəməxsus mühitini də üzə çıxarmağa imkan verir.

B.Ə.Xəlilovun dilimizlə bağlı yazılmış mötəbər əsərlərdən olan “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı əsərində arxaizmlərin bölgüsü aparılmış (Xəlilov, 2008, s.28), sözlər təsnif edilərək, “Lüğəvi arxaizmlər” və “Fonetik arxaizmlər” adlı iki hissəyə ayrılmışdır. Lüğəvi arxaizmlərdə sözün ifadə etdiyi anlayış və ya məfhumla əlaqədar olan əşya və hadisələr qalır, sözlərin ya özü, ya da mənası köhnəlir. Bu baxımdan lüğəvi arxaizmlər iki qrupa ayrılır: a) leksik arxaizmlər, b) semantik arxaizmlər. Leksik arxaizmlər əşya və hadisəni ifadə edən anlayışın qalması, sözlərin tamamilə arxaik plana keçməsi nəticəsində yaranan, müasir dilimizdə artıq unudulmuş, fəal işlənmə hüququ olmayan sözlərdir. Məs.: aydır, ayıtmaq – demək, söyləmək; yey – yaxşı; iraq – uzaq və s. Semantik arxaizmlərdə sözlər öz köhnə formasında qalsa da, onların mənası dəyişir. Məs.: kəpənək sözü tarixən yapıncı mənasında işlənsə də, hazırda həşərat adı kimi qalmışdır. Fonetik arxaizmlərdə sözün adlandırdığı məfhum qalır, sözün özündə səslər dəyişir. İzahlı lüğətlərimizdə 50-dən yuxarı fonetik arxaizmə rast gəlinir: xəlq//xalq; gamış//camış; üz//yüz; abxor//abxor//abxur – su içmək üçün qab; dəstgirə (qulp)//dəsgirə və sair. Kitabələrin dilindəki bir qism sözlər bu gün üçün arxaikdir; müasir dilimizdə onlardan ya heç istifadə olunmur, ya onların şəkli dəyişmiş, yaxud müəyyən nişanələri qalmışdır. Arxaik feilləri işlənməsinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaikləşmiş feillər: ay – demək, söyləmək; qanmaq – doyuzdurmaq, susuzluğu yatızdırmaq; gidərmək – kənar etmək, yox etmək, götürmək; ivmək – tələsmək; ısıрмаq – dişləmək; irgürmək – yetişdirmək, çatdırmaq; onalamaq – sağalmaq, yaxşılaşmaq və s. Bu feillərin təhlilinə həmçinin Orxon-Yenisey abidələrində, “Qutadqu-bilik”də, Mahmud Kaşğarının lüğətində, İbn Mühənnə lüğətində, rus dilçilərindən V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun əsərlərində; “Kitabi-Dədə Qorqud”da, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında rast gəlmək mümkündür və bu feillər izahlı lüğətlərdə də öz əksini tapmışdır.

2. İlk mənəsidən fərqli mənə qazanmış feillər: imrənmək – arzulamaq, istəmək, sevmək; ismarlamaq – tapşırmaq; irişmək – çatmaq, yetişmək, qovuşmaq; yastanmaq – söykənmək; qarımaq – qocalmaq; toylamaq – qonaq etmək; uçunmaq – titrəmək, qorxmaq və s. Bu feillərin müxtəlif mənbələrdə işlənmə məqamlarını da nəzərə çatdırmaq istərdik. Ay və ayıt feilinin qədim türkdilli mənbələrdə “demək, söyləmək” mənaları ilə yanaşı, “izn vermək, soruşmaq” mənalarına da təsadüf edilir. Q.Bürhanəddinin dilində bu sözün “ayt” və “aydır” şəkillərinə təsadüf olunur. Orxon-Yenisey abidələrində isə bu leksemin qeyd olunan mənalarla yanaşı, “mühakimə yürütmək, xəbər vermək, əmr etmək, xəbər göndərmək” mənaları da qeydə alınmışdır. Azərbaycan yazılı abidələrində “ayıt” feili “demək” feili ilə paralel işlənmişdir. XVIII əsrin əvvəllərinə qədər bu mənzərə müşahidə olunsada, sonrakı dövrlərdə “ay” leksemi arxaikləşərək ədəbi dildən çıxmışdır. Bu leksem hal-hazırda Füzuli rayon şivəsində “söyləmək” mənasında işlənir: “O, ma söz aydı”. Dəpələmək sözü bu gün arxaik

söz kimi işləkliyini itirsə də, onun kökü olan dəp, təp feili müasir dilimizdə işlənən “təpik, təpinmək” – “acıqlanmaq” sözlərinin tərkibində izlərini qorumuşdur. Lakin bu sözlər tarix boyu istifadə ediləndə gəlmiş, müəyyən dövrdə onları başqa sözlər əvəz etmişdir. Bu da, dillərin inkişafında təbii haldır.

“Gülşən-abad” əsərinin dili

Azərbaycanda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Gülşən-abad” (Sivasi, 1558: B-6040; B-5914) əsərinin 2 əlyazması mühafizə olunmaqdadır. Böyük Füzulinin “Söhbətül-əsmar” əsərinin təsiri ilə XVI əsrdə Türkiyədə yaranmış bir əsərin indiyədək naməlum qalan nüsxələri Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunda aşkar edilərək ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuşdur (Musayeva, 1995, s.92-97). Mənbələrdə bu əsərin varlığı haqqında bəzi bilgilərlə rastlaşırıq (Bursalı, 1333, s.94-95; Kocatürk, 1964, s.396-397). Şərq əlyazma kataloqlarına əsasən əsərin əlyazmasına yalnız Konya Mövlanə muzeyində təsadüf edilmişdir (Gölpınarlı, 1967, I. s.263). Həmin nüsxənin tarixi məlum deyil; həcmi hər səhifədə 17 sətir olmaqla 20 vərəq; ölçüsü 11,3h21,5-8,5h14,2 sm; xətti hərəkəli nəsxədir. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda aparılan araşdırmalar nəticəsində “Gülşən-abad”-ın iki qiymətli əlyazması üzə çıxarılmışdır (Musayeva, 1995, s.91-97). B-6040 şifri altında mühafizə edilməkdə olan əlyazma “Kitabi-Gülşən-abad və bahariyyəyi-sufiyyə əş-şeyh Şəmsəddin əs-Sivasi quddusüs-sırrəku” adlandırılmışdır. Həcmi 17 vərəq (34 səhifə), ölçüsü 15h21,5-9,5h17 sm, cildi son dövrlərə aid üzərinə yaşıl kağız çəkilmiş kartondur. Kağızı XVIII əsrin ortalarına aid filigranlı Avropa istehsalıdır. Xətti nəstəliq, sətir sayı 15-18 (iki sütun), köçürülmə tarixi XVIII əsrin ikinci yarısıdır. Başlıqları tünd qırmızı, mətn qara mürəkkəblə yazılmışdır. “Gülşən-abad” klassik üslubda, başdan-başa farsca olan başlıqlar və yarımbaşlıqlarla 45 bölməyə ayrılmışdır.

Qədim və orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış şərqli alim, şair və dövlət xadimlərinin hərəsinin özünə məxsus orijinal və səciyyəvi tərəfləri, ziddiyyətli və mübahisəli məqamları vardır. Çoxlarının olduqları il, yer məlum olmur və ya mübahisə doğurur; adları, ləqəbləri qarışır, əsərləri dolaşır salınır. Siyasi baxışlar, fəlsəfi istiqamətlər tez-tez dəyişir, nöqteyi-nəzərlər toqquşur. Bunun nəticəsində müxtəlif fikirlər, fərqli mülahizələr meydana çıxır. Şəxsiyyət nə qədər böyük və zamanənin tanınmışı olursa, ziddiyyətlər də bir o qədər çox və qarışıq olur. Qədim və orta əsrlərdə elə bir görkəmli alim, şair və filosof göstərmək çətinidir ki, onun haqqında yuxarıda sadaladığımız cəhətdən münaqişəyə səbəb bir məsələ olmasın. Belə bir vəziyyətin yaranmasının səbəbi çoxdur. Lakin başlıca səbəb etibarlı sənəd yoxluğu, bəzən ləqəb və adların oxşarlığı, orijinal əsərlərin məhv olub aradan getməsi, dəqiq təyin edilmiş həqiqətlər əvəzinə rəvayətlərin hökm sürməsi, əlyazmaları köçürən katiblər tərəfindən buraxılan səbəblər üzündən qəsdən dövrünün tələbinə uyğun olaraq tarixi faktların saxtalaşdırılması və sairədir. Bunlar və buna oxşar amillər Şərqlin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər qarşısında böyük maneələr yaradır. Həqiqəti ortaya çıxartmaq üçün böyük əmək tələb olunur. Bəzən isə son dərəcə ziddiyyətli məxəzlər və faktlar içərisindən doğrunu tapıb ortaya çıxartmaq mümkün olmur. Əksinə, məsələ bir az da dolaşdırılır. Belə bir dövrdə türk ədəbiyyatından istifadə edərək əsərlər yaradan müəlliflər də bu cür xaosun içərisinə düşərək əsərlər yaratmağa çalışmışlar. Belə müəlliflərdən biri də Şəmsəddin Sivasidir.

XVI əsrdə sosial həyata aid türkcə yazılmış əsərlər demək olar ki, yoxdur. O dövrə aid sosial, ictimai həyatı yalnız əsərlərin içərisindən, əsərdəki hadisələrdən bəhrələnərək o dövrün cəmiyyətini, sosial yaşayışını tanıya bilirik. Şəmsəddin Sivasinin “Gülşən-abad” əsəri də belə əsərlərdəndir ki, o dövrün cəmiyyəti haqqında ondan geniş və müfəssəl məlumat almaq imkanımız var. Bu əsərin ən qiymətli xüsusiyyəti, onun içərisində türk mənşəli sözlərin çoxluq təşkil etməsidir.

İlk anadilli abidələrimizin dilində işlənmiş leksik vahidlər öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Abidələrin dilində türk mənşəli sözlərlə bərabər, ərəb və fars dilindən alınmış sözlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, abidələrdə türk mənşəli leksemlərin çoxluq təşkil etdiyini qeyd etməliyik. Bildiyimiz kimi, dilimizə ərəb və fars kəlmələrinin güclü axını türk şeirində əruz vəzninin əsas mövqeyə sahib olması ilə əlaqədar baş vermiş və sonra onların nəsrə təsiri də qaçılmaz olmuşdur.

İlk anadilli abidələrimizin leksik sistemində qədim türk yazılı abidələri ilə səsləşən leksik paralellər çoxdur. Abidələrdə işlənən leksik vahidlər mənşəyinə görə iki qrupa bölünür:

1. Türk mənşəli sözlər.
2. Alınma sözlər.

Təbii ki, burada ən maraq doğuran qrup qədim türk mənşəli sözlərdir. Çünki onların çoxu bu gün dilimizdə işlənir və ya çox az miqdarda şivə və ləhcələrdə qalmaqdadır. Bu kəlmələr bəzən olduğu kimi, bəzən isə dəyişikliyə uğramış formada qarşımıza çıxır. Ümumtürk mənşəli sözlərin bir qrupu Azərbaycan türkcəsinin leksemindən çıxsada, başqa türk soylarının dillərində öz mövqeyini saxlamaqdadır.

Orta əsr abidələrində elə lüğət vahidlərinə rast gəlirik ki, həmin sözlər dilimizin sonrakı inkişaf pillələrində əsasən fonetik, semantik baxımdan müəyyən diaxronik dəyişikliklərə uğramışdır. Yazılı abidələrimizin leksik sistemində müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaikləşmiş sözlər diqqətimizi cəlb edir. Bu arxaik qatın bir hissəsi yüzilliklər keçdikcə Azərbaycan dilində öz işlənmə sahəsini itirmiş, bir qismi başqa türk ləhcələrində olduğu kimi, ya da dəyişikliyə uğrayaraq hələ də istifadə olunmaqda, bir qismi ədəbi dildən çıxmış, öz varlığını dialekt və şivələrimizdə bəzən fonetik və semantik dəyişikliklərlə qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümumtürk mənşəli sözlərin bir qrupu Azərbaycan türkcəsindən çıxsada, başqa türk boylarının dillərində öz mövqeyini saxlamaqdadır.

“Gülşən-abad” əsərində türk mənşəli sözlərin işlənməsi

“Gülşən-abad” əsərində bu gün dilimizdə işlənməyən, bəzi şivə və ləhcələrdə qalan arxaikləşmiş sözlər var və bunlar anadilli abidələrimizin arxaik qatının semantik xüsusiyyətləri baxımından da diqqət çəkicidir. XVI əsr ədəbi-bədii dilimizin ən dəyərli yazılı nümunələrindən olan “Gülşən-abad” əsəri üzərindəki araşdırmalar əyani surətdə göstərir ki, tarixən abidədə elə türk mənşəli sözlər işlənməmişdir ki, həmin lüğət vahidlərinin müəyyən bir qismi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində istifadədən çıxarılmışdır. Bu əsərdə öz əksini tapmış qədim türk sözlərinin tədqiqi, onların araşdırılıb üzə çıxarılması tarixi leksikologiya üçün zəngin material verir. Bu əsərdə istifadə olunan sözlərin demək olar ki, hamısı dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdir və günümüzdə heç bir şəkildə istifadə olunmur. Yalnız bəzi şivə və ağızlar istisna olmaqla. Aşağıda belə sözlərdən bir neçə nümunələr göstərməyə çalışaq.

Nümunə:

اوش (Sivasi, 1558: B-6040, 10 a) – uş
Urundum **uş** bu tacı bən qidəmdən
Və əta küllə şeyindən o dəmdən (Sivasi, 1558, B-6040, 10a)

تاپو (Sivasi, 1558: B-6040, 17 b) – tapu
Çü istidad ilə gəldin qapuya
Həqiqətin gözü ilə hazır ol **tapuya** (Sivasi, 1558, B-6040, 17b)

اولو (Sivasi, 1558: B-6040, 10 a) – ulu
Ulular xizmətində cestü çalak
Miyanın şədd edüb ol şöylə dərək (Sivasi, 1558, B-6040, 10a)

قاندە (Sivasi, 1558: B-6040, 13b) – qanda
İşitdu bunu bülbul etdi fəryad
Dedi **qandan** durur bu murgı naşad (Sivasi, 1558, B-6040, 13b)

كلبه (Sivasi, 1558: B-6040, 11 a) - kəlb
Geçərdi karibanı Haqq bila pak
Ana av av edərdi **kəlb**i napak (Sivasi, 1558, B-6040, 11 a)

يابان (Sivasi, 1558: B-6040, 17 a) - yaban

Nə dənli eylər isə ol bahane

Qo təlvini saqın gitmə **yabanə** (Sivasi, 1558, B-6040, 17 a)

يوزون (Sivasi, 1558: B-6040, 17 b) – yüzün

Demə bu hicrə alamım cəfadır

Sana mani **yüzündən** bu vəfadır (Sivasi, 1558, B-6040, 17 b)

Təbii ki, burada ən maraq doğuran qrup qədim və arxaikləşmiş türk mənşəli sözlərdir. Çünki onların çoxu bu gün dilimizdə işlənmir və ya çox az miqdarda şivə və ləhcələrdə qalmaqdadır. Bu kəlmələr bəzən olduğu kimi, bəzən isə dəyişikliyə uğramış formada qarşımıza çıxır. Ümumtürk mənşəli sözlərin bir qrupu Azərbaycan türkcəsinin leksemindən çıxsada, başqa türk soylarının dillərində öz mövqeyini saxlamaqdadır. “Gülşən-abad” əsərinin nüsxələrində felin əmr şəkli əski türkcədə və Azərbaycanın bəzi bölgələrinin dialektində hələ də yaşayan -gil xüsusi şəkilçisindən də istifadə olunmuşdur. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri əsərin Türkiyədəki nüsxələrində də bundan istifadə olunmasıdır. Bu da leksik cəhətdən çox diqqət çəkici və maraqlı məqamdır. Məsələn:

Cənaba dut yüzün şamı səhərgah

Cigərlər şərhalansun **eyləgil** ah (Sivasi, 1558, B-6040, 7b)

Sual edüb dedim ey zəhri abi

Nədir halın bana **vergil** cavabı (Sivasi, 1558, B-6040, 10b)

Çü rahat mənzil oldur bilürsən

Yola **girgil** sıd q ilə sufi ər isən (Sivasi, 1558, B-6040, 12a)

Dedi qanın sorarsan şaha vargil

Bana andan gəlibdür ana **sorgil** (Sivasi, 1558, B-6040, 15a)

Tazarrula dedim ey mərdi mani

Muradım var qapında **vergil** anı (Sivasi, 1558, B-6040, 15a)

Anasır cübbəsi olduqca bərdüş

Varılmaz ol araya **eyləgil** huş (Sivasi, 1558, B-6040, 16b)

Orta əsr abidələrini araşdırdığımız zaman orta əsr Azərbaycan və Osmanlı elm sahəsində yazılan türkcə əsərlərin demək olar ki, hamısında işlədilən türk mənşəli kəlmələrin çoxunun eyni olduğunu görürük. Üzərində araşdırma apardığımız bu əsərdə də kifayət qədər qədim türk mənşəli sözlərə rast gəlirik. Bu əsərdəki türk mənşəli sözləri Azərbaycan türkcəsində yazılmış əsərlərlə müqayisə etdikdə sözlərin həm formaca, həm də mənaca eyni məqsəd daşdığını görürük.

Əsərin içərisində türk mənşəli kəlmələr, milli vahidlər türkoloji baxımdan daha böyük maraq doğurur. Bu qrup sözlərin böyük əksəriyyəti həm xarici, həm də daxili mənasına görə əsasən dəyişikliyə uğramadan bu gün də Türk dillərinin lüğət tərkibində özünə yer tapmaqda davam edir. Yazılı abidələrdə elə lüğət vahidlərinə rast gəlirik ki, həmin sözlər dilimizin sonrakı inkişaf pillələrində əsasən fonetik, semantik baxımdan müəyyən diaxronik dəyişikliklərə uğramışdır. Yazılı abidələrimizin leksik sistemində müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından əsasən arxaikləşmiş sözlər diqqətimizi cəlb edir. Bu arxaik qatın bir hissəsi yüzilliklər keçdikcə Azərbaycan türkcəsində öz işlənmə sahəsini itirmiş, bir qismi başqa türk dillərinin ləhcələrində olduğu kimi, ya da dəyişikliyə uğrayaraq hələ də istifadə olunmaqda, bir qismi ədəbi dildən çıxmış, öz varlığını dialekt və şivələrimizdə bəzən

fonetik və semantik dəyişikliklə qoruyub saxlaya bilmişdir. “Gülşən-abad” əsərində də bu gün dilimizdə işlənməyən, bəzi şivə və ləhcələrdə qalan arxaikləşmiş sözlər var və bunlar ana dilli abidələrimizin arxaik qatının semantik xüsusiyyətləri baxımından da diqqət çəkicidir. XVI əsr ədəbi-bədii dilimizin ən dəyərli yazılı nümunələrindən olan “Gülşən-abad” əsəri üzərindəki axtarışlar əyani surətdə göstərir ki, bu əsər XVI əsr ədəbi-bədii dilimiz, onun lüğət tərkibi, fonetik sistemi, qrammatik quruluşu haqqında aydın təsəvvür yaradır və bu dövrün bütün dil xüsusiyyətlərini özündə işıqlandırır. Tarixən abidədə elə türk mənşəli sözlər işlənmişdir ki, həmin lüğət vahidlərinin müəyyən bir qismi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində istifadədən qalmışdır. “Gülşən-abad” əsərində öz əksini tapmış qədim türk sözlərinin tədqiqi, onların araşdırılıb üzə çıxarılması tarixi leksikologiya üçün zəngin material verir. Bu sözlərin demək olar ki, çoxu dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdir və günümüzdə heç bir şəkildə istifadə olunmur. Təbii ki, yalnız bəzi şivə və ağızlar istisna olmaqla. Aşağıda belə sözlərdən bir neçə nümunələr göstərməyə çalışaq.

قاندہ (Sivasi, 1558: B-6040, 8a, 9b) qanda.

Bu dağ ilə nə külhan içrə nəydin

Bu rənk qana ya **qandan** boyandın (Sivasi, 1558: B-6040, 8a, 9b)

Məkanın qandadır **qandan** gəlürsün

Nə iqlimin səlamın ırgürirsün (Sivasi, 1558: B-6040, 8a, 9b)

آلب (Sivasi, 1558: B-6040, 7a) alıb.

Görüb ruyun içələr camı hamra

Alıb buyun deyələr qanı Mevla (Sivasi, 1558: B-6040, 4a)

Nə dükkandan **alıbsın** qıl xəbərdar

Bu itri qanqı əttar etti isar (Sivasi, 1558: B-6040, 5b)

گونلی (Sivasi, 1558: B-6040, 7a) - gönli.

Dilimdə zikr idi **gönlümdə** Mevla

Bana vird olmuş idi lavü illa (Sivasi, 1558: B-6040, 7a)

Otur bu xaneyi xəlvətdə tənha

Dilində zikr ola **gönlündə** Mevla (Sivasi, 1558: B-6040, 7b)

اتمک (Sivasi, 1558: B-6040, 8a) etmək.

Sirayət **eyləmiş** halatı əzkar

Səma etmək dilər haləttə naçar (Sivasi, 1558: B-6040, 9b)

Bənim hadim degildir **etmək** ibram

Bənim bir aşkı naşadu nakam (Sivasi, 1558: B-6040, 13b)

تاش (Sivasi, 1558: B-6040, 8a) taş.

Bana qanlar içirdi **taşı** gərdun

Dərunum daği çeşmim oldu pürhun (Sivasi, 1558: B-6040, 8a)

Bana qanlar içirdi **taşı** gərdun

Dərunum daği çeşmim oldu pürhun (Sivasi, 1558: B-6040, 8a)

دورور (Sivasi, 1558: B-6040, 8b) durur.

Əlində nizəsi var şöylə çalak

Diliranə **durur** cəm içrə bibak (Sivasi, 1558: B-6040, 8b)

ایمار (Sivasi, 1558: B-6040, 8b) umar.
Umarım əbrə şeyxdən bana dərman
 Duyam irşadı birlə buyı canan (Sivasi, 1558: B-6040, 8b)

تورور (Sivasi, 1558: B-6040, 9b) turur.
 Gəlür zanbaq libası dərvişanə
 Ayağ üzrə **turur** ol xadimanə (Sivasi, 1558: B-6040, 9b)

تاپو (Sivasi, 1558: B-6040, 17b) tapu.
 Çü istidad ilə gəldin qapıya
 Həqiqətin gözü ilə hazır ol **tapuya** (Sivasi, 1558: B-6040, 17b)

اوش (Sivasi, 1558: B-6040, 10a) uş.
 Urundum **uş** bu tacı bən qidəmdən
 Və əta küllə şeyindən o dəmdən (Sivasi, 1558: B-6040, 10a)

ايدوب (Sivasi, 1558: B-6040, 13b) edüb.
 Dəmidir edəsin aħbaba çarə
 Likanı mərhəm **edüb** zəhmi harə (Sivasi, 1558: B-6040, 13b)

تاش (Sivasi, 1558: B-6040, 8a) taş.
 Bana qanlar içirdi **taşı** gərdun
 Dərunum daği çeşmim oldu pürhun (Sivasi, 1558: B-6040, 8b)

اولو (Sivasi, 1558: B-6040, 10a) ulu.
Ulular xizmətində cestü çalak
 Miyanın şədd edüb ol şöylə dərək (Sivasi, 1558: B-6040, 10a)

كلبه (Sivasi, 1558: B-6040, 11a) kəlbə.
 Geçərdi karıbanı Haqq bila pak
 Ana av av edərdi **kəlbi** napak (Sivasi, 1558: B-6040, 11a)

يابان (Sivasi, 1558: B-6040, 16a) – yaban.
 Kərəmdən şöylə ol budan nişanə
 Bəyan eylə bəni salma **yabanə** (Sivasi, 1558: B-6040, 16a)

يوزون (Sivasi, 1558: B-6040, 17b) yüzün.
 Demə bu hicrū alamım cəfadır
 Sana mani **yüzündən** bu vəfadır (Sivasi, 1558: B-6040, 17b)

Bulmaq -bulmaq, buluşmaq formaları istər qədim türk yazılı abidələrində, istərsə də başqa mənbələrdə tez-tez istifadə olunmuşdur. “Gülşən-abad” əsərində də eyni formada və eyni mənada işlənmişdir:

Biəxir **bulmadım** dərdimə çarə
 Düşüb əldən ələ oldum figarə (Sivasi, 1558, B-6040, 5a)

Oqumaq – əsərdə -çağırmaq, səsləmək, dəvət etmək mənasında işlədilmişdir. Bu söz dilimizdə tamamilə arxaıqlaşmış sözlərdəndir:

Bu rəmzi çün **oqudum** safhasından
Meyi həsrətlər içtim kasasından (Sivasi, 1558, B-6040, 5a).

Ayru –ayrı – əsərdə -ayrı, ayrılmaq mənasında istifadə olunmuşdur:

Nə gördü aynı şəms içində **ayrun**
Ona daim mukabildir cəbinin (Sivasi, 1558, B-6040, 12a)

Anun – əsərdə - onun, onu mənasında işlənmişdir. Bu söz dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdəndir:

Anunçün bən dəxi irşada gəldim
Bu məclisdə gülə fəryada gəldim (Sivasi, 1558, B-6040, 13a)

Qanda – əsərdə -harada, haraya mənasında işlədilmişdir. Bu söz dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdəndir:

İşitdü bunu bülbul etdi fəryad
Dedi **qandan** durur bu murgi naşad (Sivasi, 1558, B-6040, 13b)

Tapu – əsərdə -xidmət, hüsur, qulluq mənasında işlədilmişdir. Bu söz dilimizdə tamamilə arxaikləşmiş sözlərdəndir:

Çü istidad ilə gəldin qapıya
Həqiqətin gözü ilə hazır ol **tapuya** (Sivasi, 1558, B-6040, 17b)

Issı -isti mənasında işlədilir:

Dükənin yapdı həp itr **ıssı** əttar
Bə axır oldular ana xiridar (Sivasi, 1558, B-6040, 14b)

Ön -öndə, irəlində durmaq mənasında işlədilmişdir:

Ğurubu vardır **önündə** tuluun
Usulu vardırur labud firauun (Sivasi, 1558, B-6040, 14b)

Yazu -yazı yazmaq mənasında işlənmişdir:

Ki əşya safhasına xameyi Haqq
Yazupdır oqutur isə dərsi mutlaq (Sivasi, 1558, B-6040, 3a)

Dürlü - növ, müxtəlif cür mənasında istifadə olunmuşdur:

Kəmalini sana etməyə izhar
Verür hakü mədərdən **dürlü** əzhar (Sivasi, 1558, B-6040, 2b)

Şol – şəxs mənasını bildirən -o deməkdir:

Dəxi **şol** alu ashabı kirama

Ki sayı oldulardı bu mərəma (Sivasi, 1558, B-6040, 3a)

Şimdi – indi mənasındadır:

Unutmuşdum yenə gülzarım andım

Bu qərbət içrə **şimdi** zarım andım (Sivasi, 1558, B-6040, 2a)

Qatı – möhkəm mənasındadır:

Əl üzrə edərim **qatı** mərahil

Müzəyyəndir bənimplə hər mahafil (Sivasi, 1558, B-6040, 10 a)

Ulaş – əsrdə - harayasa çatmaq, yetişmək mənasında işlənmişdir:

Çü kökdən özdəkə ondan da şaha

Varub andan **ulaşdım** pişi şeyxa (Sivasi, 1558, B-6040, 17 a)

Şəmsəddin Sivasi əsərlərində türk dilindən gözəl bir şəkildə istifadə edən ən böyük nümayəndələrdən biridir. Bu cəhətdən onun yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq üçün olduğu kimi, dilçilik üçün də əhəmiyyətlidir. Sivasinin zəngin şeir dilində türkmənşəli sözlərin xüsusi çəkisi vardır. Bu sözlərin bir çoxu qədim türk dilindən gəlir və qədim türk yazılı abidələrində, Orxon-Yenisey, uyğur abidələri, "Qutadğu-bilik", "Divanü lüğət it-türk", "Kitabi-Dədə Qorqud"da qeydə alınmışdır. Bu sözlərin bir qismi müasir dövrdə də işlənməyə davam edir, bir qismi isə arxaikləşmiş, yaxud bəzi dialektlərdə mövcudluğunu saxlamışdır. XVI əsr Anadolu və Azərbaycan dili demək olar ki, eynilik təşkil etdiyi üçün, ərəb və fars sözlərini nəzərə almasaq demək olar ki, sözlərin hamısı eyni şəkildə və eyni mənada istifadə olunmuşdur. Əsərdə istifadə olunmuş qədim türk sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik:

1. Müasir Azərbaycan türkcəsində istifadə olunan sözlər: od, torpaq, su, gətir, yarat, gəl. imdi, dinlə, et, söz, könül, ver, dilə, at, üz, bil, oğlan, kişi, ər, oğul, öyüd, yenə, geri, qız, qılınc, otur. Bu sözlərin bəzilərində semantik, fonetik dəyişmələr görünür.

Qara **topraq** içindən rəngi əlvən

Çıqarur yazmış anda xətti reyhan (Sivasi, 1558, B-6040, 3b)

Nələr söylər sana əvrakı aşcar

Gəl oqur hər birindən dərzi əsrar (Sivasi, 1558, B-6040, 12a)

Dəhan açub dedi ey piri sail

Sözün varid vəli **dinlə** məsail (Sivasi, 1558, B-6040, 9a)

Dedim ey busitanım mərdi məsti

Şikəst idim **sözün** verdi dürüsti (Sivasi, 1558, B-6040, 12a)

Bu əsrarı çü nərgis etdi ifşa

Qatına varub **etdim** sözə inşa (Sivasi, 1558, B-6040, 12a)

Dimağı cana verür itrı tazə

Düşər ondan **gönül** tıflı niyaza (Sivasi, 1558, B-6040, 7a)

Dilərsən bən gibi xoş bu olasın
Liqayı yar ilə xoş ru olasın (Sivasi, 1558, B-6040, 7b)

Alişur zairinin daməninə
Xələl vermək **dilər** gül xirməninə (Sivasi, 1558, B-6040, 9b)

İşit bəndən **ər** isən hasbihali
Sana mənzil idin saffi niali (Sivasi, 1558, B-6040, 10a)

2. Arxaikləşmiş sözlər: ulaşımaq, dürlü, birlə, bul, tapmaq, varmaq, ərmək, saqın, ulu, tapu, ilətmək, kelecı, ayıtmaq, bunalmaq, qatı, bəklə, kəndi, kəndöz, dəgmə, yaqmaq, dirlik.

Çü kökdən özdəkə ondan da şaha
Varub andan **ulaşdım** pişi şeyxa (Sivasi, 1558, B-6040, 17a)

Kəmalini sana etməgə izhar
Verür hakü mədərdən **dürlü** əzhar (Sivasi, 1558, B-6040, 17a)

Qatına vardım etdim mərhəbələr
Likası **birlə** kəsb etdim safalar (Sivasi, 1558, B-6040, 4a)

Cihan halqın bana biganə **buldum**
Qamu əhvalımı əfsanə **buldum** (Sivasi, 1558, B-6040, 4b)

Bənəfşə bu işi görmək rəvadır
Bu arzı halə ol **varmaq** səzadır (Sivasi, 1558, B-6040, 13b)

Nə dənli eylər isə ol bahənə
Qo təlvini **saqın** gitmə yabanə (Sivasi, 1558, B-6040, 17b)

Ulular xizmətində cestü çalak
Miyanın şədd edüb ol şöylə dərək (Sivasi, 1558, B-6040, 10b)

Çü istidat ilə gəldin qapıya
Həqiqətin gözüle hazır ol **tapuya** (Sivasi, 1558, B-6040, 17b)

Bu dövr içrə çü güldür qütbül aqtab
Səzadır cəm ola **qatında** əhbab (Sivasi, 1558, B-6040, 3b).

“Gülşən-abad” əsərində feilin əmr şəkli olan, əski türkcədə və Azərbaycanın bəzi bölgələrinin dialektində hələ də yaşayan -gil xüsusi şəkilçisindən də istifadə olunmuşdur. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də əsərin Türkiyədəki nüsxələrində də bundan istifadə olunmasıdır. Bu da, leksik cəhətdən çox diqqət çəkici və maraqlı məqamdır.

Nümunə:

Cənaba dut yüzün şami səhərgah,
Cigərlər şərhəlsun **eyləgil** ah (Sivasi, 1558, B-6040, 10a).

Mətnin içində bu şəkildə çox sayda arxaikləşmiş türk mənşəli sözlər vardır ki, bu söz dilçilik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

XVI əsr nəsr abidəsi Şəmsəddin Sivasinin “Gülşən-abad” əsəri həm bir nəsihətnamə kitabı olaraq həm XVI əsr sadə türkcə yazılmış nəsr dilinin ən gözəl nümunəsi kimi, həm də içindəki türk mənşəli kəlmələrin zənginliyi ilə leksik cəhətdən diqqətimizi çəkir. Əsərdə təbii ki, ərəb-fars sözlərindən də geniş istifadə olunmuşdur. Bu, o dövrün bütün əsərlərinə xas bir xüsusiyyətdir. Bununla yanaşı abidədə türk mənşəli leksemlərin xüsusi çəkisinin daha ağır olduğunu xüsusilə qeyd etməliyik.

“Gülşən-abad” əsəri Anadolu coğrafiyasında yazıldığından deyə bilərik ki, Anadoluda yerləşmiş insanlara xitab olaraq yazılmışdır. Bu əsər bir Anadolu yazarının qələmindən çıxdığından XV əsr Anadolu insanının fikirlərini, düşüncəsini, mədəniyyətini, əxlaqını, tərbiyəsini, elmini, şivəsini, dinini, ailəsini, yaşayış tərzini, siyasi-iqtisadi əlaqələrini, ən əsası isə, dilini əks etdirməsi baxımından bizim üçün dəyərli bir sirlər xəzinəsi və araşdırma mənbəsi hesab olunur.

Təqdim olunan nümunələrdə müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə bir sıra fonetik, leksik arxaikləşmənin izlərini gördük. O da məlum oldu ki, bu cür vahidlər müasir dilin aktiv lüğət fondundan çıxsada, dialekt və şivələrdə öz izlərini saxlamaqdadır. Diaxronik aspektdə aparılan araşdırmalar dil vahidlərinin inkişaf tarixi, dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna keçməsinin səbəbləri haqqında daha dolğun məlumatlar verməyə imkan yaradır.

“Gülşən-abad” Şəmsəddin Sivasinin ən gözəl əsərlərindən biri olub 557 beytlik kiçik bir məsnəvidir. Təmsil mahiyyətində bir əsərdir. Gül şeyxi, digər çiçəklər də müridləri təmsil edir. Burada vəhdəti-vücut və daha başqa təsəvvüfi məsələlərdən, çiçəklər arasında keçən söhbətlərdən bəhs edilmişdir. Şəmsəddin Sivasinin didaktik ifadədən qurtularaq şəriyyəti önə çəkdiyi məsnəvilərdən biridir. “Gülşən-abad” həcm etibarı ilə kiçik, ancaq möhtəvası baxımından xeyli geniş məsnəvilərimizdəndir.

ƏDƏBİYYAT

- Bursalı, Mehmet Tahir (1333). Osmanlı müellifləri. 354 s.
- Devellioğlu, Ferit (1993). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik lüğət. Ankara. 1712 səh.
- Gölpınarlı Abdülbaki (1988). “Şemsiye”, İslam Ansiklopedisi, c. 11, İstanbul, TDV Yay. 552 səh.
- Hacıyeva B. (2019). Türk dilinin leksik-semantik inkişaf sistemində arxaik sözlərin formalaşması. Tanınmış türkoloq-alim Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. 28 oktyabr, s.63-68.
- Xəlilov B.Ə. (2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan. 452 səh.
- Kocatürk, Vasmi Mahir (1964). Türk edebiyatı Tarihi, Ankara. 848 səh.
- Musayeva, Azadə (1995). “Füzulinin “Söhbətül-əsmar”ı təsiri ilə yaranmış əlyazma abidəsi,” Füzulinin 500 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfrans materialları, səh. 92-97.
- Sivasi, Şəmsəddin (1558). Gülşən-abad. Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi, Fatih Bölümü, №2835.
- Sivasi, Şəmsəddin (1558) Gülşən-abad. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, B-6040.
- Sivasi, Şəmsəddin (1558). Gülşən-abad. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. B-5914.

*Архаические слова тюркского происхождения в произведении
Шамседдина Сиваси «Гульшан-абад»*

Ключевые слова: языкознание, лексикология, средние века, древнетюркский язык, архаическая лексика, архаические слова, письменные памятники, диалектика

В произведении Шамседдина Сиваси «Гульшан Абад» присутствуют архаические слова, которые сегодня не используются в нашем языке, сохраняясь в некоторых диалектах, и они также примечательны с точки зрения семантических особенностей архаического слоя памятников нашего родного языка. Исследования произведения «Гульшан-абад», являющегося одним из ценнейших письменных образцов нашего литературно-художественного языка XVI века, ясно показывают, что исторически в памятнике использовались слова тюркского происхождения, и определенная часть из этих словарных единиц не использовались на более поздних этапах развития нашего языка.

Когда мы рассматриваем средневековые памятники, мы видим, что большинство слов турецкого происхождения, используемых практически во всех турецких произведениях, написанных в области средневековой азербайджанской и османской науки, совпадают. В исследованном нами труде «Гульшан-абад» мы находим довольно древние слова тюркского происхождения. Когда мы сравниваем слова турецкого происхождения в этом произведении с произведениями, написанными на азербайджанском турецком языке, мы видим, что слова имеют то же назначение как по форме, так и по значению. Здесь большой интерес с тюркологической точки зрения представляют национальные единицы. Подавляющее большинство этой группы слов продолжает находить место в лексике турецкого языка и сегодня, практически не изменившись, как по внешнему, так и по внутреннему значению.

Шамседдин Сиваси – один из величайших представителей, красиво использующих тюркский язык в своих произведениях. В этом отношении его работы важны как для лингвистики, так и для литературоведения. В богатом поэтическом языке Сиваси особый вес имеют слова тюркского происхождения. Многие из этих слов происходят из древнетюркского языка и зафиксированы в древнетюркских письменных памятниках, орхоно-енисейских, уйгурских памятниках, «Кутадгу-билик», «Диваню люгат ит-тюрк», «Китаби-Даде Горгуд». Некоторые из этих слов продолжают использоваться и в наше время, а некоторые из них стали архаичными или сохранили свое существование в некоторых диалектах. Поскольку анатолийский и азербайджанский языки XVI века были практически идентичны, все слова использовались одинаково и с одним и тем же значением, за исключением арабских и персидских слов. Древнетурецкие слова, использованные в произведении, можно сгруппировать следующим образом:

1. Слова, используемые в современном азербайджанском турецком языке.
2. Архаичные слова.

В произведении «Гульшан-абад» использован также специальный суффикс -гиль, который является повелительной формой глагола и до сих пор существует в старотурецком языке и в диалектах некоторых регионов Азербайджана. Одним из примечательных моментов здесь является то, что он также используется в копиях произведения в Турции. Это лексически очень примечательный и интересный момент.

Исследование древнетюркских слов, отраженное в этом очень ценном с точки зрения языкознания труде, дает богатый материал для исторической лексикологии. Почти большинство этих слов совершенно архаичны в нашем языке и сегодня никак не используются. Конечно, за исключением некоторых.

ABSTRACT

Inji GASIMLI

Turkic Origin Archaic Words in Shamsaddin Sivasi's "Gulshan-Abad"

Keywords: *linguistics, lexicology, Middle Ages, the ancient Turkic language, archaic lexicon, archaic words, written monuments, dialectics.*

There are archaic words in Shamsaddin Sivasi's work "Gulshan-Abad" that are not used in our language today but remain in some dialects, and these are interesting in terms of the semantic features of the archaic layer of our native monuments. The studies on the work "Gulshan-Abad," which is one of the most valuable written samples of our literary language in the 16th century, clearly show that, throughout history, such Turkic words have been used on the monument that a certain part of those lexical units is not currently used in the further stages of development of our language.

When we do research on the monuments of the Middle Ages, we see that most of the Turkic works penned in the Middle Ages in the scientific fields of Azerbaijan and the Ottoman words of Turkic origin are almost the same. In the work "Gulshan-Abad," which we have done research on, we come across enough words of ancient Turkic origin. When we compare the words of Turkic origin in this work with the works written in the Azerbaijani Turkic language, we see that these words have the same purpose both in form and meaning. Here, national units create greater interest in terms of Turkology. A large part of this group of words continues to have a place in the lexical history of the Turkic language today without any major changes, both in terms of their external and internal meanings.

Shamsaddin Sivasi is one of the greatest figures who made great use of the Turkic language in his works. In this point of view, his legacy is as crucial for linguistics as it is for literary studies. Words of Turkic origin have a special role in the rich poetic language of Sivas. Many of these words come from the ancient Turkic language and are recorded in the ancient Turkic written monuments: Orkhon-Yenisey, Uyghur monuments, "Kutadgu-Bilig," "Divanu Lugati't-Turk," and "Book of Dede Korkut." Some of these words continue to be used in contemporary times, while others have become archaic or have preserved their existence in some dialects. This means that, as the 16th-century Anatolian and Azerbaijani languages are almost the same, if we do not take the Arabic and Persian words into consideration, almost all of the words were used in the same way and with the same meaning. We can group the ancient Turkic words used in the work as follows:

1. Words used in modern Azerbaijani Turkic.
2. Archaic words.

In the work "Gulshan-Abad," the special form of -gil, which is the imperative form of the verb and still survives in Old Turkic and in the dialects of some regions of Azerbaijan, was also used. One of the points that draws attention here is that this is also used in the copies of the work in Turkey. This is also a lexically remarkable and interesting point.

The study of the ancient Turkic words that have been used in this work is very valuable in terms of linguistics, and their being found out provides rich material for historical lexicology. This means that most of these words are completely archaic in our language and are not used in any way today. Of course, only some dialects are exceptions.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.22>

UOT: 811.411.21; 811.512.162

XIII ƏSR AZƏRBAYCAN ŞAİRİ İZZƏDDİN HƏSƏNOĞLUNUN DİLİNDƏ ƏRƏB LEKSİKASI

Salman SÜLEYMANOV*

Açar sözlər: Həsənoğlu, XIII əsr, ərəb sözləri, qəzəl, sufi şair, ilk anadilli şeirlər

XÜLASƏ

Monqolların Azərbaycana gəlişi ilə xalqımıza olunan hər cür məhrumiyyətlərə baxmayaraq, yeni bir mərhələyə qədəm qoyan ana dilimiz əsrin sonlarına yaxın artıq öz bəhrəsini verməyə başlayır. Yəni, başqa sözlə desək, artıq XIII əsrin sonlarından etibarən, şairlərimiz ana dilində də əsərlər yazmağa başlayırlar. Lakin maraqlıdır ki, tədqiqatçılar anadilli yazılı ədəbiyyatımızın əsasını qoyan Həsənoğlunun mübahisəli də olsa, təqribən, 1260-cı ildə vəfat etdiyini qeyd edirlər. Və eyni zamanda, “sufilərin çox yaşadıklarını (70-100 il və daha artıq)” adətən uzunömürlü olduqlarını göz önünə alaraq, onun (yəni Həsənoğlunun - S.S.) gənclik və yetkinliyinin Nizaminin yaşadığı ən nüfuzlu çağlarına uyğun gəldiyini qeyd edirlər (Abbasi, 1981). Beləliklə, Həsənoğlunun bu şeirləri ömrünün sonlarında deyil, ortalarında yazdığını qəbul etsək, gördüyümüz kimi, nə qədər mübahisəli olsa da, anadilli ədəbiyyatımızın artıq XIII əsrin əvvəllərindən bəri yaranmağa başladığını iddia edə bilərik.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk anadilli qəzəl müəllifi olan Həsənoğlunun bizə gəlib çatmış üç qəzəlinin dilini təhlil edərkən görürük ki, hələ şifahi dilimizdə işlənilən yazılı dilimizdə tam oturmayan, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlinən və gəlinməyən bir çox ərəb və fars sözlərini normativləşdirmişdir. Şairin dilində işlənən ərəb leksik vahidləri, misal gətirdiyimiz şeir nümunələrindən də gördüyümüz kimi, həm dünyəvi eşq, həm dini məzmun daşıyan, həm də irfani məna və məğzi olan ərəb leksik vahidləridir. İzzəddin Həsənoğlunun dilində olan alınma leksik vahidlərin anadilli leksik vahidlərlə müqayisədə azlıq təşkil etdiyini görməklə şairin dilinin öz dövrünün yazılı kitab dilinin mənzərəsini tam işıqlandırdığının şahidi oluruq. Şairin əruz vəzninin həzəc bəhrində yazılmış hər üç qəzəlinə də gördüyümüz kimi şair ərəb leksik vahidlərini türkcəmizə, onun qaydalarına tam tabe etməklə olduqca axıcı, sadə və gözəl şeir nümunələri yaratmışdır.

Giriş

Ədəbi dil və ədəbiyyat tariximizin inkişafında özünəməxsusluğuyla seçilən XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatını bir neçə əsər - Həsənoğlunun azərbaycanca üç qəzəli, “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisi, Əlinin “Qisseyi-Yusif” mənzuməsi və s. təmsil edir. Bu əsərlərin hamımıza məlum olan meydana çıxma səbəblərini şərtləndirən dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-elmi mühitini təsvir etməzdən əvvəl, VII əsr, yəni “Dədə Qorqud kitabı”nın formalaşaraq bitdiyi dövrdən XIII əsrə qədər Azərbaycanda mövcud olan yazılı dillərin mənzərəsini təqdim etmək yerinə düşərdi. Belə ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının III cildinin əvvəllərində oxuyuruq: “Bir sıra tarixi-siyasi səbəblərdən Azərbaycanda uzun əsrlər boyu əvvəl ərəb (xilafət ağalığı dövründə), sonra fars dili hakim olmuş, rəsmi dairələrdə və buradan çıxış edərək, yazılı ədəbiyyatda da yad dillər doğma dili üstələmişdir.

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Bakı Avrasiya Universiteti.

E-mail: ssuleymanli@mail.ru

Tarixi keçmişin yüzillikləri axarında, hətta, mənşəcə türksoylu olan hakim sülalələr belə, çox zaman bu mövqedən fəaliyyət göstərmiş, “alı” saray və iqamətgahlarda danışiq yad dildə olmuş, məktəblərdə, mədrəsələrdə tədris ərəb-fars dillərində aparılmışdır” (“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, 2007, II C, s.6). Lakin artıq XIII əsrin əvvəllərindən etibarən monqol hücumlarıyla əlaqədar olaraq, şifahi şəkildə mövcud olan Azərbaycan ədəbi dili yazılı dilə də çevrilməyə başlayır. Amma ərəb-fars dilləri hələ də bütün regionda elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, din dili olaraq qalırdı. Və XIII əsrə qədər artıq normativləşib qurtarmış bu dillərin dilimizə təsiri olduqca böyük idi. Belə ki, VII əsrə qədər çox güman ki, yazılı ədəbi dilə də sahib olmuş ana dilimiz, VII əsrdən, yəni ərəblərin işğalından sonra ana dilində yazılı ədəbi dildən məhrum olmuşdur. Azərbaycan yazılı ədəbi dili ancaq və ancaq XIII əsrin sonlarından etibarən yenidən meydana çıxmağa başlamışdır ki, bu dövrdə də qeyd etdiyimiz kimi, artıq regionda böyük nüfuz sahibi olan ərəb və fars dillərinin təsiri altına düşmüşdür. Buna görə də, bütün bu və digər faktları nəzərə alan akademik Tofiq Hacıyev XIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinə qiymət verərkən yazır: “Artıq XIII əsrdən başlanan yeni mərhələdə ərəb, fars dillərindən türkcəmizə güclü lüğət axını özünü göstərir” (Hacıyev, 2012, I, s.131). Lakin eyni zamanda, ədəbi dil tariximizin XIII əsr və sonrakı dövrünə doğru qiymət verən Tofiq Hacıyev həmin dövrü aşağıdakı şəkildə xarakterizə edir: “Bununla da alınmaların türkcəmiz tərəfindən mənimsənilməsi, özünü küləşdirilməsi prosesi gedir. Xalq dili də, ədəbi dil də sınaq qarşısında durur. Faktlar göstərir ki, türkcəmiz prosesi ağayana şəkildə idarə edir. Alınmalar xalqın ünsiyyətinə də girdiyindən ədəbi dili milli inkişaf yolundan döndərə bilmir, Azərbaycan milli ədəbi dili “Dədə Qorqud kitabı”ndan gələn inkişafını yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdıraraq davam etdirir” (Hacıyev, 2012, I, s.131).

Məqsəd: Həsənoğlunun ədəbiyyat və ədəbi dil tariximizdəki yerini və rolunu işıqlandırmaqla günümüze gəlib çatmış üç türkdilli qəzəlinə nəzər salıb qəzəllərin dilində olan ərəb leksik vahidlərini, onların sintaktik – semantik xüsusiyyətlərini göstərməkdir.

Metodologiya: müqayisəli və müqayisəli-tipoloji, dünya və Azərbaycan dilçi və şərqşünaslarının ayrı-ayrı dünya dillərinin dil tarixlərinə və leksik vahidlərinə həsr etdikləri metod və prinsiplər təşkil edir. Ümumiyyətlə, dilçiliyin ənənəvi tədqiqat metodlarından – təsviri, müşahidə, induktiv, deduktiv, tarixi-müqayisəli metodlardan, həmçinin sistemli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

1. Apardı könlümü qəzəlinə ərəb leksik vahidləri

Məlum olduğu üzrə Həsənoğlunun bizə ana dilimizdə üç - “Apardı könlümü...”, “Necəsin, gəl ey yüzi ağum...”, “Əcəb bilsəm...” mətləli və fars dilində “Çe konəm?” rədifli bir qəzəli gəlib çatmışdır. Ümumiyyətlə, təzkirələrin verdiyi məlumata görə, Həsənoğlu dövrünün böyük şair və sufilərindən olmuş, ana dilində, fars dilində divanlar bağlamış, ərüz və heca vəznlərində şeirlər qələmə almışdır. Həsənoğlunun bizə gəlib çatan üç qəzəli üslub və poetika baxımından olduqca maraqlı qəzəllərdir. Belə ki, hətta, birinci qəzəli üslub baxımından sonrakı iki qəzəldən istər leksikasına, istərsə də poetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Leksikasına gəldikdə, akademik Tofiq Hacıyev birinci və sonrakı qəzəldən danışarkən yazır: “XIII əsrdən Həsənoğlunun əlimizdə olan qəzəllərindən ikisinin lüğət tərkibinə diqqət yetirək. Qəzəllərin dilində yüz söz var. Bunlardan 59-u türk, 41-i ərəb-fars sözüdür...”

“Apardı könlümü...” qəzəli müləmmə şeir forması olduğu üçün – beytlərin birinci misrası türkcə, ikinci misrası farsca olduğu üçün ancaq birinci misraların sözləri hesablanmışdır. Qəzəllərdə türkcə və ərəb-farsca sözlərin nisbəti müxtəlifdir. “Apardı könlümü...” qəzəlinə 47 sözdən 20 söz türkcə, 27 söz ərəbcə və farscadır – türkcə ümumi lüğətin 42,5 faizini təşkil edir. “Necəsin, gəl ey yüzi ağum...” qəzəlinə 68 sözdən cəmi 16 söz ərəbcə-farscadır – türkcə ümumi lüğətin 76,5 faizini təşkil edir. Bütövlükdə hər iki qəzəldə lüğətin 59 faizi türkcədir” (Hacıyev, 2012, I, s.131-132). Bizim apardığımız tədqiqata görə isə “Apardı könlümü...” qəzəlinə işlənən ərəb sözləri aşağıdakılardır. Lakin qəzəlin özünü də bir daha yada salmaq məqsəduyğun olardı.

Apardı könlümi bir xoş, **qəmər**yüz, canfəza dilbər;
 Nə dilbər, dilbəri-**şahid**, nə şahid, şahidi-sərvər!
 Mən ölsəm, sən **büti**-şəngül, **sürahi**, eyləmə qül-qül;
 Nə qül-qül, qül-qülü-badə; nə badə, badeyi-**əhmər**.
 Başından getmədi hərgiz sənünlən içtigüm badə;
 Nə badə, badeyi-məsti; nə məsti, məstiyi-sağər.
 Şəha, şirin sözün qılır Misirdə bir **zaman kasid**;
 Nə kasid, kasidi-**qiymət**, nə qiymət, qiyməti-şəkkər.
 Tutuşmayınca dər atəş, bəlməz **xisləti-ənbər**,
 Nə ənbər, ənbəri-suziş, nə suziş, suzişi-**məcmər**
 Əzəldə canum içində yazıldı **surəti-məni**,
 Nə məni, məniyi-surət, nə surət, surəti-**dəftər**.
 Həsənoğlu sana gərçi **dua**çdır, **vəli sadıq**,
 Nə sadıq, sadıqi-bəndə, nə bəndə, bəndeyi-çəkər.

QƏMƏR - ərəbcəsi qəmərün(قَمَرٌ), cəmdə اقمار ('aqmər:run) olub ay, göz qamaşması, peyk, mənalarını ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.421).

ŞAHİD - ərəbcəsi şahidun(شاهد) olub, cəmi اشهاد ('əşhə:dun), شهود (şuhu:dun) şəklindədir. Mənası şahid, müşahidəçi, notarius, dəlil, örnək, nümunə, məzar daşı, vəsiqə, iqtibas, bir yerdə mövcud olan deməkdir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.105).

SÜRAHİ – qədim ərəb lüğətlərində sürəh sözü (صراح) qatqısız, saf, şəffaf, təmiz, xalis şərab mənasını verir. Bu sözdən düzəldilmiş sürəhi sözü isə uzun boğazlı su və ya şərab şüşəsi deməkdir ("Ərəb-fars s." 1967, s.577).

ƏHMƏR - ərəbcəsi 'əhmər (احمر) olub, qadın cinsində حمراء (hamra:'u), cəmdə حمر (humrun) şəklində olub qırmızı deməkdir ("Azərbaycan ədəbiyyatı.", 2007, II C, s.230). Ərəb dilində rəng və fiziki keyfiyyət bildirən formalara aiddir, ikihallı sözlərdəndir.

ZAMAN – ərəbcəsi (زمن) zəmənun kökündən olub, cəmi أزمن (əzmə:nun) və ya أزمنة ('əzminə:tun) modelində olur. Vaxt, zaman deməkdir ("Azərbaycan ədəbiyyatı.", 2007, I C, s.414).

KASİD – ərəbcəsi قصد kökündən olan قاصد(qa:sıdun) sözünün mənaları yollanan, zəvvar, can atan, arzulayan, elçi, nümayəndə deməkdir. I bab ismi-fail- indiki zaman feili sifətidir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.460).

QİYMƏT - ərəbcəsi qiymətin (قيمة) olan bu söz dəyər, qiymət, məziyyət, yaxşı cəhət mənalarını bildirir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.434).

ŞƏKKƏR - ərəbcəsi sukkər (سكر) sözü, cəmdə سكاكير (səkəki:ru) və ya ساككير (səkə:kiru) olub şəkər, qənd mənalarını ifadə edir.

XİSLƏT - ərəbcəsi xəslətin (خصلة) olub, cəmi خصال (xısa:lun)-dur. Keyfiyyət, xüsusiyyət, xasiyyət, təbiət, xarakter, özəllik, adət, vərdiş, alışıqanlıq, kiçik salxım, cizgi, müdrik qayda deməkdir (Баранов, 1957, s.281).

ƏNBƏR - ərəbcəsi 'ənbər (عنبر) olub, mənası (kaşalota bənzər) dəniz balığının mədəsindən çıxan gözəl qoxulu maddə, xoş qoxu, ətir, gözəlin saçına, zülfünə işarə. (<http://www.al-maany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%B9%D9%86%D8%A8%D8%B1/>)

إِنَّهُ رَوْثُ دَابَّةٍ بحرية - o dəniz heyvanının peyindədir.

العنبر - حيوان ثديي بحري من الفصيلة القيتسية - balina tipindən olan dəniz heyvanıdır. (www.al-maany.com/ar/dict/ar-ar/عنبر/)

MƏCMƏR - ərəbcəsi micməratun (مجمرة) olub, cəmi مجامر məcə:miru-dur. Mənası, manqal, buxurdan deməkdir [7, s.169]. Alət bildirən isim modelindədir.

ƏZƏL - ərəbcəsi əzəlun(أزل) olub cəmi آزال 'ə:zə:lun-dur, əbədilik, başlanğıcı olmama deməkdir (Баранов, 1957, s.37).

SURƏT - ərəbcəsi suratun (صورة) olub, cəmi suvarun-dur, görkəm, görünüş, surət, obraz, şəkil, rəsm, təsvir, təsəvvür, portret, fiqur, heykəl deməkdir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.147).

MƏNİ - ərəbcəsi (مني) məniiyyun – dur. *Məni, nütfa, sperma, ərlik suyu* mənalarını ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.272).

DƏFTƏR - ərəbcəsi dəftərun (دفتر) olub, cəmi دفاتر (dəfə:tiru)-dur, mənası dəftər, qeydlər üçün kitab deməkdir (Баранов, 1957, s.324).

DUA – ərəbcəsi دعاء (du'a:'un) olub, cəmi أدعية ('əd'iyə:tun)-dur, mənaları çağırış, dua, Allaha və müqəddəs adamlara yalvarma deməkdir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2007, I C. s.310).

VƏLİ - ərəbcəsi valiyyun (ولي) olub, cəmi أولياء 'auliyə:'u (övliya) - dur, mənaları yaxın, doğma, himayəçi, havadar, mülkiyyətçi, müqəddəs, dost deməkdir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.796). Şeirdə işlədilən "vəli" sözü isə fars dilindədir və lakin mənasındadır.

SADİQ - ərəbcəsi sa:dıqun (صادق) I bab ismi-fail olub, doğru danışan, səmimi, sədaqətli, vəfalı, güclü mənalarını ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.124).

Bu qəzəlin dilində olan ərəb leksikasını təhlil etməzdən əvvəl bir məsələyə toxunmaq istərdik. Bu da akademik Tofiq Hacıyevin bu qəzəli müləmmə adlandırması ilə bağlıdır. Bizim fikrimizcə, bu qəzəl müləmmə deyildir. Yəni, akademik Tofiq Hacıyevin təbirincə desək, birinci misraları türk dilində, ikinci misraları fars dilində deyildir. İkinci misralar da türkcədir. Biz dediyimizə sübut kimi şeirin dilində, beytlərin ikinci misralarında işlənən türkcə "nə" əvəzliyini misal gətiririk. Çünki Həsənoğlunun bu qəzəlində və sonralar Tofiq Hacıyevin də misal gətirdiyi XIV əsr müəllifi Seyfi Sarayinin və XV əsr şairi Əhməd Dainin Həsənoğlunun qəzəlinə yazılmış türkcə nəzirələrində də əvəzlik türkcədir: Məsələn, Seyfi Sarayidə:

Tapulmas hüsn mülkündə sana tən bir qəmər-mənzər,
Nə mənzər, mənzəri-şahid, nə şahid, şahidi- dilbər...

Əhməd Daidə:

Eyya, hurşidi-məhpeykər, cəmalün Müştəri-mənzər,
Nə mənzər, mənzəri-tale, nə tale, talei-ənvər...

Qeyd edək ki, yuxarıda dediklərimizin əksinə olaraq, bu şeirin farsca variantlarında və nəzərə alsaq ki, xüsusilə Həsənoğludan öncə yazılmış variantlarda "nə" əvəzliyi fars dilinə uyğun olaraq "çe" şəklində ifadə olunur, onda istər Həsənoğlu, istərsə də ona nəzirə yazanların əsərlərində, yəni türkcə yazılmış variantlarda, həqiqətən də, türk dilinə uyğun olaraq "çe" əvəzliyinin deyil, "nə" əvəzliyinin işləndiyini görürük. Bu isə türkcə yazılmış şeirlərin müləmmə şəklində yazılmadığını sübut edən faktdır. Beləliklə, istər böyük Nizaminin özünün, istərsə də onun nəzirə yazdığı, 1159-cu ildə vəfat etmiş Əbdülvəşh Cəbəlinin əsərində əvəzlik "çe"dir.

Rüxü zülfini-an mahü, ləbü dəndani-an dilbər,
Yeki lələst dər ənbər, yeki löləst dər şəkkər,
Çe lələ? Lələi-Nöman, çe ənbər? ənbəri-sara,
Çe lölö? Lölöi-dərya, çe şəkkər? Şəkkəri-əsgər (Abbasi, 1981).

Beləliklə, gördüyümüz kimi, bu qəzəlin müləmmə olmaması qəzəlin dilində işlənən ərəb-fars kəlmələrinin bolluğunu daha da artırmış olur.

Bu qəzəlin dili ilə bağlı digər bir məsələyə də münasibət bildirmək istəyirik. Belə ki, adətən, tədqiqatçılar Həsənoğlunun bu qəzəlinin onun sonradan tapılmış iki qəzəlidən daha mükəmməl olduğunu söyləyirlər. Bizə elə gəlir ki, daha çox qəzəlin dilinə aid olan bu mükəmməllik, bu qəzəlin Nizamiyə və Nizaminin də nəzirə yazdığı Cəbəliyə nəzirə olması ilə bağlıdır. Çünki gördüyümüz

kimi, buradakı izafətlər bir növ daşlaşmış, ənənədən gələn izafətlərdir. Təbii ki, bu da istər-istəməz qəzəlin dilinə və dil də qəzəlin mükəmməlliyinə səbəb olur. Bu qəzəllə tanış olan tədqiqatçılar əslində həmişə çaşıb qalmışdılar. Çünki bu qəzəldə gördüyümüz mükəmməlliyi istər Həsənoğlunun özünün digər iki qəzəlində və istərsə də XIII əsrə aid digər nümunələrdə görmürük. Bu mənada, bu qəzəl tədqiqatçıları həmişə çaşdırmışdır. Bu qəzəldə bu mükəmməlliyin səbəbi nədir? Bu, bizə elə gəlir ki, əgər bir tərəfdən yuxarıda dediyimiz kimi Nizamidən və digər şairlərdən gələn ənənə ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən tədqiqatçıların da doğru olaraq söylədikləri kimi əruz və irfanla da bağlıdır. Doğrudur, burada digər əsərlərin də əruzda olduğu söylənilə bilər. Amma onu qeyd etmək lazımdır ki, bu qəzəldə əruzun qayda-qanunları müəyyən qədər pozulsa da, buradakı pozuntular sonrakı nümunələrdəki pozuntulardan qat-qat azdır. Bunun əsas səbəbi isə bu qəzəlin dilində ərəb kəlmələrinin bol olması ilə bağlıdır. Akademik Tofiq Hacıyev də bu şəirdə ərəb leksikasının bolluğunu əruzla bağlayır. O, ümumiyyətlə Həsənoğlu şeirinin dilindən danışarkən yazır: “...Bu, bir tərəfdən, Həsənoğlu şeirlərinin əruzda olması ilə bağlıdır, xalis yazılı ədəbi leksikadır” (Hacıyev I, 2012, s.133).

İrfana gəldikdə isə irfan da Həsənoğlu qəzəllərinin əsas məgzini təşkil edir və təbii ki, bu məqamda söhbət “Əcəb bilsəm mənə şeyda qılan kim” qəzəlindən getsə də, akademik Tofiq Hacıyevin bu qəzələ aid olan fikirlərini elə birinci qəzələ də aid etmək olar: “Qəzəlin dili göstərir ki, hələ XIII əsrdə, Nəsimidən yüz əlli il əvvəl türkcəmiz təsəvvüf düşüncəsinin ifadəçisi kimi uğurla işlənirmiş” (Hacıyev I, 2012, s.163). Beləliklə, bu qəzəlin ərəb leksikası baxımından təhlili ən azından onu göstərir ki, bu qəzəl nə qədər ənənədən gəlsə, irfanla yoğrulsa, əruzun tələblərinə cavab versə də, uğurlu alınmasında və yuxarıda qeyd olunan əruzun, irfanın, ənənənin uğurlu şəkildə meydana çıxmasında ilk növbədə ərəb leksikasına borcludur.

2. Həsənoğlunun II və III qəzəllərinin dilində ərəb leksik vahidləri

Qeyd etdiyimiz kimi, Həsənoğlunun sonradan tapılmış iki qəzəlində dil baxımından biz bu mükəmməlliyi görmürük. Sonrakı iki qəzəlin dili daha sadədir. Ərəb leksikası bu qəzəllərdə daha azdır. Akademik Tofiq Hacıyev bu qəzəllərin dilindən danışarkən yazır: “Necəsin, gəl ey yüzi ağum...” qəzəlində 68 sözdən cəmi on altısı ərəbcə, farscadır – türkcə ümumi lüğətin 76,5 faizidir” (Hacıyev I, 2012, s.132). O daha sonra fikirlərini davam etdirərək söyləyir: “...Əsər dil, ifadə və nəfəsinə görə XV–XVI əsrlərin yazı abidələrindən çox “Kitabi-Dədə Qorqud” mizanı ilə səsləşir. Klassik poeziya janrının ölçü-tələbləri qalmaqla xalq ədəbiyyatı ifadələri qəzəlin dilində aşkar iz buraxmışdır” (Hacıyev, I, 2012, s.161).

Həsənoğlunun ikinci qəzəli aşağıdakıdır:

Necəsin, gəl, ey yüzi ağum bənüm!
 Sən əritdün odlara yağum bənüm.
 And içərəm, səndən artuq sevməyəm,
 Sənün ilə xoş keçər çağum bənüm.
Hüsn içində, sana manənd olmaya,
Əsli yuca, könli alçağum bənüm.
 Al ərimi, irəyüm **məqsuduma**,
 Qoma yürəkdə yana dağum bənüm.
 Sən **rəqibə sirrini** faş eylədün,
 Anun ilə oldu şıltağum bənüm.
 Qışladum qapunda itlərin ilə,
 Oldu kuyun uşda yaylağum bənüm.
 Bən ölicək yoluna gömün bəni,
 Baqa tursun yara toprağum bənüm.
 Toprağumdan bitə **həsrətlə** ağac,

Qıla zari cümlə yaprağum bənüm.
Bu Həsənoğlu sənün bəndəndürür,
Anı **rədd** etmə, yüzi ağum bənüm!

“Necəsən gəl ey yüzi ağum...” qəzəlində isə ərəb leksikası aşağıdakılardır:

HÜSN – ərəbcəsi husnun (حسن) olub, cəmi (محاسن) məha:sinu-dur. Hüsn, gözəllik, qəşənglik, yaxşı keyfiyyət mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət” I C., 2012, s.205).

ƏSL - ərəbcəsi 'aslun (اصل), cəmi (أصول) 'usu:lun olub, əsl, kök, əsas, prinsip, əsillik, cins, səbəb, orjinal, ümumi say (“Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət” I C., 2012, s.21).

MƏQSUD - ərəbcəsi maqsu:dun (مقصود), cəmi (مقاصيد) maqa:si:du olub, mənası tələb edilən, istənilən, arzulanan, qəsdən edilmiş, məqsəd, məna, mahiyyət mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.398). I bab keçmiş zaman feili sifətidir.

RƏQİB - ərəbcəsi raqi:bun (رقيب), cəmi ruqabəu-dur. Keşikdə duran, müşahidəçi, nəzarətçi, gözetçi, baxıcı, sensor, casus, xəfiyyə, müfəttiş, çavuş mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.379).

SİRR - ərəbcəsi sirrun (سر), cəmi (أسرار) 'əsra:run-dur. Mənası sirr, qəbir, ürək, qəlb, könül, qırıq –dır (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.16).

HƏSRƏT- ərəbcəsi hasratun (حسرة), cəmi (حسرات) hasəra:tun – dur. Dərd, həsrət, qəm, qüssə mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.204).

RƏDD - ərəbcəsi raddun (رد), cəmi ruduudun - dur. Qaytarma, dəf etmə, cavab məmalarını verir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.359).

Həsənoğlunun üçüncü qəzəli aşağıdakıdır:

Əcəb, bilsəm, məni şeydə qılan kim?!
Bana bu **eşq** odın peyda qılan kim?!
Əcəblərəm, əcəb qaldım, **ilahi**,
İman əhlün dutıb tərsa qılan kim?!
Qamışdan şəkərü, taşdan cəvahir,
Ağacdən daneyi-xurma qılan kim?!
Tənüm yetmiş iki dürli damardır,
Kimün irmaq, kimün dərya qılan kim?!
Qo bu **tədbiri**, gəl **təqdiri** gözlə,
Bugünkü **vədəyi** fərda qılan kim?!
Bu **nətin fərrişi** hər dəm bu **fərtaş**,
Bu **ərşün** rəngini **mina** qılan kim?!
Həsənoğlu, bu bir qarta **məniden**
Anun, xub, **surətin** ziba qılan kim?!

Üçüncü qəzəlin dilinə gəldikdə isə burada vəziyyət bir qədər dəyişir. Yenə də ərəb-fars kəlmələri türkcəni üstələyir: “Qəzəlin dilində 33 ərəbcə, farsca, 26 türkcə olmaqla 59 söz var” (Hacıyev, 2012, s.162). “Əcəb bilsəm...” qəzəlində isə işlənən ərəb sözləri aşağıdakılardır:

ƏCƏB - ərəbcəsi 'acəbun (عجب), cəmi أعجاب 'ə'cə:bun-dur. Təəccüb, heyranlıq, çaşqınlıq bildirir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.211).

EŞQ- ərəbcəsi 'İşqun (عشق) – dur. Eşq, sevgi, vurğunluq ifadə edir (“Ərəbcə-Az.” 2008, II C. s.234).

İLƏHİ - ərəbcəsi (إلهي) 'ilə:hiyyun olub, ilahi, tanrı, idealist, ilahiyyətçi mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.28).

İMAN- ərəbcəsi (إيمان) 'İ:mə:nun –dur. İman, inam, təhlükəsizliyin təmin edilməsi mənalərini ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2007, I C. s.33). IV bab məsdər formasıdır.

ƏHL - ərəbcəsi əhlun (اهل), cəmi اهال (əhə:lin) olub, qohumlar, ailə, əhali, sakinlər, insanlar mənasını ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2007, I C. s.38).

TƏDBİR - ərəbcəsi tədbi:run (تدبير) olub, tədbir, idarə etmə, aparma, qənaətcillik mənalərini ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2007, I C. s.297).

TƏQDİR - ərəbcəsi taqdi:run (تقدير) – dur. Hesablama, ölçünü müəyyənləşdirmə, etiraf etmə, qiymət, ehtimal, fərziyyə, güman deməkdir.

VƏDƏ - ərəbcəsi (وعدة) va'də:run olub, vəd, söz, müddət, vaxt, vədə mənalərini ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.777).

NƏT- ərəbcəsi nə'tun (نعت) olub, təsvir, qiymətləndirmə, keyfiyyət, epitet, ləqəb, təyin, sifət mənalərini ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.645).

FƏRŞ- ərəbcəsi (فرش) fərşun – dur . Döşənəcək, xalça, palaz, cecim mənalərini ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.329).

FƏRRAŞ - ərəbcəsi (فراش) fərra:şun – dur. Xidmətçi, qulluqçu, nökar, süpürgəçi, gözətçi, keşikçi, qarovulçu mənalərini bildirir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.329).

ƏRŞ - ərəbcəsi (عرش) arşun - dur. Taxt, taxt-tac, mafə, talvar, çardaq, qəfəs mənalərini bildirir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.223).

MİNA- ərəbcəsi (ميناء) mi:nə:'un, cəmi (موانئ)-dur . Liman, port, siferblat, diş minası mənalərini ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.589).

MƏNİ - ərəbcəsi (مني) məniyyun – dur. Sperma, məni, toxum mənalərini bildirir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.579).

SURƏT - ərəbcəsi (صورة) su:ratun – dur. Görkəm, görünüş, surət, şəkil, heykəl, forma, formul, surət (sənəd), fiqur, bürc, surət (riyaz.) mənalərini ifadə edir ("Ərəbcə-Azərbaycanca." 2008, II C. s.147).

Nəticə

Beləliklə, son iki qəzəldə ərəb-fars kəlmələrinin azlığı ərəb kəlmələrinin yazılı dilimizə yeni-yeni daxil olduğunu göstərir. Doğrudur, bu fikri Həsənoğlunun birinci qəzəli şübhə altına alsa da, hər halda fakt faktlığında qalır: XIII əsrdə ədəbi dilimizə daxil olan ərəb kəlmələri sonrakı əsrlərdə daha da mürəkkəbləşir. Amma XIII əsr nümunələrində hələ ki sadədir.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II cild. Bakı, Elm, 2007
 Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. İki cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007
 Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. İki cildə, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2008
 Ərəb-fars sözləri lüğəti. (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1967.
 Mirzə Abbash. Şeyx İzzəddin Həsənoğlu. Azərbaycan jurnalı, 1981, № 3, səh. 165-178
 Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Elm, 2012
 Арабско-русский словарь. Составил проф. Х.К.Баранов. Москва, 1957
<http://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%B9%D9%86%D8%A8%D8%B1/>
www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/عنبر/

РЕЗЮМЕ

Салман СУЛЕЙМАНОВ

Арабский лексикон в языке азербайджанского поэта XIII века Гасаноглу

Ключевые слова: Гасаноглу, XIII век, древние слова, газель, суфийский поэт, первые стихи на родном языке

Несмотря на всевозможные лишения, причиненные нашему народу приходом монголов в Азербайджан, наш родной язык, вступивший в новый этап, ближе к концу века начинает приносить свои плоды. Иными словами, с конца XIII века наши поэты стали писать произведения на родном языке. Однако интересно, что исследователи отмечают, что Гасаноглу, заложивший основы письменной литературы на нашем родном языке, умер около 1260 года, хотя это и спорно. И в то же время, учитывая, что "суфии живут долго (70-100 и более лет)", они отмечают, что его (то есть Гасаноглу - С.С.) молодость и зрелость соответствуют наиболее зрелому возрасту Низами (5). Таким образом, если принять во внимание, что Гасаноглу написал эти стихи не в конце своей жизни, а где-то в середине жизни, то как бы ни спорно казалось, мы можем утверждать, что наша родноязычная литература начала зарождаться уже, даже с начала 13 века.

Анализируя язык дошедших до нас трех газелей Гасаноглу, который является первым автором газелей на азербайджанском языке в истории нашей литературы, мы видим, что именно он систематизировал многие арабские и персидские слова, используемые в нашей устной речи, но еще не получившие развития в письменном языке. Арабские лексические единицы, используемые в языке поэта, как видно из приведенных стихотворных примеров, представляют собой арабские лексические единицы, имеющие как мирское любовное и религиозное содержание, так и мистический смысл и суть. Видя, что заимствованные лексические единицы в языке Иззеддина Гасаноглу составляют меньшинство лексических единиц родного языка, мы становимся свидетелями того, что язык поэта полностью освещает картину письменного книжного языка того времени. Как мы видим из всех трех газелей написанных в форме аруз, написанной на языке хазадж, поэт создал очень мелодичные, понятные и красивые образцы поэзии, полностью подчинив арабские лексические единицы тюркскому языку и его правилам.

ABSTRACT

Salman SULEYMANOV

Arabic Lexicon in the Language of the 13th Century Azerbaijani Poet Izaddin Hasanoghlu

Keywords: Hasanoghlu, 13th century, Arabic words, ghazal, Sufi poet, first native poems

Despite all sorts of hardships caused to our people by the arrival of Mongols in Azerbaijan, our native language, which entered a new stage towards the end of the century, became fruitful. In other words, from the end of the 13th century on, our poets began to write their works in their native language. However, researchers note that Hasanoghlu, who laid the foundations of written literature in the native language, died around 1260, although this is debatable. And at the same time, considering that "Sufis live a long time (70–100 or more years)," they note that his (i.e., Hasanoghlu-S.S.) youth

and maturity correspond to Nizami's most mature age (5). Thus, if we take into account that Hasanoglu wrote these poems not at the end of his life but somewhere in the middle of it, then, however controversial it may seem, we can assert that our native-language literature began to emerge already, even from the beginning of the 13th century.

Analyzing the language of the three extant ghazals of Hasanoglu, who is the first author of ghazals in Azerbaijani in the history of our literature, we see that it was he who systematized many Arabic and Persian words used in our oral speech but not yet developed and penetrated in written language.

The Arabic lexical units used in the poet's language, as we can see from the given poetic examples, are Arabic lexical units that have both secular love and religious content as well as mystical meaning and essence. Seeing that the borrowed lexical units in the language of Izzeddin Hasanoglu constitute a minority of the lexical units of the native language, we witness that the poet's language fully illuminates the picture of the written book language of that time. As we can see from all three ghazals written in the form of aruz written in the Khazaj language, the poet created very melodious, clear, and beautiful samples of poetry, having completely subordinated Arabic lexical units to the Turkic language and its rules.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.31>

UOT: 82-3.512.162

ZİYA BÜNYADOV VƏ ONUN “POLİS MƏMURU DÜMBÜL BƏYİN MACƏRASI” ƏSƏRİ HAQQINDA

İradə ZƏRQAN*

Açar sözlər: Ziya Bünyadov, şəhid, qəhrəman, şərqşünas, Dümbül, macəra

XÜLASƏ

Elmi məqalədə akademik Ziya Bünyadovun şəxsi keyfiyyətləri, ailə şəcərəsi, gəncliyi, hərbi uğurları, elmi və ictimai fəaliyyətinin tədqiqat nəticələri əks olunmuşdur. İşdə alimin bədii irsinə nəzər yetirilmiş, “Polis məmuru Dümbül bəyin macərası” əsəri fəlsəfi-etik aspektdə araşdırılmışdır. Əsərin akademik Ziya Bünyadovun ensiklopedik biliyi, geniş dünyagörüşü, zəngin həyat təcrübəsi, təşkilatçılıq və ünsiyyət ustalığının aynası olduğu diqqətə çatdırılmışdır. Eləcə də, əsərin gənc nəslin tərbiyəsinə mühüm təsirləri qeyd olunmuş, onların davranış və idrakına, maddi və mənəvi inkişafına tövhəsi şərh edilmişdir. Əsərdəki müəllim-tələbə, qadın-kişi, ata-oğul, ər-arvad, ümumiyyətlə ailə münasibətləri, oğlan və qızların tərbiyəsi, işgüzarlıq haqqındakı orijinal mülahizələrin fəlsəfi düşüncə mədəniyyətinə və əxlaqi-etik münasibətlərə zənginlik gətirdiyi, həyatdakı yaxşılıqlar və pisliliklərin əsl, mahiyyəti haqqındakı təəssüratımızı nizamladığı qeyd edilmişdir.

Giriş

Azərbaycan tarixi və şərqşünaslıq elminin inkişafında akademik Ziya Bünyadovun müstəsna xidməti olmuşdur. Onun şanlı həyat yolu və özündən sonrakı nəsillərə qoyduğu elmi irs əvəzsizdir. 1988, 1994 və 2004-cü illərdə nəşr olunan biblioqrafik vəsaitlər Ziya Bünyadovun elmi fəaliyyətinə güzgü tutur. Ç.N.Əhmədova tərəfindən tərtib olunan və 347 sənədin təsviri verilən vəsaitə alimin 1953-1994-cü illərdə çapdan çıxmış azərbaycan, rus, özbək, türk və avropa dillərində nəşr olunmuş kitab, məcmuə, elmi konfrans, simpozium materialları, dövrü mətbuat məqalələri, kitabları haqqında dərc edilmiş rəylər, habelə redaktə etdiyi əsərlər barəsində biblioqrafik məlumatlar daxil edilmişdir. Təəssüf ki, bu göstəricidə Z.Bünyadovun rəhbərlik etdiyi və məsləhətçi olduğu dissertasiyalar barəsində məlumatlar göstərilməmişdir (Bünyadov, 1994). 2004-cü ildə Z.T.Qurbanovanın tərtib etdiyi biblioqrafik vəsait isə Ziya Bünyadovun elmi fəaliyyəti haqqında daha geniş informasiya verir. G.Baxşəliyeva və F.Əsədovanın birgə yazdıqları “Ziya Musa oğlu Bünyadov” adlı məqalə ilə başlayan vəsaitin I hissəsində akademik haqqında 701, II hissədə isə 1942-2003-cü illəri əhatə edən 384 sənədin xronoloji təsviri verilmişdir (Bünyadov, 2004).

Bəzən elə təəssürat yaranır ki, Ziya Bünyadovun yaradıcılığı ölkəmizdə və xaricdə tamamilə araşdırılmışdır. Lakin hər dəfə onun zəngin irsinə müraciət edərkən, maraqlı faktlar ortaya çıxır. Zahir (cismi) və batini (canı), elmi-intellektual və ruhi-mənəvi keyfiyyətləri vəhdət təşkil edən şəxsiyyətin elmi-mənəvi irsi oxucuları maraqlandırmaqda davam edir. Ziya Bünyadovda dərin elmi maraq, iti zəka və güclü məntiqi arqumentasiya ilə yanaşı, biliyini doğru çatdırmaq və yeri gələndə mövqeyini canı və qanı ilə qorumaq əzmi vardı. O, dərin elmi müqabilində çox sadə və təvazökar, zarafatlı, eyni zamanda “zalımın qarşısında doğru sözü deyəcək” qədər cəsur, alicənab və sözü bütöv adam idi.

* Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu.
E-mail: iradazargan@gmail.com

Onun mürəkkəb və ziddiyyətlərlə dolu, oyun-oyuncaq dünyaya, bəzən də ağrılı-acılı həyata özünəməxsus baxış tərzı vardı. Bu baxışın yumoristik, satira dolu qismini akademik Ziya Bünyadov belə fenomen şəxsiyyətlərdəndir. Biz dəfələrlə onun əziz xatirəsinə həsr olunmuş konfranslarda məruzəçilərin hörmət, sevgi, heyranlıq və rəğbət dolu çıxışlarının şahidi olmuşuq. O, yaxşı övlad, yaxşı şagird, yaxşı hərbi, yaxşı həyat yoldaşı, yaxşı iş yoldaşı, yaxşı müəllim, elm adamı və idarəçi kimi yadda qalmışdır.

Şəxsiyyəti

Allah rəsulu Muhamməd (s.ə.s) alimin mürəkkəbini şəhid qanı ilə müqayisə etmişdir. Azərbaycanın şanlı tarixində hər iki üstün keyfiyyəti ilə tanınan çağdaşımız akademik Ziya Bünyadov belə fenomen şəxsiyyətlərdəndir. Biz dəfələrlə onun əziz xatirəsinə həsr olunmuş konfranslarda məruzəçilərin hörmət, sevgi, heyranlıq və rəğbət dolu çıxışlarının şahidi olmuşuq. O, yaxşı övlad, yaxşı şagird, yaxşı hərbi, yaxşı həyat yoldaşı, yaxşı iş yoldaşı, yaxşı müəllim, elm adamı və idarəçi kimi yadda qalmışdır.

Ailə şəcərəsi

Ziya Bünyadov 1923-cü il dekabr ayının 24-də Astara şəhərində anadan olmuşdur. Ziyanın atası - Musa Mövsüm oğlu Bünyadov hərbi tərcüməçi, anası – Azərbaycanın liman şəhəri Lənkəranda doğulmuş köhnə rus köçmənlərindən olan Raisa Mixaylovna Qusakova idi. O, Bibi-Heybət ruhaniləri nəslindən olan atasının sayəsində hələ uşaqlıqdan ərəb dilini öyrənmiş və Quranı oxumağa başlamışdı. Ziyanın nəsil şəcərəsini təsdiq edən tarixi sənədlərə görə, “Bünyadov soyadı onun 13-cü ulu babası şeyx Bünyadın adından götürülmüşdür. Onun bütöv adı: Şeyx Ziya əd-din bin Şeyx Musa bin Şeyx Məsum bin Şeyx Mehdi bin Şeyx Mirzə bin Şeyx İsmayıl bin Şeyx Əli Muhəmməd bin Şeyx Muhəmməd Əmin bin Şeyx Əli Əsgər bin Şeyx Muhəmməd Muğam bin Şeyx Əsgər Əli bin Şeyx Qulaməli bin Şeyx Bünyad əl-Bakuvidir.” (Bünyadova, 2002, s.494).

Gəncliyi

Ziya Bünyadov 1939-cu ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra, təyyarəçilik məktəbinə daxil olmaq üçün Bakıya gəlmiş, lakin tibbi komissiyadan keçə bilmədiyindən, yaşına iki il əlavə edərək S. Orconikidze adına Bakı Piyadalar Məktəbinə daxil olmuşdur. 1941-ci ildə hərbi məktəbi leytenant rütbəsində əlaçı diplomu ilə bitirən Ziya Bessarabiyaya - Dnestr çayı üzərindəki kiçik liman şəhəri olan Bəndərə xidmət yerinə göndərilmişdir. İkinci dünya müharibəsi başladıqdan cəmi bir saat sonra həyatında ilk döyüşə girən Ziya (iki dəfə yaralanma və kontuziya səbəbi ilə xəstəxanalarda keçirdiyi vaxtı çıxmaqla) Berlinədək vuruşaraq şərəfli döyüş yolu keçmişdir (Abbasov, 2024).

O, Ukrayna və Moldova uğrunda döyüşlərdə, Mozdok və Tuapse, Belorusiya və Polşa savaflarında fəal surətdə iştirak etmişdir. Ziya düşdüyü mühasirədən döyüşərək çıxmış və polkun bayrağını xilas edərək əsgəri şərəfini qorumuşdur. Gənc Z.Bünyadov Şimali Qafqazda gedən döyüşlərin də iştirakçısı olmuş, əksəriyyəti Volqa matroslarından təşkil olunmuş 120 nəfərlik rotaya başçılıq etmişdir.

Yalana və ədalətsizliyə qarşı mübariz şəxsiyyət olan Ziya Bünyadov anlaşılmazlıq ucbatından düşdüyü və bir il qaldığı cərimə rotasında da hörmət qazanmış, özündən yaşca və təcrübəcə böyük olan cəzalılardan rəğbətini qazanmışdır. Bunu diqqətdən qaçırmayan komandanlıq, Bünyadova cərimə batalyonuna başçılıq etməyi təklif etmişdir (Bünyadova, 2022).

Hərbi uğurları

Kapitan Bünyadovun komandanlığı altında 123-cü cərimə batalyonu Visla-Oder əməliyyatı zamanı Pilisa çayı üzərindəki 80 metrlik minalanmış körpünü ələ keçirmiş və əsas qüvvələr gəlib çıxıncaya qədər bir neçə saat ərzində onu düşmənin aramsız hücumlarından qoruyub saxlaya bilmişdi. Bu müddət ərzində 670 nəfər döyüşçüsü olan batalyondan cəmi 47 nəfər sağ qalmışdı (Abbasov, 2024). Təltif vərəqində yazılır ki, “Kapitan Z.M.Bünyadovun məharətli komandanlığı nəticəsində 123-cü

əlahiddə batalyon 1945-ci il 14-16-yanvar tarixlərində düşmənin Manquşevsk sahəsində müdafiə xəttini yarmış, Pilitsa çayını keçmiş, ələ keçirdiyi döyüş mövqeyini 89-cu qvardiya diviziyasının əsas atıcı hissələrinin gəlib çıxmasına qədər saxlamışdır. Batalyon düşmənin 160 əsgər və zabiti öldürmüş, 45 əsgərini əsir götürmüş, 5 minamyot, 3 top, çoxlu sayda avtomat, tüfəng, sursat, ərzaq və başqa qənimətlər ələ keçirmişdir...” 1945-ci il 27 fevralda Ziya Bünyadova II Dünya müharibəsindəki xidmətlərinə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir (Abbasov, 2024). Bütün bu nailiyyətlər gənc Ziyanın yüksək əxlaqi keyfiyyətlərindən, fəallıq və cəsarətindən, ictimai potensialından və yaradıcı təfəkküründən xəbər verirdi. Onun II Dünya savaşından sonrakı fəaliyyəti və elmi yaradıcılığı bu böyük insanın şərəfli ömür yolunun ahəngdar davamı oldu.

Elmi fəaliyyəti

1946-cı ildə Moskva Şərqşünaslıq İnstitutuna, 1950-ci ildə isə həmin institutun aspiranturasına daxil olan Ziya 1954-cü ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək Azərbaycana dönmüşdür. O, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda elmi axtarışlarını davam etdirmiş, 1964-cü ildə “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək elmlər doktoru elmi dərəcəsi, 1965-ci ildə isə professor elmi adı almışdır. Z. Bünyadov 1967-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 1973-cü ildə akademiyanın həqiqi üzvü, 1981-ci ildə Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru, 1990-cı ildə isə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti seçilmişdir. O, elmi tədqiqatlarla yanaşı tərcümə işi ilə də məşğul olmuş, Azərbaycan tarixi və şərqşünaslığı üçün elmi əhəmiyyət kəsb edən 16 əsəri rus dilinə, 12-ni azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, 5 əsəri isə həmmüəlliflərlə birgə azərbaycan dilinə çevirmişdir. Akademik Vaqif Abbasov “Dahilərin, müdriklərin və fəhlələrin həyat dərsləri” kitabının IV cildində bu barədə ətraflı məlumat vermişdir (Abbasov, 2024).

Z. Bünyadovun əməyi dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, “Qırmızı bayraq”, “Aleksandr Nevski”, “II dərəcəli Vətən müharibəsi”, “Qırmızı ulduz” ordenləri və müxtəlif medallarla təltif edilmişdir. Təsədüfi deyil ki, Heydər Əliyev onun haqqında “Ziya təkcə bir alim, qəhrəman yox, həm də ən kəskin məqamlarda belə öz xalqının mənafeyini güdən bir şəxsiyyət, vətəndaşdır... Azərbaycan xalqının milli mənafeələrini qorumaq nöqteyi-nəzərdən və tarixi həqiqəti bugünkü nəsillərə və dünya tarixinə çatdırmaq baxımından Ziya Bünyadovun əsərləri əvəzsizdir.” - söyləmişdi (Əliyeva, 2010). Ziya Bünyadovun “Azərbaycan Atabəyləri dövləti” (1136-1225) monoqrafiyası dövlətçilik tariximizə işıq tutan sanballı qaynaqdır. Bu əsər rus-erməni siyasətinin saxtalaşdırdığı tarixi yerlə-yeksan etmiş, Azərbaycan xalqının Qafqazda daha qədimdən məskunlaşdığını, Azərbaycan dövlətçilik tarixində Şəmsəddin Eldəgəz (1136-1174), Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1174-1186), Qızıl Arslan (1186-1191) kimi hakimlərin fəaliyyətini yeni nəsllə xatırlatmışdı.

İctimai fəaliyyəti

Həyat göstərdi ki, Ziya Bünyadov yalnız tarixşünas alim, qəhrəman döyüşçü deyil, həm də görkəmli ictimai xadimdir. AMEA Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru Gövhər xanım Baxşəliyeva xatirələrində bildirir ki, “ilk baxışdan sadə görünən bu insan hərdən çox zəhmli olurdu. Amma çoxları bilmirdi ki, bu böyük insanın geniş ürəyi, incə qəlbi var. Hərdən uşaq kimi ərköyün, hərdən də ağsaqqal kimi çox ciddi olurdu. Ziya Bünyadov ömrü boyu mübarizə aparmaq üçün doğulmuşdu elə bil, heç nəyə biganə qala bilmirdi. Azərbaycan xalqının taleylə oynayanları, xalqın sərvətini talayanları, müstəqilliyinə biganə olanları sərt çıxışları ilə həmişə qamçılayırdı. Laqeydlik ondan uzaq idi... O hər şeydən əvvəl qəhrəman idi. Təkcə ona görə yox ki, Böyük Vətən müharibəsindən qalib kimi qayıtmışdı. Həm də ona görə ki, sonralar da həmişə, son nəfəsinə qədər vətəninə keşiyində durdu, son nəfəsinə qədər onun azadlığı uğrunda mübarizə apardı, son nəfəsinə qədər tutduğu mövqedən dönmədi...” (Umudlu, 2012)

Akademik Ziya Bünyadovun nəşr edilən 300-dən çox elmi əsəri geniş erudisiya və hədsiz işgüzarlığının nəticəsidir. O, orta əsr yaşayış məntəqələrinin müəyyənəşdirilməsi, şəcərə cədvəllərinin

dəqiqləşdirilməsi, Azərbaycanın qonşu ölkələrlə tarixi əlaqələri haqqında məlumatların sistemləşdirilməsi barədə, habelə tibb, seysmologiya və astronomiyaya dair orta əsr ərəb mənbələrindəki məlumatların aşkara çıxarılıb elmə gətirilməsində mühüm rol oynayan fenomenal şəxsiyyətdir. Z.Bünyadovun biliyi, alim nüfuzu, vətəninə sonsuz sevgisi gələcək nəsillərə örnəkdir. O, türk, ərəb, fars, rus, gürcü, alban və Qərbi Avropa mənbələrindən istifadə edərək, elmə az məlum olan yazılı abidələri öyrənir, tədqiqat nəticələrini Azərbaycanda olduğu kimi, Rusiyada, İraqda, Misirdə, Fransada, Türkiyədə, Orta Asiya respublikalarında çap etdirirdi. Onu nəinki dostları, düşmənləri də yaxşı tanıyırdılar. Ermənilərin özlərinə düşmən hesab elədikləri şəxslərin siyahısında Ziyanın adı öndə idi...

Z.Bünyadov həyatının son illərində Tacəddin əs-Salmanın "Tarixnamə", V.V.Bartoldun "Xəzəryanı vilayətlərin müsəlman aləmində yeri" əsərlərini tərcümə etmiş, "Dinlər, təriqətlər, məzhəblər" adlı ensiklopedik əsər, "Polis məmuru Dümbül bəyin macərası (bənzətmə)", "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri", "Tarixnamə" bədii əsərlərini yazmışdır. "Alban tarixinin gözəl bilicisi olan Z.Bünyadov öz araşdırmaları və çıxışları ilə dəfələrlə saxtakar erməni tarixçilərin yalançı iddialarını faktlarla ifşa etmişdi. O üzərlərini toz basmış bir çox tarixi həqiqətləri gün işığına çıxarmışdı. Qərmətilərlə bağlı arxivdə araşdırma aparmış, ilk dəfə arxiv sənədlərinə əsasən ermənilərin 1918-ci ildə Bakıda, Şamaxıda və Qubada törətdikləri qətləmlər haqqında geniş tədqiqat işləri yazmışdı. Ziya Bünyadov "Azərbaycan" qəzetində represiya qurbanları haqqında silsilə məqalələr çap edərkən, qəzetə minnətdarlıq məktubları gəlir, insanlar ədalətin bərqərar olmasından sevinirdilər (Əliyeva, 2010, s.12).

Şəhadəti

Ziya Bünyadov tarixi gerçəkləri yeri gəldikcə cəsarətlə, qorxub-çəkinmədən açıb söyləyirdi. Onu ideoloji basqılardan, həbslərdən, cəzalardan qoruyan amili Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adında görənlər az deyildir. Lakin, həyatda təsadüfi heç nə yoxdur. Onu qoruyan səbəbi müsahibələrindən birində Ziya müəllim özü qeyd etmişdi: "Heç vaxt Allaha qarşı getmək olmaz". Quranda həqiqəti gizlədib yalan danışmaq, hikməti sevməmək, ədalətsizlik etmək zülm və Allaha qarşı getmək hesab olunur. O, doğru danışanlardan idi, müdrik və xeyirxah, əməksevər və sadə idi, əyilməzdi, sınımazdı, adamlar onu sevirdilər... Onun sözünə, mövqeyinə cəmiyyətin ehtiyacı vardı. Yalnız Allaha qarşı gedənlər onu sevmədilər...

Ölümü də ölümsüzlüyündən xəbər verir Ziya Bünyadovun... Tarixçi alim, kəsərli söz sahibi, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Dövlət mükafatı laureatı, əməkdar elm xadimi Ziya Bünyadov 21 fevral 1997-ci ildə yaşadığı binanın girişində iki bıçaq zərbəsi və ağzından güllə ilə vurularaq öldürülsə də, onun zəngin elmi irsi, görkəmli şəxsiyyəti gələcək nəsillərə həmişə kamillik, ədalət, cəsarət nümunəsi kimi qaldı. Onunla vida mərasimində Heydər Əliyev demişdi: "Bu qədər dahi, bu qədər ali, bu qədər böyük həyat yolu keçmiş şəxsiyyətə atılan güllə, onun qətlə yetirilməsi bütün Azərbaycan xalqına edilən təcavüzdür, Azərbaycan xalqına atılan güllədir. Çünki Ziya Bünyadov Azərbaycan xalqını ən gözəl təmsil edən şəxsiyyətlərdən biri və o şəxsiyyətlərin içində seçiləni idi". (Umudlu, 2012, s.20)

"Polis məmuru Dümbül bəyin macərası" əsəri haqqında

Müəllifin "Polis məmuru Dümbül bəyin macərası" və ya "Dümbül bəyin iç üzü" adlandırmaq istədiyi və sağlığında işıq üzü görməyən əsəri bəzi səbəblərdən geniş oxucu kütləsinə az məlumdur: Əlyazma akademikın ölümündən sonra həyat yoldaşı Tahirə Bünyadova tərəfindən arxivindən aşkarlanaraq, nəşrə tövsiyə olunmuşdur. Əsərin adı Z.Bünyadov haqqındakı elektron resurslarda yerləşdirilməmişdir. Tərtibçilər Hüsəməddin Məmmədov və Məsiəğa Məhəmmədi əsərin "ruhunu", məhz müəllifə xas "dadını-duzunu" saxlamaq üçün əlyazmanı çox cüzi düzəlişlərlə çapa təqdim etdiklərindən, müəllifin dərin sarkazm və eyhamları sıradan oxucu üçün bir qədər çətin qavranılır. 3)Əsər kağız formatında kitabxanalara paylansa da, pdf faylları internet şəbəkəsində əlçatan deyildir.

Əsərin janrı, dil zənginliyi, məcazları, ibarələri, eyhamları və s. haqqında dilçi və filoloqların elmi yanaşmaları daha maraqlı ola bilər. Hazırkı məqalədə kəskin, dramatik süjet xəttinə rəğmən, gülməli, məzəli, ironik və satirik üslubda yazılan "Polis məmuru Dümbül bəyin macərası" əsərinə

fəlsəfi-etik aspektdən baxılmışdır. Kitaba müasir risalə də demək olar. Çünki əsər yazıldığı tarixi şəraiti təsvir etməklə yanaşı, insanın həyat mübarizəsinin bütün mərhələləri üçün “ipuçları” təklif edir, oxucunu öz-özünə nəzər salmağa, nöqsanlarını görməyə, maariflənməyə təşviq edir.

Kitabın məzmunu həyatın özü kimi təbiidir: orada nələr yoxdur: çərçivələr və çərçivəyə sığmayanlar, ədəbsizliklər içərisində ədəb dərsləri və ya əksinə, mədəni pərdələr içindəki əxlaqsızlıqlar... Və bütün bayağılıqlar, kontrastlar, açıq-saçıq, jarqon məzmun və ifadələr mühitində qızıl kimi parıldaayan gözəl niyyət – adamlıq dərsi. Müəllif insanı dünyada adam olmaqdan yayındıran halları və təhlükələri abır-həya gözləmədən, bütün çılpalıqlı ilə cəmiyyətin üzünə vurur ki, bəlkə iyrənib özünə çəki düzən verən ola...

Tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, insanı dünyanın pisliklərindən təcrid etmək mümkün deyildir. Başlıca vəzifə onu həyatın hər üzünün varlığından xəbərdar etmək, sevgi və nifrət, xeyir və şəər dolu mübarizəyə hazırlamaqdır. Ziya Bünyadovun “Polis məmuru Dümbül bəyin macərası” əsəri oxucuya həyatın müxtəlif situasiyalarını məhz akademik zəkasından gələn işıq altında göstərir. O, əsərin aktuallığını belə əsaslandırır: “Həyatın iki növü var: sizin və özgənin. Çətinlik öz həyatını yaşamaqda deyil, özgənin həyatına dözməkdir. Bunun üçün davranış və nəzakət qaydaları adlanan çox mürəkkəb elmi mənimsəmək lazımdır. Bu qaydalar doğumdan əvvəl başlanır və ölümdən sonra davam edir...” (Bünyadov, 1997, s.4)

Əsərdən götürülən iqtibas ilk baxışda şübhə doğura bilər: davranış və nəzakətin elmlə nə əlaqəsi var? Lakin bütövlükdə əsər, müəllifin elmi-məntiqi arqumentləri, sosial-psixoloji görüşləri oxucuda müəyyən inam yaradır. Bəli, elm və əxlaq eyni deyil, lakin əsl insanda bu keyfiyyətlər vəhdət təşkil edir. Bilkli insanda nəzakətin varlığı və yoxluğu cəmiyyətə fərqli təsir bağışlayır. Z.Bünyadov yazır: “Elə törəmələr var ki, onlar heç özlərini apara bilmirlər və bu qaydaların təsirindən hətta meyltlər üfunət iyi verirlər və əksinə! (Nəbilər və şəhidlər kimi gül qoxusu verirlər – İ.Z)” (Bünyadov, 1997, s.5).

Müsəlman aləmində bu fikri təsdiq edən hədis və rəvayətlərdən də məlum olduğu kimi, insanın batini zahirinə yansır. İnsandakı elm və iman keyfiyyətləri vəhdətdə xeyrə xidmət edir. İmam Qəzali dünyaca məşhur “İhya Ülumid-din” əsərində yazırdı ki, “naqis qəlbə elm girməz”; “elm silah kimidir: naqis əldə təhlükəlidir”... Başqa sözlə, elm binasına ədəb qapısından girmək olar. İnsanda ədəb, nəzakət, davranış əxlaqı çox mühümdür. Lakin saxta davranış riyakarlıqdır. İnsani keyfiyyət, nəzakət təbii, içdən gələn vərdiş kimi, özü-özlüyündə təzahür etməlidir.

Z.Bünyadov “Polis məmuru Dümbül bəyin macərası” əsərinin təyinatı və əhəmiyyətini nəzərdə tutaraq yazır: “...mən inanıram ki, bu səhifələr gənclər üçün faydalı olacaq, çünki burada yazılanlar onların nəzakətlə sarınmış ədəbli mumiya olmağına mane olacaq” (Bünyadov, 1997, s.4). Müəllif əsərində mədəni çərçivələr, süni, formal davranışlar altında nələrin gizlənmə biləcəyini gənclərə başa salmaq istəyir. O, həyatda hər şeyin heç də göründüyü kimi olmadığını, bəzən şirin dil altında zəhər, bər-bəzək altında təzək, nəzakət və kübarlıq pərdəsi altında vəhşilik və hərislik gizləndiyini əyani dəlillərlə sübut edir. Z.Bünyadovun “Polis məmuru Dümbül bəyin macərası” əsəri insanın həm heyvani - nəfsani, həm də ruhi - mənəvi keyfiyyətlərinə ayna tutur.

Akademikin mövqeyi çox düşündürücüdür. Onun fikrincə, insan məhz ədəb düsturunun tərkibinə əl atdıqdan, yəni onu öz nəfsinə uyğun dəyişdikdən sonra daha sərt xarakter almışdır... Fərd sərt alətlər mənəşsinə düşəndə əl öpməyi bacaran, şaftalının qabığını soyan tərbiyəli robota çevrilir. Z.Bünyadov insanların hikmətdən uzaqlaşaraq qəflətə düşmələrini əsərdə aşağıdakı məcəzlə ifadə edir: İnsan “...İngiltərə kraliçasına dərin hörmət bəslədiyinə and içməyə başladı, amma bütün bunlara həqiqətlə əlaqəsini itirə-itirə nail oldu” (Bünyadov, 1997, s.4). Əslində bu cümlədə müsəlmanlıq tarixinin tənəzzül səbəbi lakonik ifadəsini tapmışdır. Əsərin bu hissəsində Z. Bünyadov son 300 il ərzində beynəlxalq aləmdə anqlo-sakson idarə üsulunun yayılması ilə paralel insanların ilahi nizamdan yayınması və həqiqətlə (Allahın vədi - Quran hikməti ilə) əlaqəsinin kəsilməsinə işarə vurmuşdur.

Əsərdəki hadisələr İsgəndər Səbzə Dümbül bəy və onun həmkarı, macəranı nəql edən “qağa”nın ətrafında baş verir. “Qağa” istəkli dostu, sadə və alicənab Dümbül bəyin gözəl davranışlar

kodeksi dərslərini tələbələrə öz məhrəm sifətləri ilə zəngin - satirik-yumoristik obrazda, əyləncəli təqdimindən bəhs edir. Tərtibat və məzmun cəhətdən tamam fərqli, maraqlı və cəlbedici əsəri oxuyarkən, müəllifin zəngin dünyasına qərq olur, onunla birgə hadisə və proseslər burulğanında həyacanlanır, heyran edir, ürəkdən gülürsən...

İsgəndər və qağa iki tələbənin intihar səbəbini və güllə dəşikləri müəllimi Səmədin şikayətini araşdırmaq məqsədilə polis məktəbinə ezam olunmuşlar. Ehtimal olunan cinayətkarları şübhələndirməmək üçün biri nəzakət qaydaları müəllimi, digəri isə tələbə kimi təhsil müəssisəsinə daxil olur. Əslində çox ciddi, dövlət əhəmiyyətli (xarici ölkə prezidentinə qəsdin qarşısının alınması əməliyyatı) - 2 insanın ölüm faktı və üçüncünün ölüm təhlükəsi ilə üzbəüz qaldığı müəmmmanın açılmasında yazıçının belə maraqlı, düşündürücü, eyni zamanda gülünc və əyləncəli üslubu insanda qərribə heyran hissi yaradır. Kitabı oxuduqca, faciələrlə, eybəcərlik və çirkinliklərlə dolu həyatın bir o qədər də anamlı, ibrətamiz, şirin və gözəl olduğuna inanırsan. Eləcə də səmimi, təmiz, təbii insan münasibətlərinin, ədalət və doğruluğun cəmiyyət üçün nə qədər vacib və dəyərli olduğuna şahid olursan.

Əsər maraqlı mülahizələr, əyləncəli təşbehlər, hikmətli fikir və aforizmlərlə doludur. Məsələn: "Tarix hiylələrlə doludur. Adlarda isə kiçik təsəlli əlaməti hiss olunur." (Bünyadov, 1997, s.4); "Həyatın iki növü var: Sizin və özgənin. Çətinlik öz həyatını yaşamaqda deyil (əgər siz tələbkar deyilsinizsə, bu sizə müəssər olar), çətinlik özgənin həyatına dözməkdir" (Bünyadov, 1997, s.4). Davranış və nəzakət qaydalarını elm adlandıran müəllif bu elmin ən sadə cəhətini onun adı hesab edir. O yazır: "Bəs davranış və nəzakət qaydaları nə deməkdir? Bəlkə bu heç elm də deyil, sənətdir? Bəşər komediyasının sənəti? Bu komediyanı insan bütün ömrü boyu böyük və ya kiçik müvəffəqiyyətlə ondan ötrü oynayır ki, insanı heyvandan ayıran dar xəndəyi bir az genişləndirə bilsin." (Bünyadov, 1997, s.4); "Ən ümdə nəzakət yaxın adamların xoşuna gəlməkdir" (Bünyadov, 1997, s.7). Doğrudan da, son dövrlərdə cəmiyyətdə bu məsələnin nə qədər aktual olduğunu təsdiq edən hadisələrə daha çox şahid oluruq. Aramızda elə şəxslər vardır ki, təhsil müəssisələrinə rəhbərlik edərək, həm də yüzlərlə gəncə nəzakət örnəyi olmaq məsuliyyətini daşıyırlar. Lakin öz yaxınları ilə sıx ünsiyyət qurmağın, onların xoşuna gəlməyin, halallığını almağın nə qədər vacib olduğu haqqında düşünmürlər. Atalar nahaq yerə "Əvvəl evin içi, sonra çölü" məsəlini çəkməmişlər. Əsərdəki müəllim-tələbə, qadın-kişi, ata-oğul, ər-arvad, ümumiyyətlə ailə münasibətləri, oğlan və qızların tərbiyəsi, işgüzarlıq haqqındakı orijinal mülahizələr oxucunu düşündürür, həyatdakı yaxşılıqlar və pisliklərin əsl, mahiyyəti haqqındakı təəssürləri zənginləşdirir.

Əsərdə cəmiyyətin orta təbəqəsini təmsil edən insanların hiss və həyacanları, qayğı və düşüncələri dilə gətirilir. Onların içərisində artıq müəyyən vəzifə sahibi olmasına baxmayaraq, hələ də orta məktəbdəki ifrat dərslər yükü səbəbindən çəkdiyi psixoloji sarsıntıyı unuda bilməyən şəxsin şikayəti də var: "AXI nəyə görə hər səhər edam kötüyünə gedirmiş kimi məktəbə yollanmalısan, təəssüflə öz yatağından, öz istiliyindən, öz anandan, öz əyləncələrindən, öz uşaqlığından ayrılmalısan? O uşaqlığı ki, müəllimlər onu məndən çolpadan tiftik qoparan kimi qopardırdılar! ... təəssüflənirəm ona görə ki, mən uşaqlığımdan son damlayadək, sərbəst və doyunca həzz almamışam. O uşaqlığım mənim yeganə sərvətim idi və mən onu bilmədən cəmiyyətə qurban etmişəm! Mən onu siniflərdə boğmuşam, o dərslərlər içində quruyub. Ətalətli, üzgün, söyülmüş, tənbeh edilmiş uşaqlığım..." (Bünyadov, 1997, s.50).

Orta məktəbdə öyrədilən biliklərin hamısının labüdlüyü fikri ilə razılaşmadığını əsaslı dəlillərlə sübut edən Z.Bünyadov aşağı sinif şagirdlərinin daha çox təbiətlə təmasda, əylənərək bilik öyrənmələrini istəyir. O, müasir dövrdə əlli nəfərlik şuluq siniflərlə işləyən, təşəkkür etmək əvəzinə müəllimi ilə quşatanla təmasa girən şagirdlərə dərslər keçən fədakar müəllimlərin qəhrəmanlığını da yüksək qiymətləndirir. O yazır: "Təhsili radio, televizor, rabitə texnologiyaları, Morze əlifbası, korlar üçün şrift vasitəsilə yayırlar, lakin yeni kütlələrin pərakəndə dəstələrinə həmlələrini daha da sərtləşdirirlər. Elə günlər gələcək ki, tərkibin ixtisarı üçün tənəffüs vaxtı kiçik qumbaralar atılacaq və ya maarifi lüzumsuz elan edib, bu yazıq uşaqları gül yığmağa göndərəcəklər" (Bünyadov, 1997, s.51). Doğrusu hələ qumbara atılmır, amma müasir təhsil sistemi maarifi lüzumsuz hesab etdiyindən, orta

məktəblərdə nizam-intizam bərhad vəziyyətdədir. İntizamsızlıq şəraiti isə təhsilin keyfiyyətinə təsirsiz ötürür. “Repetitor”luq aradan götürülsə, məktəb təhsilinin yerində böyük bir boşluq qalar.

Z.Bünyadov “Polis məmuru Dümbül bəyin macərası” əsərində Azərbaycanda keçid dövrünün sosial-psixoloji, ictimai-etik problemlərinə toxunur. Əsər akademik Ziya Bünyadovun ensiklopedik biliyi, geniş dünyagörüşü, zəngin həyat təcrübəsi, təşkilatçılıq bacarığı və ünsiyyət ustalığının aynası - insanın başqaları ilə münasibətləri tənzimləmə təcrübəsinin bir nümunəsidir. Əsərdə nəzakət qaydaları müəllimi İsgəndər Səbzə Dümbül bəy, Mürsəl, qağa, güllə dəşikləri müəllimi Səməd, Əlif bəy kimi müsbət personajlarla yanaşı Xanzadə xanım, həkim İmalə, Şappayaq, Əbdül kimi mənfi, müəmmalı, mürəkkəb obrazlar vardır.

Akademik Ziya Bünyadovun bədii əsəri insanın öz xətalardan dərs alaraq necə yetişməsinə göstərir. Dümbül bəy ideal ədəbi qəhrəman deyil: o səhvləri, xətalrı olan, lakin dürüst, doğru sözlü, xoş niyyətli, yaxşığa can atan, saf, sadə, səmimi, təmiz qəlbli adam, eyni zamanda işinə can yandıran, peşəkar mütəxəssisdir.

Bu əsər ruhu göylərə qaldırıb nəfsi ayaq altına atmır. Nəfsin də ruha xidmət etmək xüsusiyyətini izah edir. Z.Bünyadov bu fitri keyfiyyətlərin həyatı funksiyalarının əhəmiyyəti ilə gəncləri tanış edir. O, öz xətalının nəticələri nümunəsində nəfsi cilovlamağın vacibliyini əyani dəlillərlə gənclərin diqqətinə çatdırır və onları səfərbər olmağa çağırır. Dümbül bəy digər müəllimlər kimi deyil, fərqlidir, dərslərini də tələbələrinə özünəməxsus şəkildə keçir. O öz həyat təcrübəsini təmiz xammal kimi istifadəyə verir - olduğu kimi təsvir edir, nəyi edib, nəyi etməyəcəklərini isə gənclərin ixtiyarına buraxır. Təcrübəsizlikdən doğan xətalın səmimi etirafı - olduğu kimi, doğru deyilməsi gəncləri doğru, düzgün düşüncəyə yönəldir.

Dümbül bəyin macəraları gənclərin gözünü açır. Onları Allahın halal ünsiyyət üçün insanlara bəxş etdiyi fitri keyfiyyətin - nəfsani hisslərin harama sərf edilməsinin acı nəticələri ilə qarşı-qarşıya qoyur. O, gəncləri həyatın gerçəkləri üzərində düşünməyə dəvət edir, hətta müəllimlərin düşüncə və davranışlarının mütləq qəbul edilməməsi, azad, rəşional düşüncə süzgəcindən keçirilməsinə ehtiyac olduğu mesajını verir. Bir sözlə, əsərin oxucuya aşladığı ideyalardan biri belədir: Başqa təcrübələr sənə öz təcrübələrini qurmağa və həyat yolunu müəyyənləşdirməyə o zaman kömək edir ki, riyakarlıqdan uzaq olsun. Vay o gündən ki, ətrafdakılar öz təcrübələrinin üstünü örtüb, sənə xəyallarını - əsl olmayan ideallarını deyib yalan danışalar, riyakarlıq edələr... Yalan təməl üzərində isə etibarlı bina qurmaq – həqiqi şəxsiyyət yetişdirmək olmaz.

Əsərdə gənclərin öz yanaşmalarında qətiyyət təərəddüd etməyəcəkləri bəzi məqamlara da toxunulur. Bunlardan biri valideynlərə və ailənin digər üzvlərinə diqqət, ehtiramdır. Z. Bünyadov yazır: “Oğlanlar, ana müqəddəsdir, yaşayanda da, dünyadan köçəndə də. Bəs necə! Axı yüz yaşlı da canını Allaha tapşıranda və ya gəbərəndə “Ana!” deyər pıçıldaıdır... Məncə ana ölümün özünü də dözümlü edə bilər. Ana yaşamağı da öyrəder, ölməyi də... Əgər bunu edirsə, demək belə lazımdır. Dünyadan bezmək lazım gələndə öz qoca ananız haqqında düşünün. Boğazınıza dəhşətli balıq yağını qış vaxtı zorla dürtməsinə yada salın! Sizə elə gəlirdi ki, bu qusuntudur, lakin bunlar sizin xeyriniz üçün idi” (Bünyadov, 1997, s.139-140). O bəzi gənclərin analarının sağlığında necə bir şəfqətlə əhatə olunduqlarını dərk etmədikləri və Allahın nemətindən qəflətdə qaldıqlarını təəssüflə yada salır: “...mən illər boyu onu görməyib yalnız təbrik otkritkaları ilə kifayətlənirdim” (Bünyadov, 1997, s.140). Bu və digər misallarla Z.Bünyadov gəncləri ailə bağlarına sevgi, qayğı və hörmətlə yanaşmağa dəvət edir.

Müəllif əsərin qəhrəmanı Dümbül bəyin dilindən ata-oğul münasibətlərinə aydınlıq gətirərkən bildirir ki, ata ilə dostluq gərək ikitərəfli ola. Düşünməyin ki, hər şey ondan asılıdır, oğul ailə dəyərlərinə dair fikirlərini özü dəyişməlidir. Oğul atasına etibar etməli, ona öz kiçik sirləri, dələduzluğu, uğurları, təəssüatları və narahatlıqları haqda pıçıldamalıdır. (Bünyadov, 1997, s.142) Həqiqətən, müasir dövrün sosial-məişət problemlərinin əksəriyyəti cəmiyyətdə kişi örnəyinə ehtiyacın ödənməməsindən yaranır. Hazırda İbrahim, Yusuf, Musa, İsa, Muhəmməd kimi Allah rəsullarının yolu ilə gedənlər Fironu və Qarunu təqlid edənlərdən daha azdırlar.

Ailədə qardaş-bacılar arasında həsəd və paxıllığın yaranaraq sonradan mülk davalarına çevrilməməsi üçün Dümbül bəyin maraqlı tövsiyəsi vardır. O deyir: “Bu məsələ haqda düşünənlərin çoxu fikirləşir ki, əgər yemək, içmək və hədiyyələr lap uşaqlıqdan övladlar arasında tən bölünə, düz olar. Payların bərabərliyi, eyniliyi sistemi – budur, əsas təhlükə! Bu dərrakəsiz uşaqları sənə yarısı, mənə yarısı məvhumuna alışıdır. Onlar ölçməyə, çəkməyə başlayır və hər şeyin tən olmasını güdürlər. Elə buradan da hay-küy, bağırçı, öcəşmə və başqa şeylər başlanır. Ən yaxşısı budur ki, bir dəfə birinə, sonra ikincisinə, bəlkə də birisinə iki dəfə dalbadal verilsin və işi də elə qurmaq vacibdir ki, heç vaxt pay bölüşməsi olmasın” (Bünyadov, 1997, s.143).

Müəllifin fikrincə, gənc oğlanın qardaş və bacıları ilə dava-dalaş etməyə haqqı var. Bu adi şeydir və babası demişkən, dava-dalaş qan dövrünə kömək edir. Eyni zamanda o oğlanlara xatırladır ki, bacılarınızı qaradaşlarınız kimi döyməməlisiniz.

Dümbül bəy valideynlərin övladları ilə münasibətlərini tənzimləməsi üsuluna da toxunur: “...bəzilərini məhdudlaşdırmaq, digərlərinə isə ürək-dirək vermək lazımdır. Fərasətliləri sadə şeylərə alışdırmaq, işləkləri təkəbbürə. Alimi idmana yedəkləmək lazımdır – velosipedə, futbola, boksa, güləşə. Və əksinə – pəzəvəngə ki, əli qabarlıdır, tennisi, ovu və s. öyrətmək lazımdır” (Bünyadov, 1997, s.144).

Z.Bünyadov keçid dövrü gənclərinin problemlərində və ya hədsiz utancaqlılıqlarında böyük rolunu vurğulayır, onların ünsiyyət ehtiyaclarının ödənməməsini çox təsirli misallarla diqqətə çatdırır: “Gənclərin şüşə-pəncərələri qırmaqları, beşiklərindən yenicə qalxıb nəşələnmələri, divarlarda axmaq-axmaq sözlər yazmaqları sizi narahat edir? Məni yox! Bunlarla açıq-açıqına yalnız polis təcridxanalarında danışmaq mümkündür. Polis məmurları, heç olmasa, onlara qulaq asır, dindirir, onlarla danışirlar. ...gənclər üçün çatışmayan bir şey varsa, bu da onlarla söhbət etməyə adamların olmamasıdır” (Bünyadov, 1997, s.147).

Müəllifə görə “gəncləri yaşlılar düzəldir” (Bünyadov, 1997, s.146), “ayaqqabılarını pəyəndəzə silib təmizləyən, lifti geriye qaytaran, ayaqyolundan çıxanda başokdan suyu buraxan və evə girəndə arxalarınca qapını örtən” (Bünyadov, 1997, s.146) – məsuliyyətli, namuslu, cəsarətli gənclər yetişdirmək üçün onlardan şikayətlənmək, onlara cəza vermək yox, həyatda yaşamağı öyrətmək, əyləndirmək və etibar etmək lazımdır. Dümbül bəyin müzür müəllimdən qorxan məktəbliyə tövsiyəsi də düşündürücüdür: “Qulaq as, balaca, sən gərək müəllimlərinə dözsən, nəzarətçilərə yox!” (Bünyadov, 1997, s.150).

Yuxarıdakı sitatdan göründüyü kimi, müəllif müəllimin tədris saatı ərzində şagirdlərə fənni yüksək səviyyədə keçməsi, onlarda biliyə maraq oyatması və suallarına cavab verməsi zamanı daha çox sevgi və ünsiyyət bağlarını, pedaqoji mühiti qorumalı olduğunu diqqətə çatdırır. O, şagirdlərdə qorxu və köləlik hissiyyəti yaradan, özgüvəni zədələyən, mənlilik hissini əzən müəllimi müzür adlandırır və gəncləri zorakılığa tabe olmamağa çağırır. Yəni, tədris prosesi azad münasibətlər zəminində qurulmalı, təklif tələbə uyğun olmalı, həddi aşır nəzarət - məcburiyyət - cəza səviyyəsinə keçməməlidir. Gözəl davranışlar müəllimi Dümbül bəyin fikrincə “Əllərini ciblərindən çıxar, ay beyinsiz..! deyə bağırən müəllimə şagirdin “Əgər əllərimi ciblərimdən çıxarsam, siz onları eşidə bilərsiniz” cavabı tamamilə ədalətlidir. Yəni, zorla gözəllik olmaz. Müəllim şagirdində gördüyü xətalara radikal yolla dəf etməyə qalxarsa, radikal cavablar ala bilər, çünki bilənlə bilməyən eyni deyildir. Sual yaranır: Kimdir haqlı: “beyinsiz” şagird, yoxsa beyinsiz hesab etdiyi şagirdindən anlayış gözləyən müəllim?.. Z.Bünyadova görə, gənclərə cəzanı yox, gözəl davranışlarla yaşamağı öyrətməliyik. Çünki gözəl davranışlara sahib olmaq bəxtin əsasını təşkil edən əlamətdir (Bünyadov, 1997, s.155). Həqiqətən, pislik yaxşılıqla dəf edilir.

Əsərdə oxucular yeni ailə qurmuş, ata olmağa hazırlaşan gənc güllə dəşikləri müəllimi Səmədin şəxsiyyət kimi formalaşmasında ictimai rəyin, həmkarların rolunu görürlər. Belə ki, zabıtlı qaynata həkim İmalə və qaynana yanında yaşayan Səməd və xanımı tamamilə onların təsiri altına düşmüşlər. Qağa və Dümbül bəy Səmədin iradəsinin möhkəmlənməsi, ailəsi barəsində azad və müstəqil qərarlar vermək iqtidarının güclənməsi üçün əllərindən gələni edirlər. Həm işdə, həm də ailədə müxtəlif həyat imtahanlarından çıxan Səməd nəhayət öz mövqeyini müdafiə etməyi bacaran,

sözünü açıq deməyə cəsarət edən güclü şəxsiyyətə çevrilir. Kitabdakı hadisələrin kulminasiya nöqtəsi Səmədin timsalında gənclərin fiziki və mənəvi qurtuluşu ideyasıdır. Əsərin əsas ideyası qağanın bu sözləri ilə ifadə olunur: “Yaşasın böyük hərflə yazılan İnsan və onun mərd əməlləri!” (Bünyadov, 1997, s.215).

Nəticə

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Bünyadov yalnız həyatı və yaradıcılığı ilə deyil, həm də ölümü ilə tanınan və millətin qəlbində özünə əzəmətli abidə qoymuş nadir şəxsiyyətlərdəndir. Ziya Bünyadovun xidmətləri, qoyduğu irs, unudulmaz xatirəsi yaddaşlarda yaşayır. O, azərbaycanlıların əyilməzlik, vüqar, fədakarlıq və rəşadət örnəyidir. Ziya Bünyadov Azərbaycanın milli azadlığı və dövlət müstəqilliyi uğrunda son nəfəsinədək mübarizə aparanlar üçün mətinlik, iradə, əzm, alimlik, vətənpərvərlik, ədalətsizliyə qarşı mübarizə meyarıdır. O, sözün düzünü deməkdən, həqiqəti açmaqdan çəkinməzdi, ədalətə sarsılmaz inamı onu hər zaman qalib edirdi. Quranın tərcüməçisi yaxşı bilirdi ki, dünya axirətin tarlasıdır; Yaradanın əleyhinə getmək olmaz; Ondan gəldik və Ona dönəcəyik.

Odur ki, həyatının bircə anı boş keçmədi, məqsədyönlü yaşadı, yazdı-yaratdı. Əsərləri ilə Cavanşiri, Babəki, Atabəyləri yenidən gündəmə gətirdi, xalqın ruhunu qidalandırdı, özgüvənini qaytardı. Rəsmi strukturların çəşqınlıq və susqunluq mövqeyinə rəğmən, Azərbaycanda milli özünüdərk oyanmasına, mənlilik şüurunun bərpasına çalışdı: yüksək ülvı hisslər, ətrafdakılara qayğı, söz və əməl birliyi, alovlu vətənpərvərlik, xalqa, millətə, torpağa hədsiz məhəbbət nümunəsi oldu. O heç vaxt haqqı nahaqqa qurban vermədi. Harada olsa, nə söyləsə, nə ilə məşğul olsa, ədalət hissini qorudu. Məhz bu hiss olduqca həssas və rəhmli, xeyirxah insan, zəiflərə, kimsəsizlərə kömək edən Z. Bünyadovu son nəticədə rəqiblərindən üstün edirdi. O, ölkədə əliəyriliyin, rüşvətxorluğun baş alıb getdiyi, bir qrup kələkbazın eyş-işrət içində yaşayarkən, başqalarının güclə dolandığı, kadr siyasətinin bərbad olduğu, yerlibazlıq, qohumbazlıq, ayrışeçkilik hallarının artdığı vəziyyətlə barışmır, iradlarını çəkinmədən bildirir, cəmiyyətin nizamı üçün doğru tövsiyələr irəli sürürdü.

Z. Bünyadovun “Polis məmuru Dömbül bəyin macərası” əsəri də məhz onun daxili hiss və həyəcanlarının bədii ifadəsi; zarafat, satira və yumorla pərdələnən sosial, siyasi, psixoloji problemlərin ictimai idrak metodudur. Əsər Dömbül bəyin simasında Ziya Bünyadovun qorxmazlığı, cəsarəti, əyilməzliyi, fərqli situasiyalarda özünə məxsus qaydasız, gözlənilməz davranışı, əsərdə deyildiyi kimi, lazım olduğu kimi yox, özünün dərk etdiyi və istədiyi kimi yaşam sənəti örnəyidir. Akademikin həyat mövqeyi belədir: özünü yaxşı aparmağı bacarmaq üçün özünü lazım olduğu kimi aparmaqdan çəkinmək vacibdir. Bu əsər ruhu göylərə qaldırıb nəfsi ayaq altına atmır. Nəfsin də ruha xidmət etmək xüsusiyyəti insanlara izah edir. O öz xətələrinin nəticələri nümunəsində gəncləri səfərbər olmağa çağırır, nəfsin afətlərindən (bəlalərindən) xəbərdar edərək, bu fitri keyfiyyəti israf etməməyə və dəyərini bilməyə istiqamətləndirir.

ƏDƏBİYYAT

Abbasov Vaqif. Savaşa qəhrəman, elmdə qəhrəman dahi Ziya Musa oğlu Bünyadov. <https://www.nkpi.az/?page=addread&id=15385> 19.02.2024

Bünyadov Ziya. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Rus dilindən tərc. ed. C. V. Qəhrəmanov. Bakı: AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, “Elm”, 1985.

Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Rus dilindən tərcümə edənlər: Cabbar Cabbarov və Həsən Əlizadə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.

Bünyadov Ziya. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər (ensiklopedik soraq kitabı). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.

Bünyadov Ziya. Qırmızı terror. Bakı: “Azərənşr”, 1993, 255 səh.

- Bünyadov Ziya. Polis məmuru Dümbül bəyin macərası. Çapa hazırlayanlar: Hüseyməddin Məmmədov Bakı: "Ozan", 1997. -270 səh.
- Bünyadova Tahirə. Ölümdən güclü. Bakı: "Elm", 2002, 307 səh.
- Əliyeva İradə. Azərbaycan. Bakı: 2010, 9 may, səh. 12.
- Koloso Mixail. Ədib Sayan Yıxılmazovun həyatından hekayələr /T.Z.Bünyadov /Red.: S.Hüseynova. – Bakı: Yazıçı, 1984. – 143.
- Moisey Kalankatuklu "Alban tarixi". Mxitar Qoş "Alban salnaməsi" Mətni tərcümə edən, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi: Ziya Bünyadov. Bakı: "Avrasiya press", 2006, 296 səh.
- Umudlu Ellada. Qafqazda Azərbaycan xalqının daha qədimdən məskunlaşdığını sübuta yetirən böyük alim Akademik Ziya Bünyadov xatirələrdə. Azərbaycan müəllimi. Bakı: – 2012 - 17 fevral. - s. 4.
- Ziya Bünyadov. Biblioqrafiya. Tərtib edən Ç.N.Əhmədova. Bakı: "Elm", 1994, 62 səh.
- Ziya Musa oğlu Bünyadov. Biblioqrafiya. Bakı: "Nurlan", 2004, 124 səh.

РЕЗЮМЕ

Ирада ЗАРГАН

*О Зии Буньядове и его произведениях
«Приключения полицейского чиновника Дюмбюль бека»*

Ключевые слова: *Зия Буньядов, шехид, герой, востоковед, Дюмбюль бек, приключение*

В статье затрагиваются важные моменты жизни и творчества Зии Буньядова. Отражены результаты исследования его личности, семейной генеалогии, молодости, военных достижений, научной и общественной деятельности. В данной работе рассмотрено творческое наследие ученого, а произведение «Приключение полицейского чиновника Дюмбюль бека» рассмотрено в философско-этическом аспекте. Доведено до сведения, что работа является отражением энциклопедических знаний, широкого кругозора, богатого жизненного опыта, организаторских и коммуникативных способностей академика Зии Буньядова. Также отмечено важное влияние работы на воспитание молодого поколения, прокомментирован ее вклад в их поведение и познание, материальное и духовное развитие. Оригинальные соображения в произведении - об учителе-ученике, женщине-мужчине, отце-сыне, муже-жене, воспитании мальчиков и девочек, семейных отношениях в целом, о деловых отношениях - заставляют задуматься читателей. Они обогащают наше представление о реальной сути хороших и плохих вещей в жизни.

ABSTRACT

Irada ZARGAN

About Ziya Bunyadov and His Work "The Adventure of the Police Officer Dumbul Bey"

Keywords: *Ziya Bunyadov, martyr, hero, orientalist, Dumbul bey, adventure*

The article touches on the important moments of Ziya Bunyadov's life and work. The research results of his personality, family genealogy, youth, military achievements, scientific, and social activities are reflected. In this work, the artistic heritage of the scientist was considered, and the work "The

Adventures of Police Officer Dumbul Bey” was examined in a philosophical and ethical aspect. It has been brought to attention that the work is a reflection of academician Ziya Bunyadov's encyclopedic knowledge, broad outlook, rich life experience, organization, and communication skills. Also, the important effects of the work on the upbringing of the young generation were noted, and its contributions to their behavior, cognition, material, and spiritual development were commented. Original considerations in the work—about teacher-student, woman-man, father-son, husband-wife, raising boys and girls, family relationships in general, business relationships—make readers think. They enrich our understanding of the real essence of the good and bad things in life.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.42>

UOT: 82.(091)

ŞUMER-AZƏRBAYCAN (ÜMUMTÜRK) QƏHRƏMANLIQ EPOSLARI ARASINDA OXŞARLIQ

Sevinc NURİYEVA (MƏMMƏDOVA)*

Açar sözlər: şumer ədəbiyyatı, şumer-Azərbaycan ədəbi əlaqələri, “Bilqamis haqqında dastan”, “Oğuz Kağan” dastanı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, “Koroğlu” dastanı

XÜLASƏ

“Şumer-Azərbaycan ədəbi əlaqələri kontekstində şumer-Azərbaycan (ümumtürk) qəhrəmanlıq eposları arasında oxşarlıq” adlı məqalə Azərbaycan filologiyasında tədqiq edilməmiş bir məsələyə həsr edilmişdir. Ümumiyyətlə, bizim milli ədəbiyyatşünaslığımızda şumer-Azərbaycan, bütövlükdə şumer-türk əlaqələrinə dair tədqiqat işləri çox azdır. Doğrudur, dilçilikdə dünyanın bir sıra görkəmli alimləri – F.Hommel, E.Sturtevan, B.Landsberger, O.H.Tuna, A.Amanjolov, İ.Miziyev, A.Məmmədov və başqaları şumer-türk dil əlaqələrini araşdırmış, bu dillər arasında leksik paralellərin və bəzi fonetik uyğunluqların olmasını müəyyənləşdirmişlər. Buna baxmayaraq, elmimizdə şumer ədəbi abidələrinin ciddi tədqiqinə, onların dünya ədəbiyyatı, o cümlədən, Azərbaycan və türk ədəbiyyatları ilə müqayisəli tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Şumer-Azərbaycan (geniş mənada şumer-türk) ədəbi əlaqələrinin tədqiqi, bütövlükdə şumer dünyası ilə türk dünyası arasında qarşılıqlı mədəni əlaqələri, Azərbaycan xalqının mədəni irsinin tarixi köklərini, nəhayət, hazırda ciddi polemika mövzusu olan problemi – Azərbaycan xalqının soy-kökünü araşdırmaq baxımından olduqca vacibdir.

Şumer ədəbiyyatının yaranma tarixi, inkişaf mərhələləri və məzmunu belə bir fikri təkzib edir ki, guya humanist ideyalar ilk dəfə olaraq qədim yunan ədəbiyyatı və fəlsəfəsində əks olunmuş, sonralar, intibah dövründə isə İtaliya və başqa Avropa ölkələrinin ədəbiyyatında yenidən canlanmışdır. Şumer ədəbiyyatının elmə məlum olan nümunələri belə fikirlərin məhdud və obyektivlikdən uzaq olduğunu qəti şəkildə üzə çıxarır. Təkcə şumer müdriklərinin öyüd-nəsihətlərinə (məs., “Şuruppak sakini Ziusudranın oğluna nəsihəti”, “Axikarın nəsihəti”), o cümlədən, atalar sözü və zərbi-məsəllərə nəzər salsaq, şumer ədəbiyyatının nə dərəcədə humanist ideyalarla zəngin olduğunu görərik. Bu fikirlər müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını itirmir. Məsələn: “dilini yamanlıqdan saxla, əlini oğurluqdan”, “bəd danışma”, “yaxın adamın qanını tökmə”, yaxud, “nəsli parçalama”, “çağırılmamış yerə getmə”, “sözdə düz olub, ürəkdə günahkar olma”, “pis şey öyrətmə” və s.

Şumer dühasının yaratdığı “Bilqamis, yaxud hər şeyi bilən adamın dastanı” isə nəinki humanist ideyaları ilə, həmçinin yüksək əxlaq normaları və vətənpərvərlik hisslərini aşılması ilə dünya ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer tutan digər eposlarla (məs., “Mahabharata” və “Ramayana”, “İliada” və “Odisseya”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” və b.) bir sırada durur.

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
E-mail: nuriyevasevinc1@gmail.com

Giriş

Şumer ədəbiyyatının daha sonra qədim xalqların ədəbiyyatına, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri və ya bu ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələri probleminin araşdırılması ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Həqiqətən də bu qədim xalqa məxsus çoxsaylı ədəbiyyat nümunələri, elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid dərs vəsaitləri, obraz və süjetlər sonrakı samidilli xalqlar-akkadlar, aramilər, xaldeylər, qədim yəhudilər və başqaları tərəfindən ya qismən mənimsənilmiş, ya da şəkli dəyişilərək onlara yeni don geyindirilmişdir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, şumerlərin əsatirləri, xüsusilə, dünya daşqını, cənnət həyatı, axirət dünyası, ölmə və dirilmə haqqında olan süjetlər Yaxın Asiya xalqlarının dini görüşlərinə və Bibliya mifoloji ədəbiyyatının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.

Şumer ədəbiyyatının təsiri qədim yunan ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Sonralar, xristianlığın, eləcə də islamın təsiri ilə şumer mifoloji süjet və motivləri, həmçinin, obrazlar (məs., “Bilqamıs” dastanındakı Utnapiştim, babillərdə - Atraxazis, Bibliyada – Noy, Azərbaycan xalq yaradıcılığında isə Nuh ilə eyniləşdirilir) dünya xalqları arasında geniş yayılmışdır. Başqa sözlə desək, dünya ədəbiyyatı özünün qədim ədəbiyyatlarından biri sayılan - şumer ədəbiyyatına çox-çox borcludur.

Dünya ədəbiyyatının bir hissəsi olan türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının ədəbiyyatında da şumer dühasının bilavasitə izləri özünü göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, “türk-azəri mədəniyyətinin kökləri və ilkin qaynaqları bizim təsəvvür etdiyimizdən daha zəngindir və onları tarixin daha dərin qatlarında axtarmaq lazımdır”sa (Nağıyev, 1998, s.9), əldə olan şumer ədəbi nümunələri bizim üçün böyük bir xəzinədir.

Şumer-Azərbaycan ədəbi əlaqələri

Dünya ədəbiyyatı özündə müxtəlif cür və hər şeyi əhatə edən əlaqələr tarixini əks etdirir. Lakin “ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi mürəkkəb və təzadlı prosesdir. Bu proses qeyri-bərabər, sıçrayışlı şəkildə olub, ədəbiyyatın nisbi qapalı inkişaf dövründən ədəbi əlaqələri kəskin fəallaşdığı dövrə keçməsinə əks etdirir. Burada qanunauyğun hal kimi görmək olar ki, ədəbi əlaqələrin fəallaşmasının dərin ictimai səbəbləri var: ədəbiyyatları qarşılıqlı əlaqədə olan ölkələrin həyatında baş verən ictimai-siyasi yüksəlmə, xalqın mənəvi gücü daha qabarıq şəkildə özünü göstərən zaman; ideoloji böhran və bu tənəzzül zamanı ali təbəqənin öz laxlayan mövqelərini qorumaq məqsədilə digər ölkələrin özlərinə yaxın sinfi cəmiyyətinə müraciəti; ölkələrarası iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqələrin güclü tərəqqisi və s. zamanı yaranan səbəblərdir.” (“Взаимосвязи и взаимодействие.”, 1961, s.41)

Ümumiyyətlə, “insan cəmiyyətinin tarixi sosial və mədəni (deməli, həm də ədəbi) tərəqqinin hər hansı bir sahəsinin bir-biri ilə qarşılıqlı təsirinin olmaması nəticəsində tamamilə təcrid olunmuş nümunələrini faktiki olaraq tanımır. Xalq nə qədər mədəni olarsa, onun digər xalqlarla əlaqələri və qarşılıqlı təsiri daha intensivdir... Deyilənlər ədəbiyyatın xüsusi sahəsinə də aiddir. Heç bir böyük milli ədəbiyyat başqa xalqların ədəbiyyatı ilə canlı və yaradıcı qarşılıqlı əlaqələri olmadan inkişaf etməmişdir. Kim ki, öz ədəbiyyatını başqalarının gözündə qaldırmağa çalışaraq onun yalnız milli ənənələr zəminində yetişmiş olduğunu iddia edirsə, bununla onu “parlaq təcrid edilmə”yə deyil, geridə qalmış məhdudluğa və özünəqulluğa düçar edir.” (“Взаимосвязи и взаимодействие.”, 1961, s.56)

Odur ki, xalqlararası ədəbi əlaqələri öyrənmədən, bu cür əlaqələrin dünya mədəniyyəti tarixində və eləcə də müasir dövrdə rolunu bilmədən, ayrı-ayrı milli ədəbiyyatların səmərəli şəkildə inkişafından danışmaq qeyri-mümkündür. Həqiqətən də, “əsasını sosial-tarixi proseslər təşkil edən milli ədəbiyyatlar fasiləsiz olaraq qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində inkişaf edir.” (“Взаимосвязи и взаимодействие.”, 1961, s.13)

Coğrafi və siyasi baxımdan Azərbaycan daima Şərqlə Qərbin arasında yerləşmişdir. Buna görə də Azərbaycan xalqı öz maddi və mənəvi mədəniyyətini inkişaf etdirərkən təkcə digər xalqların təcrübəsini mənimsəməklə kifayətlənməmiş, bu xalqların tarixi inkişafında, mədəniyyətlərinin zənginləşməsində də fəal rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə, İ.Q.Neupokoyevanın dediyi kimi, “milli ədəbi sistem qapalı ola bilməz. O, həm genetik, həm əlaqələr, həm də tipoloji baxımdan dünya ədəbiyyatının ümumi mütərəqqi inkişafı ilə müxtəlif cəhətdən bağlıdır” (Неупокоева, 1976, s.254). Bunu eyni tərzdə Azərbaycan xalqının ədəbiyyatına da aid etmək olar.

Müasir elmimiz qarşısında öz xarakter və miqyasına görə çoxcəhətli və qlobal bir məsələ durur: Azərbaycan ədəbiyyatı ilə dünya ədəbiyyatı arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı zənginləşmənin tarixini, qanunauyğunluqlarını, yollarını, formalarını və inkişaf mərhələlərini hərtərəfli öyrənmək və dərk etmək problemi. Özü də bu ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi bütün istiqamətlərdə - həm Şərq ədəbiyyatı (ilk növbədə türkdilli, irandilli və ərəbdilli ədəbiyyatlar), həm də Qərb ədəbiyyatı (Avropa və Amerika ədəbiyyatları) arasında aparılmalıdır.

Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüş və indi də görülməkdədir (“Азербайджанско-европейские лит.”, 1985, s.14). Lakin Azərbaycan-Şərq ədəbi əlaqələri (türk xalqlarının ədəbiyyatları və İran ədəbiyyatı istisna olmaqla) demək olar ki, məqsədyönlü və planlı şəkildə araşdırılmamışdır.

Bu işi konkret regionlar üzrə aparmaq qismən mümkündür. Çünki “ədəbi əlaqələrin regional aspektdə təhlil edilməsi çox məhsuldar ola bilər, belə ki, bir sıra şərtlər daxilində burada ədəbi əlaqələr daha səmərəli şəkildə inkişaf edir.” (“Взаимосвязи и взаимодействие.”, 1961, s.24)

Ona görə də, hal-hazırda lokal əraziyə, yəni yalnız müəyyən bir yerə aid olan millətlərarası ədəbi əlaqələrdən, konkret problem və məsələlərdən danışmaq lazımdır. Belə məsələlərdən biri də Azərbaycan və Qədim İkiçayarası, daha dəqiq desək, Azərbaycan-şumer ədəbi əlaqələri problemi, bu xalqlar arasında mənəvi yaxınlığı üzə çıxarmaqdır.

Qeyd edək ki, şumerlərin mənşəyi, onların hansı xalqlarla qohum olub-olmaması, mədəniyyəti və ədəbiyyatı son dövrlərdə müxtəlif ölkələrdən olan alimlərin diqqət mərkəzindədir. Bununla bağlı bir sıra ölkələrin alimləri (məsələn, H.Frankfort, S.N.Kramer, A.L.Oppenheim, M.Belitski, İ.M.Dyakonov, İ.S.Kloçkov, V.K.Afanasyeva, O.N.Tuna, Y.Yusifov, A.Məmmədov, M.A.Dandamayev və b.) tədqiqat işləri aparmış, müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Bununla yanaşı, şumer əbədi abidələrinin ciddi tədqiqata, xüsusilə dünya ədəbiyyatı, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli tədqiqinə ehtiyac vardır.

Şumer ədəbi abidələri çox ulu keçmişimizi və qədim Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmək üçün mühüm mənbələrdir. Həmçinin, şumer və Azərbaycan ədəbiyyatlarının qarşılıqlı öyrənilməsi, bu xalqlar arasındakı min illər boyu davam edən mədəni əlaqələri üzə çıxarır. Hətta, yazılı mənbələrdə İkiçayarasının Aratta (Urmiya gölü hövzəsi) ilə ticarət və mədəni əlaqələrini göstərən faktlara rast gəlinir. Arattanın isə Cənubi Azərbaycan ərazisində olması haqqında tutarlı dəlillər var. (Yusifov, 1993, s.333; “Azərbaycan 1957.tarixi”, 1994, s.61-67)

Şumer dastanlarının tərcüməçisi S.N.Kramer Arattanı Urmiya gölü və Xəzər dənizi bölgəsində yerləşdirir ki (Kramer, 1957, s.72-73), bunun üçün də ona Enmerkarın Arattaya yollandığı və Mesopotamiyanın qərbində yerləşmiş hurrilər ölkəsinə aid etdiyi Hurrum dağının adının çəkilməsi və II Sarqonun yazılarında Aratta məmləkətindəki gölün adının çəkilməsi əsas olmuşdur. Eyni zamanda, o, şumerlərin qədim zamanlarda Aratta məmləkəti ilə qonşu olduqlarını və Mesopotamiyaya e.ə.IV minillikdə gəlmələrini mümkün sayır. (Yusifov, 1994, s.97)

Qeyd edək ki, şumer dastanlarında heç bir ölkəyə Aratta qədər diqqət yetirilməmişdir. Məsələn, e.ə. III minilliyin birinci yarısında baş vermiş hadisələrdən danışan “Enmerkar və Aratta hökmdarı”, “Uruk və Aratta”, “Luqalbanda və Hurrum” (Hurrum Elam ilə Aratta arasında dağlıq ərazidə yerləşirmiş) adlı dastanlarda şumerlərin çox qədimdə Azərbaycan ilə yaxından təmasda olmalarından danışılır. Hətta digər bir şumer dastanında (“Luqalbanda və Enmerkar”) Aratta şumerin müttəfiqi kimi qeyd olunmuş və ora İnannanın (şumer ilahəsi) məskəni kimi qələmə verilmişdir. Eyni zamanda, şumer dastanları, həmçinin, başqa mənbələr Qədim Azərbaycanın ərazisində meydana gəlmiş ilk tayfa birlikləri (lullubi və su, ya da sub/subir/subar) o cümlədən, dövlət qurumları barədə təsəvvür yaradır (Yusifov, 1993, s.333).

Şumer-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi Azərbaycan elmində hələ layiqli yerlərdən birini tutmayıb. Lakin mövzu ilə bağlı elmə məlum olan materiallar, eləcə də hər iki milli ədəbiyyat üzrə aparılan müəyyən tədqiqat işləri bu xalqların ədəbi əlaqələrini yaxından araşdırmağın zəruri olduğunu göstərir.

Eyni zamanda, əldə olan şumer abidələri ilə türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının ədəbi abidələri, çoxsaylı folklor nümunələri və başqa ədəbi abidələr arasındakı oxşarlıq, süjet, mövzu yaxınlığı, hətta məna uyğunluğu bu xalqların çox yaxın mədəni təmasda olduğunu, ola bilsin ki, hər iki mədəniyyətin bir kökdən qidalandığını göstərir. Bu oxşarlığı və yaxınlığı təsadüfi hesab etmək olmaz. Məsələyə müxtəlif mövqelərdən yanaşırsa, bu mövzuların yaxınlığı həmin xalqların tarixən qohumluğunun nəticəsində olduğu nəzərə çarpar. Təbii ki, burada dil faktları daha mühüm rol oynayır.

Digər tərəfdən, mövzuların oxşarlığı bütövlükdə şumerlərlə türk xalqlarının tarixən qarşılıqlı mədəni əlaqə və münasibətləri ilə bağlı ola bilər. Xüsusilə, türk xalqları arasında geniş yayılmış bir çox nağıl, əfsanə, rəvayət və dastanların, atalar sözləri və təmsillərin, alqış, dua və sənəmlərin, inanc-ların və s. mövzuları ilə şumer folklor nümunələri arasındakı oxşarlıq və hətta məna birliyi bu şəkildə izah oluna bilər.

Nəhayət, oxşar mövzular bəzən eyni və yaxud yaxın ictimai şəraitdə müstəqil olaraq da meydana gələ bilər. V.M.Jirmunskinin fikrincə, “müxtəlif xalqların ədəbiyyatındakı oxşar hadisələr əlaqələr (bu əlaqələr onları müşayiət etsə də) nəticəsində deyil, eyni tarixin özündə (hər dəfə böyük dövrü fərqlərlə, hər dəfə eyni bir vaxtda) müstəqil inkişafın nəticəsində yaranır. Müxtəlif xalqların oxşar tarixi inkişafının pillələrində yaranmış qəhrəmanlıq eposu buna misaldır” (Жирмунский, 1958). Başqa sözlə desək, “bilavasitə qarşılıqlı təsir və əlaqənin yoxluğu nəticəsində yaranan bu cür oxşarlığı tarixi-tipoloji uyğunluq, yaxud bənzərlik adlandırmaq olar”. (“Взаимосвязи и взаимодействие.”, 1961, s.54)

Həqiqətən də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə şumerlərin “Bilqamıs” dastanının tarixi-tipoloji aspektdə öyrənilməsi, bunlar arasında çoxlu oxşarlığı üzə çıxaracaq. Özü də yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud”la deyil, başqa türk dastanları (məsələn, “Oğuz Kağan”la və başqaları ilə bağlı oğuznamələr, “Türklərin Altun kitabı”, yaxud “Alp Ər Tonqa dastanı”, “Orxan-Enisey” kitabələri və s.) ilə də bu cür qarşılaşdırma mümkündür.

Şumer-Azərbaycan (ümumtürk) qəhrəmanlıq eposları arasında oxşarlıq

Arxaik tipli türk dastanları (yakut, tuva, şor, xakas) üçün tanrı oğlu motivi səciyyəvi haldır. Ümumiyyətlə, türk etnik mədəniyyətində hökmranlıq və idarəetmə birbaşa tanrı iradəsi kimi səciyyələndirilir. Bu keyfiyyət özünü tarixi salnaməçilik və fəthat dastanlarında daha qabarıq göstərir. Məsələn, Çin salnamələrində Metenin oğlunun göylər tərəfindən hunlara hakim təyin olunduğu bildirilir. Şaman Tubut Çingizi göyün oğlu elan edib tanrının ona dünyanı almağı tapşırıldığını deyir. (Потанин, 1899, s.43)

Xatırladaq ki, şumer hökmdarları da öz şahənəliklərini göylərdən, yəni tanrılar tərəfindən onlara endirildiyini bildirib, “nam luqal” – “vahid və əbədi hökmdarlıq” ideyasını xalqa aşılایrdılar. Odur ki, şumerlər özlərini tanrılar tərəfindən seçilmiş üstün bir xalq hesab edir, öz hökmdarlarını isə tanrı oğlu, onun yerdə davamçısı kimi qələmə verirdilər.

Eyni ideya, şumerlərin öz əfsanəvi qəhrəman-hökmdarı olan Bilqamısın şərafinə qoşulmuş dastanda da təlqin olunur. Əsərin ilk lövhəsində verilən məlumata görə, “o yarı insan, yarıdan çox tanrıdır”. (“Поэзия и проза”, 1973, s.166)

S.N.Kramer Bilqamısın kimliyini, əsil-nəcabəti məsələsini belə izah edir: “Bilqamısın valideynləri təmiz şumer adı daşıyır: Luqalbanda və Ninsun” (Крaмep, 1991, s.220). Ninsun isə şumerlərdə Ay ilahəsi sayılır, Günəş ilahı Utunun nəslindəndir.

Arxaik tipli türk qəhrəmanlıq dastanlarında və cəngavərlik rəvayətlərində qəhrəmanların tanrı oğlu olması motivi bir sıra simvolik atributlarla bildirilir. Doğulan qəhrəmanlar adətən bu funksiyada işıq, ağac, Boz qurd, ay, dağ və s. dururlar. Bu baxımdan şumer dastanının qəhrəmanı Bilqamısı türk

oğuznamələrinin qəhrəmanı Oğuz Kağanla bir-birinə yaxınlaşdıran ən gözəçarpan cəhət onların hər ikisinin ilahə oğlu olmasıdır: Bilqamis – Ay ilahəsi Ninsunun, Oğuz isə Ay Kağanın, yəni Ay ilahəsinin oğludur. Hər ikisinin Ay ilahəsindən olması, göründüyü kimi, Bilqamisla Oğuzu daha da yaxınlaşdırılır və şübhəsiz ki, bu bənzərlik təsadüfi sayıla bilməz. Bilqamısın atası – Uruk hökmdarı Luqalbanda, Oğuz Kağanın atası – türk hökmdarı Qara xandır. Adı çəkilən qəhrəmanların hər ikisi yarım-tanrı kimi (insanla tanrının izdivacından törəyənlər, təbii ki, başqa cür ola bilməzdilər) təqdim olunur. Onlar son dərəcə güclü, yenilməz, tanrı fərmanlarının yerdəki ədalətli icraçıları, olduqca müdrik və uzaqgörəndirlər.

Əsərin əvvəlində Bilqamis qeyri-adi gücə malik olub, gücünü sərf eləməyə yer tapmayan azman bir pəhləvandır. Türk dastanlarında da qəhrəmanların azmanlığı şərt idi. Məsələn, Alp Ər Tonqa o qədər azman idi ki, Səmərqənd qalasının üstündə oturaraq ayaqlarını Zərəfşan çayında yuyardı. Manasın boyu beş metr olubsa, şumer qəhrəmanı Bilqamısın boyu on metrə yaxın, kürəyinin eni doqquz qarış idi.

Bədəninin tükədən görünməz bir halda olması da qəhrəmanlıq nişanəsi sayılırdı. Bəzilərinin əlləri, ayaqları qüvvətli heyvanlarınkına bənzəyirdi. Məsələn, şumer qəhrəmanları Bilqamis və Enkidunun bədəni tüklüdür, bu da ilkinlik, qeyri-adi güc, dözümlü ifadə edən xtonik keyfiyyətlərdir. Türk qəhrəmanı Oğuzun zahiri görünüşündə də heyvan rudimentlərinə rast gəlinir (mətnə Oğuzun beli qurd belinə, ayağı öküz ayağına, kürəyi samur kürəyinə, köksü isə ayı köksünə bənzədilir). (“Oğuznamələr”, 1993, s.10-11)

Hər iki şumer qəhrəmanının (Bilqamis və Enkidunun) zahiri əlamətindəki bu xtonik keyfiyyət (bədəninin sıx tüklə örtülməsi) türk qəhrəmanlıq dastanlarının bir çoxu üçün səciyyəvidir. Arxaik tipli dastanlarda (yakut olonxları, Altay, tuva, şor, xakas dastanları) bir qayda olaraq qəhrəmanlar xtonik keyfiyyətliyədir. Bu tip dastan ənənəsində qəhrəmanların demonik cizgiləri alplığa, yenilməzliyə adekvatdır. “Koroğlu” dastanında (Xodzko variantı) Koroğlunun zahiri görünüşü də bu qəhrəmanları xatırladır. Bu yaxınlıq türkmən “Koroğlu”sunda daha çox hiss olunur (“Гер-оглы”, 1983). Koroğlunun (türkmən variantında) tüklülüüyü onun ilk insan, Tanrı oğlu olduğunu təsdiqləyir.

Beləliklə, tüklülük, çılpalqlıq ilk insanın əsas atributudur. Bibliyada ilk insan Adəm də tüklü və çılpaqdır. Mifoloji semantika güc, ilkinlik olan tüklülük və çılpalqlıq köçəri mədəniyyətində dağ, meşə hamilərinə, albastı ruhlarına aid edilir.

Nəzərə alaq ki, arxaik tipli dastanlarda tanrı oğlu statusunda duran qəhrəmanların əksəriyyəti həm də buynuzludur. Buynuzun semantik simvolikası isə güc, ucalıqdır. Şumer-türk əlaqəsi bu xalqların yaratdığı ikibuynuzlu tanrı oğlu obrazının nümunələrində də özünü göstərir. Bir neçə paralel diqqət edək:

Şumer-akkad dastanı “Bilqamis”da əsərin baş qəhrəmanları Bilqamis və Enkidu həm sıx tüklü, həm də buynuzlu təsvir olunurlar (Афанасьева, 1979). Bilqamis (mədəni qəhrəman) və Enkidunun (onu tanrılar Bilqamısı məhv etmək üçün özləri göydən yerə atmışdılar) Göy oğulları olması, dünyanı düzümə salmaları, xtonik qüvvələrə qarşı (belə mifik obraz dastanda səma öküzüdür) mübarizələri, Bilqamısın ölümsüzlük axtarması və s. bu obrazları semantik cəhətdən Oğuz kompleksi ilə bağlayır.

F.Bayatın fikrincə, “Oğuz kağan” dastanında Oğuzun mifik təkbuynuza qarşı vuruşu əslində, ikibuynuzlu-təkbuynuzlu qarşıdurması idi. İkibuynuzluq tanrıçılıq nişanəsi, təkbuynuzluq isə xtonik güc nişanəsidir. Sonradan buynuz bir çox mifoloji mətnlərdə transformasiya olunaraq bütövlükdə xtonik aləmin işarəsinə çevrildi. Altay mifologiyasında Erliyin çox vaxt ikibuynuzlu təsvir olunması bunu sübut edir. Yakutlarda Erliyin ekvivalenti olan Arsaan Duolay da buynuzlu təsəvvür olunur. Eyni hal müsəlman türklərin şeytanı quyuqlu və buynuzlu təqdim etmələrində də özünü göstərir. Buynuzun belə transformasiyası, şübhəsiz, ilkin mənbələrə görə ikibuynuzlu-təkbuynuzlu qarşıdurmasından irəli gəlirdi”. (Bayat, 1993, s.77-78)

Türk mifoloji düzümündə xtonik gücü təmsil edən təkgöz, təkbuynuz obrazları həm də etnik mədəniyyətin özəlliyi ilə bağlıdır. Buynuzlu əcdadların rolu əski türk etnik mədəniyyətində böyükdür. Bunu qəbir daşları üzərində çəkilən buynuzlu adam təsvirləri də təsdiqləyir. Bir sıra qəbir daşları üzərində isə öküz başı həkk olunub. (Ксенофонов, 1929, s.8)

Oğuzlara aid olan orta əsr miniatürlərində Oğuz və oğlanları buynuzlu təsvir olunurlar. Buryatlar öz əcdadlarını Buka noyon adlandırırdılar və onu tanrı oğlu hesab edirdilər. (Агаджанов, 1969, s.125)

Şumer mədəniyyətində öküz başlı adam təsvirləri silsilə təşkil edir. Bura qədim şumer möhürlərində döyülmüş öküz-adamı, səmənən enmiş heyvana qarşı vuruşan buynuzlu qəhrəmanları (Bilqamıs və Enkidunu) aid etmək olar. (Афанасьева, 1979)

Göründüyü kimi, tanrı oğlunun, ilk insanın, ilk hökmdarın, eponimin buynuzlu təsvir olunması türk mədəniyyətində Oğuzun adı ilə bağlıdır, bu hal şumerlərdə Bilqamısın adı ilə bağlıdır. Bundan başqa, “İsgəndərin buynuzu” (“El çələngi”, 1983, s.90-91) haqqında Azərbaycan xalq rəvayətinə əsasən, Makedoniyalı İsgəndəri də bu buynuzlu qəhrəmanlarla eyniləşdirmək olar.

“Bilqamıs” dastanının birinci lövhəsindən dərhal gözəçarpan cəhət, əsas məzmun, hadisə və əhvalatların təkrar-təkrar xatırlanmasıdır. Bunlar adi, yaxud təsadüfi hal olmayıb, əvvəlcədən düşünülmüş, ölçülüb biçilmişdir. Bir misranın, beytin, bənd və bəzən bütöv bir hissənin döənə-döənə eynilə təkrarı, zəruri olaraq əsas hadisələrə ton, ritm verir, yeni hadisə və əhvalatlara keçməyə yol açır, mətləbi dinləyiciyə daha aydın çatdırır. Bütün bunlar isə dastanın bədii quruluşuna fərdilik, özünəməxsusluq gətirir. (Əlibəyzadə, 1998, s.78)

Dastanın üslubunda mühüm hadisə və əhvalatların təkrarlanması kamil və kamil olduğu qədər də qədim bir keyfiyyət kimi nəzərə çarpır. Bununla bağlı V.Afanasyeva yazır: “Şumer poeziyasının əsasını paralelizm təşkil edir. Kompleks sətirin ritmi paralelizm prinsipinə uyğun olaraq alınır.” (“Литература Вавилонии”, 1981, s.14)

Eyni fikri “Dədə Qorqud” dastanının əsas üslubu barədə də söyləmək olar. “Dədə Qorqud”un səciyyəvi üslub xüsusiyyəti də onun paralelizm üslubunda yazılmasıdır. Hər iki əsər üzrə bəzi üslubi paralelləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək:

“Bilqamıs” dastanı 12 lövhədən ibarətdirsə, “Kitabi-Dədə Qorqud” da 12 boydan ibarətdir.

“Bilqamıs”da baş hökmdar-qəhrəmanın tərənnümü bu misralarla başlanır:

“Urukun divarını odur ucaldan belə
Çilgınlıqda, qüvvədə oxşayır qızmış kələ.
Döyüşdə silahının yox tayı-bərabəri,
Təbil səslənən kimi oyanır igidləri –
Sıçrayır yatağından Urukun ərənləri:
Ataların yurdunda oğul qoymaz Bilqamıs,
Özü öz başına o gecə-gündüz açır iş.
O hasarlı Urukun kahinimi Bilqamıs?!” (“Bilqamıs”, 1985, s.9)

Burada şerin tonu, ritm bir qədər dəyişir:

“Uruk oğullarının kahini tək birdi o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadirdi o,
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın.” (“Bilqamıs”, 1985, s.9)

İkicə misradan sonra yenə eyni mətnin təkrarı gəlir, ancaq birinci misrada cüzi dəyişiklik var:

“Sən igid yaratmışsan, oxşayır qızmış kələ,
Döyüşdə silahının yox tayı-bərabəri,
Təbil səslənən kimi oyanır igidləri –
Sıçrayır yatağından Urukun ərənləri:
Ataların yurdunda oğul qoymaz Bilqamıs,
Özü öz başına o gecə-gündüz açır iş.
O hasarlı Urukun kahinimi Bilqamıs?!” (“Bilqamıs”, 1985, s.9-10)

Yenə eyni ritmik dəyişikliklə davam edən eyni bənd gəlir:

“Uruk oğullarının kahini tək birdi o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadirdi o,
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın.” (“Bilqamıs”, 1985, s.9)

“Bilqamıs” dastanında təkrarlanan beyt və bəndlər-paralellər, bir növ bizim dastanlarımız və mahnılardakı nəqarəti xatırladır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dörd boyunda baş hökmdar, xanlar xanı Bayandır xan da eyni üslubda təqdim olunur:

“Xanım hey!...

Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdu. Şami günlüki yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gök yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalıçası döşənmişdi...” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.34)

Və yenə: “Xanım hey!...

Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdu. Qara yerin üstünə ağ ban evin dikdirmişdi. Ala seyvanı gök yüzünə aşanmışdı. Bin perdə, ipək xalıçası döşənmişdi...” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.34)

Bu paralellər VII və IX boylarda da cüzi dəyişikliklə gedir. Boylardakı hadisə və əhvalatlar buradan başlanır, inkişaf edir.

“Bilqamıs”da digər qəhrəman-Enkidunun təqdimində də eyni üslubdan – paralelizmdən istifadə olunur:

Ovçu xəbər gətirib atasına söyləyir ki:
“Ata, dağlardan enib bir igid kişi gəlmiş.
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
Göydən düşmüş daş kimi, çox ağırdır əlləri.
Bütün dağları gəzir, veyllənir, dolaşır,
Həmişə vəhşilərlə suvatlara yanaşır.
O həmişə yolunu suların üstə salır.
Qorxuram yaxınlaşam, cürətim çatmır mənə!
Mən quyular qazıram, o doldurur onları,
Mən tələlər qururam, o dağıdır onları.
Çölün vəhşilərini çıxarır o əlimdən,
İmkan vermir ov tutam dünyanın çöllərindən.” (“Bilqamıs”, 1985, s.11)

Atasının məsləhəti ilə ovçu Uruka yollanır və eyni sözləri təkrarən Bilqamısa deyir:

“Uca dağlardan enib bir igid kişi gəlmiş,
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
Göydən düşmüş daş kimi, çox ağırdır əlləri.
Bütün dağları gəzir, veyllənir, dolaşır,
Həmişə vəhşilərlə suvatlara yanaşır.
O həmişə yolunu suların üstə salır.
Qorxuram yaxınlaşam, cürətim çatmır mənə!
Mən quyular qazıram, o doldurur onları,
Mən tələlər qururam, o dağıdır onları.
Çölün vəhşilərini çıxarır o əlimdən,
İmkan vermir ov tutam dünyanın çöllərindən.” (“Bilqamıs”, 1985, s.12)”

Göründüyü kimi, bu iki şer parçası bir-birini izləyərək, paralelizm yaradır və cüzi dəyişikliklə bir-birini tamamlayır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da dastanın iki boyu baş sərkərdə-qəhrəman Qazan xanın yenə eyni üslubda təqdimi ilə başlanır:

“(Xanım hey!...)”

Bir gün Ulaş oğlu... Salur Qazan yerindən turmuşdı. Toqsan başlu ban evlərin qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı-ipək döşəmişdi. Səksən yerdə badyələr qurulmuşdi. Altun ayaq sürəhilər düzülmüşdi. Toquz qara gözlü, xub **yüzlü**, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhəbbət kafər qızları Qalın Oğuz bəklərinə sağra q sürüb içərlərdi...” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.42)

Və yenə: “Xanım hey!”

Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdı. Qara yerin üzərinə otaxların dikdirmişdi. Bin yerdə ipək xalıçası döşəmiş idi. Ala seyvan gök yüzünə aşanmışdı... Toquz yerdə badyalar qurulmuşdi. Altun ayaq surahılar düzülmüşdü. Toquz qara gözlü, örmə saçlı, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafir qızları al şərabi altun ayaqla Qalın Oğuz bəklərinə gəzdirlərdi...” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.68)

Bu “başlanğıc” paralellər də əsərin baş hökmdar-qəhrəmanı Bayındır xanla bağlı təqdimatın ruhuna uyğun gəlir. Söz yox idi, nəslə verilən bu parçalar, nəzmlə də verilə bilər. Eyni paralellər digər qəhrəmanlara verilən sifətlərdə daha artıq müşahidə edilir. Məsələn, ikinci boyda söylənilir ki, “nəgahandan Qaracığ çobanın üzərinə altı yüz kafir qoyuldu. Kafir aydır:

Qaranqu axşam olanda qayğılı çoban!
Qarla yağmur yağanda çaxmaqlı çoban!
Südü, peniri bol, qaymaqlı çoban! (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.43)

Eyni sifətlə çobana Qazan bəy də müraciət edir:

Qaranqu axşam olanda qayğılı çoban!
Qarıla yağmur yağanda çaxmaqlı çoban!
Ünüm anla, sözüm dinlə!...” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.45)

Hər iki dastanda cərəyan edən hadisələrə təkan verən əsas qüvvə buradakı suallar və təkrar-təsdiiq cümlələrdir. Sual cümlələr də, cavab cümlələr də nəinki öz-özlüyündə, bütövlükdə kompleks şəkildə təkrarlanır, bununla da əsas, aparıcı üslub dərinləşir.

“Bilqamıs”da Siduri adlı xanım qəhrəman Bilqamısa bu suallarla müraciət edir:

“Niyə yanağın batıb, başın enib sinənə?
Qəlbini qəmlər alıb, üzün niyə saralıb?
Niyə sənin içində sonsuz bir nisgil yaşar?
Görkəmin yollar yormuş yorğun adama oxşar.
Bürkü, sazaq qarsıyıb niyə sənin üzünü?
İlğimmi axtarırsan gəzib çölün düzünü?” (“Bilqamıs”, 1985, s.75-76)

Bu sual cümlələr eynilə üç dəfə Bilqamısa verilir (ayrı-ayrılıqda Urşanabi və Utnapiştım də bu sualı verirlər), üç dəfə də cavab alınır. Bunlar bir-birinin eyni olan cavablardır:

“Yanaq necə batmasın, baş necə əyilməsin,
Qəlb necə qəmlənməsin, rəng necə dəyişməsin?
Qəmlər mənim içimə bəs necə yol salmasın,
Yol gəlmiş yorğunlara can necə tay olmasın?
Necə qarşılamasın bürkü, sazaq üzümü?
Necə dolaşmayım mən, axı çölün düzünü?...” (“Bilqamıs”, 1985, s.79)

Və yaxud, “Dədə Qorqud” dastanının IV boyunda oğlu Uruzla ova çıxıb evə tək qayıdanəri Qazan xana Burla xatun həyəcanla dönə-dönə müraciət edir, ona verdiyi sual-misralar kompleksində üç dəfə eyni baş beyt təkrar olunur:

“Yalnız oğul xəbərin, Qazan, degil mana!
Deməz olursan, yana-göynə qarğaram,
Qazan, sana!” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.72)

Və ya:

“Yalnız oğul xəbərin, a Qazan, degil mana!
Deməz olsan, yana-göynə qarğaram,
a Qazan, sana!” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.73)

Eyni ədəbi üsul, eyni üslubi ruh əsas və aparıcıdır. Daha bir paralelə diqqət edək, “Dədə Qorqud” dastanının ilk boyunda ata ilə oğul – Dirsə xanla Buğac arasındakı sual-cavaba nəzər salaq:

“Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində binədin varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənim gedər.
Sənin də içində şişlgin varsa, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Qaytabandan qızıl dəvə gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində yüklətin varsa, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Altun başlu ban evlər gedərsə, bənim gedər,
Sənin də içində odan varsa, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!...
Ağ saqallu qocalar gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində ağ saqallu baban varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın qurtarayım, döngil gerü!...”
 (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.40)

Oğlan burada babasına söyləmiş, görəlim, nə söyləmiş:

“Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, sənin gedər,
Bənim də içində binədim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Qaytabanda qızıl dəvə sənin gedər,
Bənim içində yüklətim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Ağayılta tümən qoyun sənin gedər,
Bənim də içində şişligim var,
(Qomağım) yoq qırq namərdə!...
Altun başlu ban evlər sənin gedərsə,
Bənim də içində odam var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Ağ saqallu qocalar sənin gedərsə,
Bənim dəxi içində bir əqli şaşmış,
Biligi Yetmiş qoca babam var,
Qomağım yoq qırq namərdə! – dedi.” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989 s.41)

Boyda cərəyan edən hadisələrə yekun vuran bu bədii sual-cavab təkrarlarıdır. Boyun və ümumilikdə dastanın aparıcı, əsas üslubu da bununla müəyyənləşir. Misralardakı nizam, fikir aydınlığı, təkrar-təsdiq söz, ifadə incilərini məharətlə düzmə/, işlətmə üsulu bir kökdən – “Bilqamıs”a bağlılıqdan irəli gəlir.

“Bilqamıs”da əhvalata, yəni hadisəyə keçid üsulu da diqqəti cəlb edir:

- Və:
 “Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri
 Bilqamıs söhbət açıb dostuna belə dedi...” (“Bilqamıs”, 1985, s.63)
- Və yaxud:
 “Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri
 Bilqamıs ölkəsini çağırırdı adbaad”. (“Bilqamıs”, 1985, s.65)
- Yaxud:
 “Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri...”
 (Bundan sonra yüzdən çox şer çatışmır). (“Bilqamıs”, 1985, s.66)
- Yaxud:
 “Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri
 Bilqamıs özü gildən bir heykəlcik düzəltdi.” (“Bilqamıs”, 1985, s.66)

“Dədə Qorqud”da əhvalata, hadisəyə keçid üsulu eyni qaynaqdan gələn üsuldur, eyni fikir təkrar-təkrar sadalanır:

- “Alar sabah Dirsə xan yerindən uru turdı.”
 (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.37)
- Və:
 “Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerindən uru turub...”
 (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.34)
- Və yaxud:
 “Alan sabah yerindən turan qızlar!
 Ağ otağı qoyuban qara otağa girən qızlar!”
 (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.62)
- Ya da:
 “Alan sabah, xan qızı, yerindən turmadımmı?
 Boz aygırın belinə binmədimmi?” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.65)

“Dədə Qorqud”un əsas qəhrəmanları (Qazan xan, Qanturalı, Beyrək və b.) da Bilqamıs xasiyyətlidir. Öz mərdliyi, dönməzliyi ilə onu xatırladırlar. Bilqamıs kimi bu qəhrəmanlar da “baş kəsib, qan tökməklə” igidlik qazanır, hər cür əzab-əziyyətə qatlanır, müxtəlif sınaqlardan çıxır, elin qayğısına qalır, hətta onun naminə dost-qardaş itkisinə də yer verirlər. Məsələn, Bilqamıs ən yaxın dostu, qardaş əvəzi Enkidunu itirib, Qaracığ çoban üç qardaşını itirir. Əgər “Bilqamıs”da Bilqamıs və Enkidu elə qarşı amansız zülm edən Humbaba və Səma öküzünü öldürərək xalqı zülmədən qurtarırsa, “Dədə Qorqud”da Basat Təpəgözü öldürməklə bu işi görmüş olur.

Digər paralel - toy mərasimi və evlənmə motivinə diqqət edək. “Dədə Qorqud” qəhrəmanları bir çox halda sevgilisinin dalınca gedib çoxlu qəhrəmanlıqdan sonra o qızı gətirirlər. Bunlar bahadır qızla at çapıb ox atır, onunla güləşir və ya qızı istəyən başqa bahadırlarla yarışır, digər bir variantda qayınatanın çətin tapşırığını yerinə yetirirlər (bu sonuncu motiv nağıllarımızda daha geniş yayılmışdır). Evlənmə motivini bu tip dastanlarda bütöv bir süjet xəttini müəyyənləşdirir. Bu evlənmə motivini ilə ya dastan tamamlanır, ya da yeni süjetlərin yaranması üçün zəmin yaranır. Lakin “Bilqamıs” dastanında qəhrəmanın evlənməsi başqa semantik yükə malikdir.

Dastandakı evlənmə motivini arxaik tipli yakut, Altay, xakas, şor dastanlarından da fərqlənir. Yəni arxaik dastanların çoxunda qəhrəman göydən enmiş şaman qızla evlənirsə də bu evlənmə aktı dastan arealından kənara çıxmır. Daha doğrusu, dastan poetikasının qanunauyğunluğu burada da

özünü göstərir. Lakin Bilqamısın adı qadın ilə deyil, ilahə-qadın İştər ilə evlənməsi, onun tanrı oğlu olub, tanrı qızı ilə “müqəddəs kəbini”nin kəsilməsinə dəlalət edir. Bu evlənmədən ötrü o, heç də “Dədə Qorqud” qəhrəmanları kimi özünü əziyyətdə salmır; bu işi ona görə edir ki, tanrılar tərəfindən ona təyin olunmuş vəzifəni yerinə yetirsin. Bunu Enkidunun sözləri də təsdiq edir:

“Ər igidlər içində başın ucalır sənin,
İnsanlara şahlığı Enlil hökm verib sənə!” (“Bilqamıs”, 1985, s.22-23)

Toya çağırılan adam da bu fikirdədir:

“Onunçün açıq olur yalnız hərəmxanalar,
Tək hasarlı Urukda şaha qismətdi bunlar...
O orada əylənir öz gəlin arvadıyla!
Bu belə olub, deyim, belə də olacaqdır.
Tanrılar qərar verib, bu cür də qalacaqdır.
Göbəyi kəsildəndən ona bu hökm verilmiş!” (“Bilqamıs”, 1985, s.21)

Bu da bir daha şumerlərin öz mədəni qəhrəmanını ilahiləşdirməyə, onu “göylər” tərəfindən təyin olunmuş hökmdar kimi qiymətləndirməyə gətirib çıxarır. Yəni Bilqamıs tanrı oğludursa, deməli, onun yerdə davamçısıdır; bu baxımdan da o, yalnız “göy qızı” ilə evlənə bilər. Bu cəhətdən də onu Oğuz Kağanla eyniləşdirmək olar.

Bilqamıs kimi Oğuz Kağan da əvvəlcə göy qızı ilə evlənir, bu evlənmədən etnoqonik səciyyəli elementlər yaranır. Yəni Oğuz bu evlənmə ilə oğuz cəmiyyətinin dövlətini (kağanlıq və elini) yaradır. Beləliklə, bu evlənmə aktında diqqət Oğuzun növbəti qəhrəmanlıq işinə deyil, onun təsisçi, mədəni qəhrəman funksiyasına yönəldilir. İkincidə isə Oğuzun yer qızı ilə evlənməsi kosmik strukturun təməllənməsi kimi başa düşülür. Yəni Oğuz bütövlükdə nizamlı dünya modelinin yaradıcısı kimi çıxış edir.

Bilqamıs Oğuz kimi nizamlı dünyanın yaradıcısı kimi çıxış etməsə də, belə nizamlı dünyanın qoruyucusudur. Xaos, şər qüvvəsi – Humbabaya qalib gəldiyinə görə ilahə İştər da ona vurulur və evlənmək təklifini edir:

“Dedi: “İgid Bilqamıs, gəl sən mənim ərim ol,
O yetkin bədənini mənə bağışlagınan!
Yeganə ər olarsan, mən arvad olam sənə,
Düzəltirirəm sənə altun cəng arabası,
Qolları kəhrəbadan, təkəri qızıl olar.” (“Bilqamıs”, 1985, s.46)

Lakin İştər bütün bu vədləri ilə Bilqamısa təsir edə bilmir. Çünki Bilqamısa görə, təmiz, pak əsaslar, sevgi və məhəbbət üzərində qurulmayan ailə deyil. “Dədə Qorqud” qəhrəmanları da məhz bu amallarla ailə qururlar. Özü də elə qızla ailə qururlar ki, həm əxlaq cəhətdən, həm də güc-qoçaqlıq cəhətdən onlara tay olsun. Məsələn, istər Beyrək, istərsə də Qanturalı evlənmək istədikdə yalnız özlərinin bəyənəcəyi, hər cəhətdən onlara layiqli, sədaqətli, cəsur bir qızla evlənmək istədiklərini atalarına bildirirlər (Oğlan dedi: “Ata, məni evləndirmək istəyirsənsə, bilirsənmi mənə layiq qız necə olmalıdır?... Mən yerimdən durmadan o durmuş olsun! Mən Qaracığ atıma minmədən o minmiş olsun! Mən qanlı kafir elinə getməmiş o gedib mənə baş gətirmiş olsun!”) (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.183).

Hər iki dastanda ailə qurmaq, sevgi-məhəbbət ciddi cəmiyyət məsələsidir. Ailənin təmizliyi, şan-şöhrəti cəmiyyətin təmizliyi, şan-şöhrətidir. Çünki cəmiyyət özü ailədən başlanır, ailə cəmiyyətin ilkin qaynağıdır. Odur ki, “Bilqamıs” dastanında tay-bərabərlik, hər şeydən əvvəl, mənəvi saflıq və təmiz əxlaqla ölçülür. Bu həzin əxlaqi tel dastanda ustalıqla, bəşəri mövqedən işlənilib. İştər “Yüksək

təbəqə”nin nümayəndəsi, baş tanrının qızı, ilahə olmasına baxmayaraq, ictimai vəziyyəti ona kömək etmir. O, ölkənin ləyaqətli hökmdarını ələ keçirə bilmir, əksinə ifşa olunur.

Dastanda Enkidunun “göylərdən yerə atılması” hissəsinə diqqət edək.

Bilqamısının əlindən zara gəlmiş tanrılar yığışıb Aruru tanrısını çağırır və ondan rica edirlər ki:

“Aruru, Bilqamısı bu cür yaratmışsan sən,
Bir igid də yarat ki, gücdə olsun ona tən.” (“Bilqamısı”, 1985, s.10)

Enkidu gildən yoğrularaq yaradılır. “göylərdən yerə” atılır. Bir qədər dünyadan xəbərsiz, insanlardan uzaq yaşayır; vəhşilərlə, yırtıcı heyvanlarla gəzib dolanır. “Dağlardan enib gəlmiş bu kişi”ni əvvəlcə bir ovçu görür. Bu barədə ovçu atasına danışır, onun çox nəhəng, güclü, yenilməz olduğunu söyləyir. Atasını isə deyir:

“Yənsə həmin adamı yalnız qadın yenəcək!” (“Bilqamısı”, 1985, s.12)

Ovçunun ağsaqqal atası ilə el qəhrəmanı Bilqamısının bu barədə fikirləri üst-üstə düşür. Məhz Bilqamısının məsləhətilə Enkidu Şamxat adlı şəhəvətli bir qadınla görüşdürülür. Onlar arasında ünsiyyət yaradılır, inkişaf edilir və bu tanışlıq məhəbbətə çevrilir.

Bu yeni həyat tərzini Enkidunu tamamilə dəyişir, onu insanlaşdırır. O, ilk dəfə “həyat neməti” – çörək yeyir, içki içir, “ruhu oyanır”, “beyni açılır”, “qəlbinə sevinc dolur”, “çöhrəsini nur alır”... (“Bilqamısı”, 1985, s.19)

Ailə həyatı, yediyi, içdiyi, gördüyü həyat nemətləri Enkiduya insani keyfiyyətlər verir, onu əsl həyata atır, insan cərgəsinə qoşur, həyatın cəvəhəri, ali neməti isə sevgidir, qadındır, bir sözlə, ailedir.

Ümumiyyətlə, bu dastanda qadına hər cəhətdən qiymət verilib. Əsərdə təkcə Şamxat, İştər kimi yüngül əxlaqlı qadınlar deyil, Bilqamısının anası Ninsun kimi, Utnapiştinin arvadı kimi ləyaqətli, ismətli, vəfalı qadın obrazları da vardır.

Ninsun ananın daxili aləmi, müdrikliyi analıq ləyaqəti gözəl, yadda qalan cizgilərlə verilib. O, mehribandır, oğluna da, onun dostu-silahdaşı, qardaşlığı Enkiduya da münasibəti eynidir. Rəftarı və danışığında ayrı-seçkilik etmir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da qadın-ana tanrı tək ucadır. “Qadın haqqı, tanrı haqqı”dır deyiblər. Onu ancaq tanrı ilə yanaşı qoymaq olar. O, ancaq ana Vətənlə, ana torpaqla müqayisə edilə bilər. Dastanların başlanğıcından qadına ciddi münasibət var, qadın təhlil olunur, səciyyələndirilir, ona qiymət verilir, dörd soya ayrılır. Bunlardan birincisi daha əsilli-nəcabətlisidir, o, evin dayağıdır və əsər boyu da məhz belə qadınlar təqdir edilir (Burla xatun, Dirsə xanın arvadı, Dəli Domrulun arvadı, Banuçiçək, Selcan xatun və başqaları).

“Dədə Qorqud”da qadına hər şeydən qabaq bir ana kimi sitayiş edilir. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.48) görürük ki, həyatda hər şeydən keçmək olar, ancaq anadan yox. Həyatda hər şeyi yenidən qazanmaq olar, ancaq ananı yox. Ana müqəddəsdir, ana əvəzəlməzdir, ana ləyaqətdir və ana haqqı əbədidir.

Belələklə, hər iki dastanda ana ləyaqəti, ana şərəfi öz əksini tapmışdır. Bu anaların hamısı (istər Ninsun olsun, istər Burla xatun və yaxud Dirsə xanın arvadı) övladlarını əziz tutur, onların qayğısına qalır, sevincləri ilə sevinir, müvəffəqiyyətləri və qoçaqlıqları ilə fəxr edir, onların dərdləri ilə kədərlənirlər. Məsələn, “Dədə Qorqud”da “Qazan xan oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”da ana ürəyi, ana məhəbbəti beləcə ön plana çəkilib təsvir olunur:

“Xan qızı Boyu uzun Burla xatun Qazanın gəldiyini eşitdi. Atıdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsirdi. “Oğlancığının ilk ovudur, qanlı oğuz bəylərini sevindirib-şənləndirim!” – dedi. Xan qızı gördü ki, Qazan gəlir, özünü yığışdırıb, yerindən cəld durdu... Qazanın üzünə sarı baxdı. Sağ-soluna göz gəzdirdi. Oğlu Uruzu görmədi. Qara bağı sarsıldı, ürəyi yerindən oynadı, qara qıyılmış gözləri qan-yaşla doldu...” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.170)

Ana “bağrı yana-yana” üzünü Qazana tutub:

“İki vardın bir gəlürsün, yavrim qanı?
Qara gərdunda buldığım oğlim qanı?” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.72)

deyə ona müraciət edir, qəmli-həsərtli nəğmələr deyir və bu nəğmələr, bu iki misra ilə tamamlanır:

“Yalnız oğul xəbərin, Qazan degil mana!
Deməz olursan, yana-göynə qarğaram, Qazan sana...”
 (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.72)

“Dirsə xanın oğlu Buğac boyu”nda da ana “oğlumun ilk ovudur” – deyə onun qabağına çıxır. “Qanlı Oğuz bəylərini toyliyəyim” – deyir. Qırx incəbel qızla onları qarşılayır, lakin oğlunu görmür. O da Dirsə xana eynilə Burla xatun kimi müraciət edir:

“İki vardın bir gəlürsün, yavrim qanı?
Qara gərdunda buldığım oğul qanı?..
Yalnız oğul xəbərin, a Dirsə xan, degil mana!
Qara başım qurban olsun, bu gün sana!” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.38)

Göründüyü kimi, hər iki ana oğlunun ilk ovuna sevinir, təmtəraqlı şəkildə onları qarşılamağa çıxırlar. “Bilqamıs” dastanında isə Ninsun ana da eyni hissləri keçirir. Bu baxımdan, səfər qabağı hökmdarın anası ilə görüşü çox mənalıdır. Bu görüş müəyyən bədii məqsəd güdür, milli adət-ənənələrimizin ulu qaynaqlarını yadımıza salır.

Oğlunun səfər niyyətini eşidən Ninsun ananın qəlbini qubar alır, kədərlənir. Lakin etiraz edə bilmir, çünki ana oğlunun xasiyyətinə bələddir, onu səfərdən qaytara bilməz.

Qəhrəmanlara xeyir-dua verib onları təntənə ilə, təmiz ürəklə yola salmaq üçün ana xüsusi hazırlıq görür, yuyunur, geyinib-keçinir, tac qoyur. Sonra:

İgidlərin ardınca bir cam təmiz su atdı.
Pillələrdə çıxıb o evin damına qalxdı,
Qalxıb tərif dedi o, Şamaşın şərəfinə,
Əlini göyə tutdu, un qurbanı qoydu o, Şamaşın şərəfinə.

Birinci misra maraqlı doğurur, yəni igidlərin ardınca su atmaq kimi adət türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların adət-ənənəsində hələ də vardır. Analarımız indi də uzaq yola, yaxud səfərə çıxanın ardınca su atırlar. Həmçinin “evin damına qalxdı” ifadəsi də maraqlıdır. Gedənləri yola salmaq, onlara uğur diləmək və ya gələnləri qarşılamaq vaxtlarında alçaq, yeraltı evlərin damına qalxmaq kənddə-kəsəkdə indinin özündə də rast gəlinir.

Xalqımızın qəhrəmanlıq dastanı “Koroğlu”da Nigar xanım da analıq ləyaqəti ilə seçilən qadınlardandır. Onun özünün Koroğludan övladı olmasa da, Çənlibeldəki bütün dəlilərə və xanımlara analıq edir, onlara eyni qayğı və hörməti bəsləyir. Xanımlara və dəlilərə özü toy edir. Koroğlu dəlilərə hər hansı səfərə, yaxud döyüşə gedəndə onlara uğur diləyir, onlar üçün narahat olur və yollarını gözləyir.

“Bilqamıs” dastanında “Urukun ahılları”, “hasarlı Urukun qocaları”, “El ağsaqqalları” adları ilə ümumi şəkildə Atalar surəti canlanır. Hər hansı səfərə, eləcə də cəngə getməzdən əvvəl, Bilqamıs onlarla məsləhətləşir, işi-güzarı, xeyri-şəri haqqında məlumat verir. Onlardan ağsaqqal sözünü gözləyir. Onlar da öz növbəsində qəhrəmanlara xeyir-dua verir, yol göstərirlər. Məsələn, Bilqamıs dostu ilə ağır səfərə - zalım, heybətli Humbabanı öldürməyə gedərkən el ağsaqqalları ona xeyir-dua, məsləhət verir:

El ağsaqqalları ona xeyir-dua verdilər,
 Bilqamısa yol üçün nəsihət elədilər:
 “Bilqamıs, öz gücünə çox da arxayın olma,
 Üzdən laqeyd ol sən, güclü zərbə vur, amma,
 Həmişə öndə gedən yoldaşını qoruyar,
 Birinci cığır açan öz dostuna yol açar.
 Səndən qabaqda getsin qoy Enkidu, gedəndə
 Sidrə gedən yolu o səndən yaxşı bilir.
 O döyüşdə çox olub, vuruşmaqda mahirdi,
 Enkidu, qoru onu, qoru öz dostunu sən,
 Sən onu qucağında xəndəklərdən keç, apar,
 Biz sənə tapşırıq şahı – belədir qərar.
 Qayıdanda sən bizə sağ-salamat ver onu.” (“Bilqamıs”, 1985, s.31)

Dastanda qəhrəmanlara elin göz olması, ataların xeyir-duası, nəsihəti qırmızı xətt kimi keçib gedir. Atalar elin, onun qəhrəmanlarının dayağı kimi təsvir olunur. Buna “Bilqamıs və Aqa” dastanında da rast gəlinir. Burada Kiş hökmdarı – Aqa Uruk hökmdarı – Bilqamısı xalqı ilə birgə ona baş əyməyə çağırır. Bilqamıs yenə də Urukun ağsaqqallarını, müdriklərini çağırır və onlarla məsləhətləşir. Doğrudur, burada el ağsaqqalları qəhrəmana təslim olmağı məsləhət bilirlər. Lakin Bilqamıs onların xətrini əziz tutsa da, təslim olmamağı qərara alır. (“Поэзия и проза.”, 1973, s.127)

Hər iki şumer dastanından göründüyü kimi, Bilqamıs hökmdar olmasına, hər şeyə hökmünün çatmasına baxmayaraq, el sözünə, onun başbilənlərinin, ağsaqqallarının məsləhətinə möhtacdır. Atalara hörmət, ağsaqqallara ehtiram, böyük sözünə qulaq asmaq nəinki Bilqamısa, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanlarına aiddir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında elin ağsaqqalı konkret bir obrazda – Dədə Qorqudda öz əksini tapıb. “Dədə Qorqud kitabı”nda deyilir ki, onun müəllifi hamının sevimlisi, bütünlükdə “Oğuzun bilicisi”, başbiləni, ilhamlı söz, sənət kahini idi. VI əsrin sonları-VII əsrin əvvəllərində artıq Oğuzun “məşhuru” olmuşdu, yəni ədəbi şəxsiyyət kimi şöhrəti “Bayat” boyu çərçivəsindən çıxıb Oğuz ellərinə yayılmışdı (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.31).

Bütün dastanların sonu Dədə Qorqudun gəlini və boyları düzüb-qoşması, hadisə və əhvalatlara vurduğu yekun sözləri ilə tamamlanır. Bütün boylarda son söz Dədə Qorqudundur, bununla belə, o, hadisələrin iştirakçısıdır, hər işə yarar müdrik atadır, sözü keçən, hər müşkülü həll edən el ağsaqqalı, el atasıdır.

Dədə Qorquda, onun şəxsiyyətinə elə dastanın başlanğıcında belə qiymət verilir: “Qorqud Ata Oğuz qəvminin müşkilini həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqud Ataya tanışınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa, qəbul edərlərdi, sözün tutub tamam edərlərdi...”, “Oğuzın, ol kişi tamam bilicisiydi. Nə diyərsə olardı. Qaibdən dürlü xəbər söylərdi.” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.31)

Beləliklə, Dədə Qorqud Oğuzun ağ günündə də, qara günündə də yaxından iştirak edir. Ölkəni, eli-günü bürüyən fəlakət zamanı, ağır günlərdə vəziyyətdən çıxmaq və ya bir qədər güzəştə gedib vaxt qazanmaqla Qorqud Ata vasitəçidir. “Oğuz Dəpəgöz əlində tamam zəbun oldu. Vardılar, Dədə Qorqudu çağırdılar. Anunla tanışdılar: “gəlün kəsım kəsəlüm!” – dedilər. Dədəm Qorqudu Dəpəgözə göndərdilər. Gəldi, salam verdi. Aydır: “Oğul, Dəpəgöz, Oğuz əlində zəbun oldu, bunaldı. Ayağın toprağına mənı saldılar. Sana kəsım verəlim, deirlər”, – dedi. Dəpəgöz aydır: “Gündə altmış adam verin, yeməkə!” – dedi. Dədə Qorqud aydır: “Bu vəchlə sən adam qomaz, dügədərsən,” – dedi. “Amma gündə iki adam ilə beş yüz qoyun verəlim!” – dedi.” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.99)

Xanlar xanı Bayındır xanın özü də çıxılmaz vəziyyət alınanda Dədə Qorquda müraciət edir, ondan məsləhət alır. Gürcüstandan gələn xəraca (bir at, bir qılınç, bir çomaq) görə, Bayındır xan pərt olur. Dədə Qorqud: “Xanım, niyə səxt olursan?” – dedi. Aydır: “Necə səxt olmayam? Hər yil altun-aqca gəlürdi, yigidə-bəgə verirdin, xatirləri xoş olurdu. Şimdi bunu kimə verər kim, xatiri xoş ola?” –

dedi. Dədə Qorqud aydır: “Xanım, bunun üçünü dəxi bir yigidə verəlim,” – dedi. “Oğuz elinə qaravul olsun” – dedi.” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.104)

Beləliklə, Dədə Qorqud uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə hamıya örnəkdir. Təkcə Dədə Qorqud yox, xanlar xanı Bayındır xan da, onun vəziri Qazılıq qoca da, bəylər bəyi və sərkərdəsi Qazan xan da belə sayılan böyükələrdəndir. Dədə Qorqud özü Qazan xanı kamil bir insan, nümunəvi dövlət xadimi, müdrik el ağsaqqalı, əsl qəhrəman, ləyaqətli ər, oğul atası, ailə başçısı kimi təqdim edir.

Ümumiyyətlə, həm “Bilqamıs”, həm də “Dədə Qorqud” dastanlarında bədii həllini tapan mühüm məsələlərdən biri atalar və oğullardır, yəni yaşlı və gənc nəsil, daha dürüst desək, xalqın dünəni, bugunu və gələcəyinə inamıdır.

Ulular güclü, qüdrətli olublar; Vətən torpağının qorunması, xalqın azadlığı, əmin-amanlığı yolunda həmişə hazır olub, lazım gəldikcə canlarından keçiblər. Atalar da bu mənəvi irsi davam etdirib, uluların yolu ilə gediblər; Vətənin, xalqın ümumi işini, dərini-sərini həmişə öz şəxsi mənafeələrindən üstün tutublar.

Oğullar onlardan da güclü-qüdrətli yetişib, fərasətli olublar; böyük işləri yoluna qoyub, daha ağır, müşkül məsələləri həll ediblər. Çünki onlar həm babalarından, həm də atalarından dərslər alıblar. Ataların, babaların görə bilmədiyi, öhdəsindən gəlmədiyi işi görə biliblər. Oğullarda, gənc qəhrəmanlarda qürur, dönməzlik, heç kəsə qarşısına əyilməmək hissi daha güclüdür. Bununla əlaqədar Bilqamıs və Basatın qəhrəmanlığına nəzər salaq.

Hər iki qəhrəman mərddir, qoçaqdır; canlarını ölüm qorxusu əlində belə geri dönməz, düşməyə basılmazlar. Çətin mübarizələrlə dolu səfərə çıxarkən, böyükələrin onlara verdiyi məsləhət də kara gəlmir, heç kəs onları getdiyi yoldan geri döndərə bilməz.

“Bilqamıs” dastanında məhz bu xarakterik cəhət nizami ordunun hər səhər tezdən oxuduğu və tanrıların da dilinin əzbəri olan himn-şərqidə bircə misra ilə öz bədii əksini tapıb:

“Özü öz başına o, gecə-gündüz açır iş!” (“Bilqamıs”, 1985, s.9)

Bilqamıs dostu Enkidu ilə ilk səfərə – uzaq Livan dağlarının keçilməz Sidr meşəsinə gedərkən öz dönməzliyini, mətinliyini bildirmişdir. Onlar birlikdə:

“Dünyada nə pis göz var, şəər ocaq var söndürək” – (“Bilqamıs”, 1985, s.24)

deyə, zəhmli, zalım Humbabanı məhv etmək, bununla da “şəər işləri dünyadan silmək” qərarına gəlirlər. Lakin bu çox çətin işdir, qorxuludur. Hasarlı Urukun başbilənləri də bu səfərə razı olmurlar. Onlar Bilqamısı bu çətin işdən çəkəndirməyə çalışırlar:

“Humbaba dəhşətlidir, səsi tufandır onun,
Ağzından alov çıxır, nəfəsi qandır onun.
Nədən bu çətin işə girişmək istəyirsən?
Humbabayla yurdunda döyüşmək istəyirsən?” (“Bilqamıs”, 1985, s.29)

Buna baxmayaraq, Bilqamıs dostu Enkidu ilə birgə getmək qərarına gəlir. “Dədə Qorqud”da Basat da bu qəhrəmanlar kimi cəsarətlərin. Zalım və qorxunc Təpəgözü öldürmək qərarına gəlir, bununla da xalqı, eli-obanı bu amansızın zülmündən qurtarmaq istəyir. Bu məqsədlə də o, yola çıxır. Lakin atalar buna heç cür razılıq vermir. Qazan xan da razı deyil:

“Ağ saqqallu babanı ağlatmağıl!
Ağ birçəklü ananı bozlatmağıl!” – (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.101)

deyə onu bu yoldan çəkəndirməyə çalışır. Atası: “Oğul, ocağım issüz qoma, kərəm eylə, varma!” – deyir. Lakin Basat qəti qərara gəlmiş: “Yoğ, ağ saqqallu əziz baba, vararım” – deyir. “Əsləmədi,

biləgindən bir tutam ox çıraqdı, belinə soqdı. Qılıcın həm qusandı. Yayın qarusuna bıraqdı. Ətəklərin qıvırdı. Babasının, anasının əlini öpdü, halallaşdı, “xoş qalun!” – dedi. Təpəgöz olduğu Salaxana qaya-sına gəldi.” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.101)

Bu səhnə (yəni hazırlıq və vidalaşma) eynilə “Bilqamıs”da da təkrar olunur. Basat kimi Bilqamıs da –

“O, əmudu götürdü, oxdanı da doldurdu.
Anşan yayını alıb, kürəyinə apardı.
Xəncərləri kəməyə keçirdilər igidlər,
Yola hazırlaşdılar...” (“Bilqamıs”, 1985, s.30)

... Bilqamıs söhbət açıb Enkiduya söylədi:
“Dostum, gəl Egalmaxdan yolumuzu salağ biz,
Şah anası Ninsunun hüsuruna buyurağ
Böyük Ninsun müdrikdir, hər şeydən xəbərdardı,
Bizə məsləhət verər, doğru yol göstərər o!”

(“Bilqamıs”, 1985, s.31-32)

deyərək anası ilə halallaşmağa gedir...

Təpəgözlə ölüm-dirim savaşına girişən Basat əvvəlcə ağlını işə salır. Təpəgözün xidmətində duran qocalardan soruşur: “Mərə qocalar, munın ölümü nədəndir?” Ayıtdılar: “Bilməziz. Amma gözündən geyri yerdə ət yoqdur,” – dedilər... Basat aydır: “Mərə qocalar, sügiligi ocağa qoun, qızsun!” – dedi... Basat əlinə aldı... Sugiligi Dəpəgözün gözünə eylə basdı kim, Dəpəgözün gözi həlak oldu”. (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.101)

“Bilqamıs” dastanında isə Humbabanın əlində aciz qalan qəhrəmanların dadına son anda Tanrı çatır. Bilqamıs öz tanrısı – Şamaşdan kömək diləyir:

“O hasarlı Urukun övladı Bilqamısın
Səsi Şamaşa yetdi, Şamaş onu eşitdi.
Qafil, dərin göylərdən çağırış eşidildi:
“Tələs, yaxınlaş ona meşəyə çəkilməmiş.
Cəngəlliyə girməmiş tez üstünü kəsdirin.
O, əyninə geyməmiş yeddi qorxunc geyimi.
Geyimlərindən yalnız tək biri əynindədir.”
Tutaşdı birdən onlar
Qızmış təkələr kimi baş-başa dəydi onlar...

(“Bilqamıs”, 1985, s.39-40)

Öz döyüş baltasını əzəmətlə qaldırdı,
Düşmənin peysərinə var qüvvə ilə vurdu.
Bu an dostu Enkidu zərbə vurdu sinədən,
Düşmən yerə yıxıldı, üç qüvvətli zərbədən.” (“Bilqamıs”, 1985, s.44)

Digər lövhədə isə ilahə İştərin, ona ər olmaq istəməyən Bilqamısa qəzəbi tutur. “Günahlarını, nöqsanlarını” şah üzünə dediyinə, onu “rüsvey etdiyinə” görə Uruka heybətli bir Buğa göndərir. İki dost-qəhrəman burada da birgə hərəkət edir. Bilqamıs deyir:

“Sən onun quyruğunun yapış, yoğun yerindən,
Alnına, peysərinə xəncər vuracağam mən. (“Bilqamıs”, 1985, s.51)

...Bilqamıs öz dostunun igidliyini gördü.
Buğanın peysərinə, alnına xəncər vurdu,
Gətirdilər qoydular Şamaşın qarşısına,
Bir az kənara durub, səcdə etdilər ona.” (“Bilqamıs”, 1985, s.51)

Hər iki dastanda bir xətt-qazanılan qələbənin səbəbkarı, mənəvi dayağı diqqəti daha artıq cəlb edir. Basat xilasını tanrı ilə, sidq-ürəkdən ona olan inamla bağlayır. O, dörd ağır imtahandan çıxır, ölümdən qurtarır və hər dəfə də çaldığı qələbəni, xilas olmağını tanrının adına yazır.

Eləcə də Bilqamıs qələbə qazanmasının səbəbini tanrıda görür onun şərəfinə qurban gətirir.

Beləliklə, “Bilqamıs”la “Dədə Qorqud” arasında bir-birilə üst-üstə düşən və bir-birini tamamlayan tellər güclüdür: Tanrıya tapınmaq, ondan güc-qüdrət alıb müşkül işləri həll etmək, yoluna qoymaq motivi hər iki dastanın leytmotivi, aparıcı baş xətti kimi verilir.

Məsələn, Basat bir qoçun dərisini soyub, başını və quyruğunu üstündə saxlayır, içinə girib qoyunlara qoşulub Təpəgözün əlindən çıxır.

Təpəgöz: “Oğlan, qurtuldunmi?”
Basat: “Tanrım qurtardı.”

Təpəgöz hiyləyə əl atır, barmağındakı sehrli üzüyü çıxarıb Basata verir ki, barmağına taxsın, onda ona “ox və qılinc kar eləməz”. Təpəgöz onu qılincəla çalib-kəsmək istəyir, üzük yerə düşür. Basat sıçrayıb gen durur, xilas olur.

Təpəgöz: “Oğlan, qurtuldunmi?”
Basat: “Tanrım qurtardı.”

Təpəgöz yenə də hiylə işlədir, Basatı şirnikdirir. Günbəzin içində xəzinəsi olduğunu nişan verir ki, ona sahib olsun, qocalara qalmasını. Onu günbəzin içinə salır və qapını kəsdirir. Basat buradan da çıxır.

Təpəgöz: “Oğlan, qurtuldunmi?”
Basat: “Tanrım qurtardı.”

Təpəgöz dördüncü dəfə hiyləyə əl atır, Basatı tora salmaq üçün mağaraya göndərir ki, orada iki sehrli qılinc var, “mənim başımı ancaq o qılinc kəsə bilər”. Lakin Basat bu imtahandan da çıxır. Qalxıb-enən qılincı oxla vurub salır, qılinc yerə düşüb parçalanır.

Təpəgöz: “Mərə, oğlan, dəxi ölmədinmi?”
Basat: “Tanrım qurtardı.” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.101-102)

Hadisələrin bu şəkildə təsviri, davamı və son nəticə ibrətli olduğu qədər də həyəcanlı, təsirli və tərbiyəvidir; ulu tanrıya olan sidq-ürəkdən inamın bədii təsdiqidir.

“Bilqamıs” dastanında da tanrılar mühüm rol oynayır. Dastanda baş tanrılar (Anu, Aruru, Enlil, Şamaş) hadisələrə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edir, qəhrəmanlara yol göstərir, məsləhət verir, cəza tədbirləri görür, onların fəaliyyətini, göstərdikləri qəhrəmanlıqları qiymətləndirir, bir sözlə, insanların taleləri onların əlindədir. Məsələn, dəhşətli, zalım Humbabanı öldürmək üçün Şamaşı köməyə çağırır:

“Bir yola çıxıram ki, heç ayağım dəyməmiş,
Bir yoldur ki, yurdum da hələ onu görməmiş.
Bir gün mən öz xoşuma
Belə səfərə çıxıb, zəfərlə də qayıtsam,
Onda sənə, ey Şamaş, duaçı olaram mən.” (“Bilqamıs”, 1985, s.30)

Bilqamısının anası Ninsun da oğlunun zəfərlə qayıtması üçün Şamaşın şərəfinə tərif deyir, onun adına “un qurbanı qoyur”, əlini göylərə tutub ibadət eləyir, Tanrıdan kömək diləyir.

Məlum olur ki, Bilqamisa qədər güclü tanrılıq və tanrılığa ucalma ənənəsi vardı. Bilqamısı Aruru tanrısı yaradıb. Arunun tapşırığı ilə qüvvətli bir rəhrəmanı Enkidunu da gildən o yaradıb dünyaya gətirib, ona gözəl nitq, dərin ağıl bəxş edib. Bilqamisa da “dərya boyda ağıl” verən Anu, Şamaş, Eya tanrılardır, Enkidunun ona və özünün də Enkiduya “öyüdçü”, “dost” olmasını tanrı Enlil buyurubsa, o da buna sözsüz razılıq verib. Bununla yanaşı, Bilqamısının anası Ninsun, atası Luqalbanda da tanrılardan biridir.

Bilqamısının atası Luqalbandanın adı əsərdə az, iki-üç yerdə çəkilir. VI lövhədə Bilqamısla Enkidu İştarın göndərdiyi bədheybət Səma öküzünü öldürürlər. Bilqamıs bu heyvanın buynuzları dolusu zeytun yağını atası üçün gətirir:

“İki buynuz tutumu – altı pay zeytun yağı,
Canına yaxsın deyə özünün Tanrısına –
Luqalbandaya verdi,
Buynuzları aparıb ağalıq yatağının divarlarına vurdu.”
 (“Bilqamıs”, 1985, s.52)

Burada diqqəti daha artıq cəlb edən məqam ataya “tanrı” deyilməsi, oğlunun atanı “özünün tanrısı” saymasıdır. Həm də bu ifadə dastan “müəllifi”nin dilindəndir. Hərçənd, bundan əvvəlki IV lövhədə Luqalbandaya “tanrı” deyilir:

“Sənə yemək, su verən tanrı Luqalbandadır.” (“Bilqamıs”, 1985, s.37)

Lakin IV lövhədə “tanrı” sözü tamam xüsusişir, “ata” mənasında işlənir. Deməli, ata oğul üçün, eyni zamanda tanrıdır və ya tanrı səviyyəsindədir. Burada məntiq var, əslində oğulu yaradan, dünyaya gətirən ata və anadır. “Ağalıq yatağının divarına vurulan buynuz” bizim, xüsusilə qədim “ağalıq” evlərində divardan asılan qoşa öküz və ya maral buynuzu, o dövrdən qalma adət-ənənənin yadigarı - əlaməti deyilmi?!

“Dədə Qorqud” dastanında da ata və anaya tanrı səviyyəsində hörmət edilir. Bununla bağlı Aruzun oğlu Basatın dediklərini yada salaqla.

Oğuzların qatı düşməni qansız Təpəgözlər vuruşan igid Basat atası Aruzu belə anır:

“Anam adın sorar olsan Qaba Ağac,
Adam adın diyirsən qağan Aslan
Mənim adım sorursan Aruz oğlu Basat.”
 (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.102)

Basatın iki “valideyn”i – mifoloji və dünyəvi ata-anası vardır. Mifoloji ata-ana Qaba Ağac və qağan Aslandır, dünyəvi ata isə Aruzdur. Qağan Aslan kimdir? Türkdilli xalqlarda Aslan günəşin bəlgəsidir. Deməli, Basatın mifoloji anası Qaba Ağac (Dünya ağacı), atası Günəş-qağan Aslandır. Belə bir igidin dünyəvi atası da odla, günəşlə bağlı od, işıq, qırmızı işıq adamı demək olan Aruz olmalı idi. Görünür ki, oğuzlar qırmızı işıq (Aruz) deyərkən Günəşi, ola bilsin, böyük odu göz qarşısına gətirmişlər. (Seyidov, 1989, s.44-45)

Beləliklə, istər şumerlər, istərsə də qədim türkdilli xalqlar tanrı gücünə, tanrı sözünə, qüdrətinə inanmış, hər şeydə onun izlərini axtarmışlar. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, ilk insan özünün sonrakı inkişaf pillələrində onu əhatə edən kainata – kosmik fəzaya, Günəşə, Aya, ulduzlara, şüaya, təbiətin xeyirli və zərərli, bəzən isə, yerinə görə, həm xeyirli, həm də zərərli hadisələrə: yağışa, qara, küləyə, tufana, çayın axmasına, suyun şırıldamasına, daha sonralar (əkinçiliklə, maldarlıqla əlaqədar olaraq) toxumun cücərməsinə, boya-başa gəlməsinə, yetişməsinə və s. bu kimi şeylərə biganə qala bilməzdi.

Çünki bunların hamısı ilə insan öz həyatında rastlaşırdı. Buradan da insanın həmin hadisələrə, kosmik aləmə, bitkilərə, heyvanlara münasibəti yaranırdı. Beləliklə, bəzən insan bu hadisələri, cisimləri və s. ilahiləşdirirdi. Buna görə də bir çox qədim xalqlarda olduğu kimi, şumerlər və türkdilli xalqlarda da bu və ya digər hadisə, kosmik cisim – Günəş, Ay, ulduz, heyvanlar, bitkilər və s. ilahiləşir, totemləşir.

Nəticə

Son illər elmimizdə Qədim Şərq xalqlarının tarixinin, sosial-iqtisadi həyatının, mədəniyyətinin, o cümlədən, ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində müəyyən nailiyyətlər qazanılmış, ayrı-ayrı qədim ölkələrə aid elmi əsərlər nəşr edilmiş, regionun bəzi qaranlıq səhifələri işıqlandırılmışdır. Məsələn, Y.Yusifov "Qədim Şərq tarixi" (Yusifov, 1993) əsərində qədim xalqların (şumerlərin, akkadların, misirlilərin, hett və urartuluların, azərbaycanlıların, hindli və çinlilərin və başqalarının) siyasi, sosial-iqtisadi, etnik tarixi və mədəniyyəti sahəsində; A.Şükürov bu xalqların mifologiya və fəlsəfəsinin öyrənilməsi sahəsində böyük tədqiqat işi aparmış (Şükürov, 1995), elmimizdə yeni materiallar vermişlər.

Lakin Qədim Şərq ölkələrinin ədəbiyyatının, xüsusilə, bu regionun ədəbiyyatlararası əlaqələrinin öyrənilməsi sahəsində eyni səviyyədə tədqiqat işi aparılmamışdır. Bunun da həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri vardır. Ayrı-ayrı qədim ölkələrin ədəbiyyatı üzrə qaynaqlar o qədər də çox deyildir. Bunlar ya təbii fəlakət, ya da müharibələr nəticəsində məhv edilmiş, bir qismi isə "şəxsi kolleksiyalara çevrilərək" gizlədilmişdir. Ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən kənarda yerləşmiş ölkələrin ədəbiyyatını işıqlandıran yazılı mənbələr də azdır. Bütün bunlar Qədim Şərq ədəbiyyatı probleminin, xüsusilə, bu xalqlararası ədəbi əlaqələrin lazımi səviyyədə öyrənilməsinə maneçilik törədir.

Buna baxmayaraq, əldə olan arxeoloji materiallar və yazılı mənbələr əsasında bu işi konkret regionlar üzrə aparmaq qismən mümkündür.

Şumer ədəbi abidələri çox ulu keçmişimizi (yəni e.ə. V minilliyin sonu-IV minilliyin əvvəli) öyrənmək baxımından da maraq doğurur. Son illərə qədər Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərini e.ə. III-II minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində yaşayan bir sıra qədim tayfaların (məsələn, kuti, lullubi, su//suv, turukki) adı ilə bağlayaraq, bundan irəli getmirdilər. Yalnız son dövrlərin arxeoloji materialları Qədim Azərbaycan tayfaları (məsələn, arattalılar) ilə şumerlər arasında hələ e.ə. V-IV minilliklərdə mövcud olan iqtisadi-mədəni əlaqələrdən xəbər verir (Mahmudov, 1989, s.3-10), mixi yazılı mənbələrdə isə İkiçayarasının Aratta (Urmiya gölü hövzəsi, Cənubi Azərbaycan) ilə lap qədimdən ticarət və mədəni əlaqələrini göstərən faktlara rast gəlinir. (Yusifov, 1994, s.95-97)

Digər tərəfdən əsrin əvvəllərindən etibarən bir çox dilçilərin (məsələn, F.Hommel, O.N.Tuna və başqaları), o cümlədən müasir tədqiqatçıların (A.Məmmədov, İ.Miziyev, O.Süleymenov, A.Amanjolov və başqaları) apardığı tədqiqatlar şumer dilinin bir çox türk xalqları ilə qohumluğu ilə bağlı müəyyən fikirlərin yaranmasına səbəb oldu. Məsələn, "genetik cəhətdən olmasa da, mədəni cəhətdən bu dillər qohumdurlar" (Süleymenov, 1993, s.192); "bu iki dil müasir özbək, dunqa, malay, çərkəz, urdu, İran, osetin və ərəb dillərinin bir-biri ilə qohum olduğu qədərində qohumdurlar. Belə qohumluğu mədəni qohumluq da adlandırmaq olar" (Süleymenov, 1993, s.192). Bir də onu qeyd edirlər ki, "sami, hurri və urartululara nisbətən şumerlər və türklər daha yaxın və uzunmüddətli mədəni ünsiyyətdə olmuşlar." (Süleymenov, 1993, s.210)

Bütün bunlar bizə bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, tarixən şumer və türk (prototürk) dilləri çox yaxın təmasda olmuşlar. Əlbəttə, şumer dili nə fonetik, nə də morfoloji cəhətdən türk dilləri ilə maddi qohumluq, yəni eynimənşəlilik təşkil etməsə də, leksik baxımdan bu dillər arasında yaxınlıq və oxşarlıq duyulur. Bu bir yandan onunla izah oluna bilər ki, şumer sözləri türk dillərinə çox yaxın təmas və ünsiyyət nəticəsində düşə bilərdi. Bunu əldə olan şumer dastanları (məsələn, "Uruk və Aratta"; "Enmerkar və Aratta hökmdarı"; "Luqalbanda və Hurrum" və s.) da təsdiq edir. (Aratta ölkəsi İkiçayarasının şimal-şərqində Urmiya gölünün cənub və cənub-şərqi torpaqlarını (Cənubi Azərbaycan) əhatə edirdi; Hurrum isə Elam və Aratta arasında dağlıq ərazidə yerləşmiş. Dastanlarda

verilən məlumata görə, şumer hökmdarları Urmiya gölü hövzəsi ölkələri ilə çox yaxın təmasda olaraq, onlarla iqtisadi əlaqələr yaradır, bəzən də bu ölkəni İkiçayarasına tabe etmək məqsədini güdür-dülər.)

Digər tərəfdən, şumerlərin türklərlə bağlılığının xarakterindən (istər genetik, istərsə də mədəni) asılı olmayaraq, şumer materiallarının özlərində belə Altay-türk sözlərinə rast gəlinirsə ("Bilqamıs", 1985, s.5-33), bu da ən erkən dövrlərdə bu xalqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğunu sübut edir. Eyni zamanda, onu təsdiq edir ki, "bu gün yaşayan dünya dilləri arasında ən qədim yazılı bölgələrə sahib olan dil – türk dilidir, bunlar mixi yazılı şumerlə lövhələrdəki alınma kəlmələrdir." ("Bilqamıs", 1985, s.49)

Təbiidir ki, şumer və Qədim Azərbaycan arasındakı yuxarıda göstərilən bağlılıq və əlaqələr hər iki xalqın ədəbi yaradıcılığında əks olunmaya bilməzdi. Öldə olan şumer abidələri (ümumi sayı 150-dən çox) ilə türk, o cümlədən, Azərbaycan xalqının ədəbi abidələri, dastanlarla yanaşı, əsatir və çoxsaylı folklor nümunələri arasındakı oxşarlıq, süjet, mövzu yaxınlığı, hətta məna uyğunluğu bu xalqların bir mədəni irslə bağlı olduğunu göstərir.

Hər iki xalqın ədəbi yaradıcılığında rast gəlinən oxşar cəhətlər, məna uyğunluğu, əsərlərin quruluşu (məsələn, lirikada paralelizm prinsipi, sual-cavab, təkrar-təsdiq cümlələri və s.), süjet bu nəticələrə gətirib çıxarır:

1. Mövzuların oxşarlığı bu xalqların tarixən qarşılıqlı mədəni əlaqə və münasibətlərlə bağlıdır. Xüsusilə, türkdilli xalqlar arasında geniş yayılmış bir çox nağıl, əfsanə, rəvayət və dastanların, atalar sözləri və təmsillərin, alqış, dua və sənəmlərin, inancların və s. mövzuları ilə şumer folklor nümunələri arasındakı oxşarlıq və hətta məna birliyi bu şəkildə izah olunmalıdır.
2. Mövzuların oxşarlığı bu xalqların tarixən qohumluğunun nəticəsi də ola bilər. Xüsusilə şumer materiallarında Altay-türk sözlərinin mövcudluğu barədə fikirlər varsa (Tuna, 1990, s.5-33), deməli maddi qohumluq əsasında (məsələn, qız alıb, qız köçürməklə) bu mövzular yaxın ola bilər.
3. Nəhayət, oxşar mövzular bəzən eyni və yaxud yaxın ictimai şəraitdə müstəqil olaraq da meydana gələ bilər. Bu cür oxşarlığı "tarixi-tipoloji uyğunluq, yaxud bənzərlik" kimi də adlandırırlar. ("Взаимосвязи и взаимодействие.", 1961, s.54)

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan tarixi 1957 (red. Bünyadov Z., Yusifov Y.), 2 cildə, I c., B.: EA, 1994
 Bayat F. Oğuz etnik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı, B.: Sabah, 1993
 Bilqamıs" dastanı (red. İ.Vəliyev). B.: Gənclik, 1985
 C.Q.Nağıyev. "Koroğlu"nun Çin qaynaqları. B.: Asiya, 1998
 El çələngi (Dünya ədəbiyyatı kitabxanası), B.: Gənclik, 1983
 Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. B.: Gənclik, 1998
 Kitabı-Dədə Qorqud (F.Zeynalov, S.Əlibəyzadə red. ilə), B.: Yazıçı, 1989
 Mahmudov F. Əlikömək təpəsinin boyalı qabları və onların bəzi cənub paralelləri. Qədim və Orta əsr Şərqi və Aralıq dənizi hövzəsi (elmi əsərlərin tematik toplusu), B.: ADU nəşri, 1989
 Oğuznamələr (Uyğur variantı), B.: BDU nəşri, 1993
 S.N.Kramer. The Sumerians. – Scientific American. October, 1957
 Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, B.: Yazıçı, 1989.
 Süleymenov O. Az-Ya, B.: Azərnəşr, 1993
 Şükürov A. Mifologiya. 10 cildə, II kitab, B.: Elm, 1995
 Tuna O.N. Şumer və türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dili'nin yaşı meselesi. Ankara, 1990
 Y.Yusifov. Çivi yazılı kaynaklarda eski türlerin izleri. Türk Tarih Kurumu, Basımevi-Ankara, 1994

- Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi, B.: BDU nəşri, 1993
- Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв., Ашхабад, «Илым», 1969
- Азербайджанско-европейские литературные взаимосвязи, Б.: Элм, 1985
- Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве, М.: Наука, 1979
- Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур, М.: АН, 1961
- Гер-оглы. Туркменский героический эпос, М.: Наука, 1983.
- Жирмунский В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса, М.: АН, 1958.
- Крамер С.Н. История начинается в Шумере, М.: Наука, 1991
- Ксенофонов В.Г. Пастушеский быт и мифологические воззрения классического востока, Иркутск, 1929.
- Неупокоева И.Г. История всемирной литературы. – Проблемы системного и сравнительного анализа, М.: Наука, 1976
- Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе, М.: 1899, изд. антропологии и этнографии.
- Поэзия и проза Древнего Востока. – Литература Шумера и Вавилонии. М.: Худ. лит., 1973
- Я открою тебе сокровенное слово: Литература Вавилонии и Ассирии (сост. Афанасьева В.К., Дьяконов И.М.), М.: Худ. лит., 1981

РЕЗЮМЕ

Севиндж НУРИЕВА (МАМЕДОВА)

Сходства шумеро-азербайджанских (общетюркских) героических эпосов

Ключевые слова: *Шумерская литература, шумеро-азербайджанские литературные связи, эпос «Гильгамеш», эпос «Огуз-хан», эпос «Книга Деде Коркут», эпос «Кёроглу»*

В статье «Сходства в героическом эпосе шумеро-азербайджанского (общетюркского) языка в контексте шумеро-азербайджанских литературных связей» рассматривается малоизученная проблема азербайджанской филологии. В целом, исследовательские усилия в рамках нашей национальной литературной науки по шумеро-азербайджанским отношениям, особенно по шумеро-тюркским отношениям, были весьма ограничены. В то время как некоторые видные лингвисты в области филологии, такие как Ф. Хоммель, Э. Стуртеван, Б. Ландсбергер, О.Г. Туна, А. Аманжолов, И. Мизиев, А. Мамедов и другие исследовали шумеро-тюркские языковые отношения и выявили лексические параллели и некоторые фонетические соответствия между этими языками.

Тем не менее, в нашем академическом сообществе существует значительная потребность в углубленном исследовании шумерских литературных артефактов, особенно в отношении мировой литературы, включая азербайджанскую и тюркскую. Исследование литературных связей шумеро-азербайджанских (в более широком смысле шумеро-тюркских) жизненно важно для понимания взаимных культурных обменов между шумерским и тюркским мирами, выяснения исторических корней культурного наследия Азербайджана и решения спорного в настоящее время вопроса — исконное происхождение азербайджанского народа.

Изучение исторического развития и содержания шумерской литературы бросает вызов представлению о том, что гуманистические идеалы были впервые выражены в древнегреческой литературе и философии, а затем возродились в эпоху Возрождения в Италии и других европейских странах. Известные примеры шумерской литературы однозначно демонстрируют, что подобные представления не только ограничены, но и далеки от объективности. Простое изучение мудрости и советов шумерских мудрецов (например, «Совет жителя Шуруппака сыну Зиусудры», «Совет Ахикара»), а также пословиц и басен, показывает, насколько шумерская литература была обогащена гуманистическими идеями. Эти концепции остаются актуальными и в нашу современную эпоху. Например: «Удерживай свой язык от зла, свою руку от воровства», «Не говори худо», «Не проливай кровь близкого человека», или «Не разделяй род», «Не ходи к незваному», «Будь прямодушен в словах, но не грешен сердцем», «Не учи дурному» и так далее.

Повесть «Билкаμισ, или Повесть о всезнающем человеке», созданное в шумерской интеллектуальной среде, не только воплощает гуманистические идеалы, но и прививает высокие моральные нормы и патриотические чувства, ставя его в один ряд с другими выдающимися эпосами мировой литературной истории (например, «Махабхарата» и «Рамаяна», «Илиада» и «Одиссея», «Книга Деде Коркута» и «Кероглу»).

ABSTRACT

Sevinj NURIYEVA (MAMMADOVA)

Similarities between Sumerian and Azerbaijani (Common Turkic) Heroic Sagas

Keywords: *Sumerian literature, Sumerian-Azerbaijani literary relations, the epic of "Gilgamesh", the epic of "Oguz Khan," the epic of "Book of Dede Korkut," and the epic of "Koroglu"*

The article titled "Similarities in Heroic Epics of Sumer-Azerbaijan (Common Turkic) in the Context of Sumer-Azerbaijani Literary Relations" addresses an underexplored issue in Azerbaijani philology. Generally, research efforts within our national literary scholarship on Sumer-Azerbaijan, particularly on Sumer-Turkic relations, have been quite limited. While certain prominent linguists in the field of philology—such as F. Hommel, E. Sturtevan, B. Landsberger, O. H. Tuna, A. Amanjolv, I. Miziyeu, and A. Mammadov, among others—have examined Sumer-Turkic linguistic relations and identified lexical parallels and some phonetic correspondences among these languages.

Nevertheless, there is a significant need within our academic community for in-depth research on Sumerian literary artifacts, particularly in relation to world literature, including Azerbaijani and Turkic literatures. Investigating the literary relations of Sumer-Azerbaijan (in the broader sense, Sumer-Turkic) is vital for understanding the mutual cultural exchanges between the Sumerian and Turkic worlds, tracing the historical roots of Azerbaijan's cultural heritage, and addressing a currently contentious issue - the ancestral origins of the Azerbaijani people.

The study of Sumerian literature's historical development and content challenges the notion that humanistic ideals were first expressed in ancient Greek literature and philosophy, later revived during the Renaissance in Italy and other European countries. The known examples of Sumerian literature unequivocally demonstrate that such ideas are not only limited but also distant from objectivity. Simply examining the wisdom and advice of Sumerian sages (e.g., "Counsel of the Resident of Shuruppak to Ziusudra's Son," "The Advice of Ahikar"), along with proverbs and fables, reveals the extent to which Sumerian literature was enriched with humanistic ideas. These concepts remain relevant in our modern era. For instance: "Keep your tongue from evil, your hand from theft," "Do not speak ill," "Do not shed the blood of a close person," or "Do not divide kin," "Do not go to an

uninvited place," "Be straightforward in speech but not sinful in heart," "Do not teach bad things," and so on.

The narrative "Bilqamis, or the Tale of the All-Knowing Man," created within the Sumerian intellectual sphere, not only embodies humanistic ideals but also instills high moral standards and patriotic sentiments, placing it alongside other prominent epics in world literary history (e.g., "Mahabharata" and "Ramayana," "Iliada" and "Odyssey," "Book of Dede Korkut" and "Koroglu").

TARİX, ETNOQRAFİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.65>

УДК: 32.327

ИСЛАМОФОБИЯ В КОНТЕКСТЕ ПРАКТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА
И ТЕОРИИ “СТОЛКНОВЕНИЯ ЦИВИЛИЗАЦИЙ”

Дамир Ваисович МУХЕТДИНОВ*

Ключевые слова: ислам, исламофобия, столкновение цивилизаций, мультикультурализм, диалог культур

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена осмыслению концепции исламофобии, мыслимой в практике мультикультурализма и теории “столкновения цивилизаций” С. Хантингтона. Автор анализирует причины возникновения и распространения феномена исламофобии в контексте современности, теорию и практику мультикультурализма, потенциал исламского мира в преодолении современных вызовов и угроз. Особое внимание уделяется осмыслению проблем взаимоотношения цивилизации и религии, постановке вопроса о миссии народа-цивилизации в современном мире. Исламофобия в научной литературе сегодня определяется как собирательное понятие для целого комплекса негативных реакций, проявляемых в отношении ислама и его последователей, мусульман. Как явление современности исламофобия ярко проявляет себя в социальной жизни, нередко являясь результатом многих военных конфликтов, происходящих в странах Ближнего Востока, а также по причине массовой миграции с Юга. В такой ситуации перед любым мультикультурным обществом встают вопросы о мирном межкультурном сосуществовании и его ценностном основании. Самой видимой из них в аспекте теории и практики, но не действенной в аспекте преодоления исламофобии и искоренения её проявлений в обществе, предстает политическая концепция мультикультурализма. Неудача последней в своем практическом воплощении, по мнению автора, состоит в том, что взятый за основу принцип толерантности вкупе с отсутствием четко выверенного менеджмента, включающего этапы планирования и контроля за ситуацией в обществе, столкнувшегося массовой миграцией, в итоге не способствует решению проблемы исламофобии, а местами еще более её обостряет. В качестве нового видения построения в современных реалиях мультикультурных обществ автором предлагается учет религиозной и культурной составляющей в цивилизационном процессе. Ввиду того, что в теории С. Хантингтона религия (индуизм, буддизм) наравне

* доктор теологии, кандидат политических наук, ректор Московского исламского института (109382, Россия, г. Москва, пр. Кирова, д. 12); проф. Восточного факультета, директор Центра исламских исследований. Санкт-Петербургский государственный университет (199034, Россия, г. Санкт-Петербург, Университетская наб., д. 7-9-11).

E-mail: dmukhetdinov@gmail.com

Статья представляет собой переработанный доклад, прочитанный автором, на международной конференции «Защита многообразия: борьба с исламофобией в 2024 году» в рамках секции «Мультикультурализм, Ислам и теория столкновения цивилизаций: переосмысление исламофобии» (8–10 марта 2024 г., г. Баку, Азербайджанская Республика).

с национальным (китайская и японская цивилизации) и наднациональным признаками (западная, латиноамериканская, африканская цивилизации) мыслится как ядро цивилизации и источник возможных конфликтов в мире, то в данной парадигме необходимо смещение акцентов со столкновения цивилизаций в пользу их диалога. Преимущество диалога состоит в том, что в нем возможно реализовать плодотворный мультикультурный обмен мнениями, предметом которого могли бы стать дискуссии об устройении или архитектуре современного мира, а также задействовать культурный потенциал, который априори есть у всех народов-цивилизаций. Наличие такого потенциала, неотрывно связанного с народом-цивилизацией, осознание каждым из них своей миссии в построении мультикультурного мира, внутренняя открытость к диалогу и взаимному обмену все это является важными условиями для новой парадигмы мироустройства. В этой парадигме на смену конфликтам и гегемонии предлагается идея диалога между самобытными культурами. При таком диалоге возможно успешное разрешение проблемы исламофобии, формирование толерантного отношения к религиозному и культурному многообразию, подкрепленного системными знаниями. В этой связи в заключении автором сделан вывод о необходимости признания за каждым народом-цивилизацией его права вносить вклад в общемировое дело построения мира не только на уровне теории, но и в практике как таковой.

Введение

Тема исламофобии в контексте практики мультикулализма и, шире, европейской политики толерантности, в последние годы изучается рядом деятелей активно, в том числе и критически (Choudhury C. A., 2015). В этом контексте стоит обсудить и теорию «столкновения цивилизаций», вновь получающую популярность в медиа в контексте мировых конфликтов – особенно с учетом того, что тот самый «цивилизационный конфликт» определяется зачастую как конфликт религий (Хантингтон С., 2003).

Исламофобия – может быть, не самое удачное название для целого спектра явлений. Речь так или иначе идет о проявлении враждебности к исламу и мусульманам – от неприятия и дискриминации до ненависти и нападения. Речь, разумеется, не идет о фобии в клиническом смысле слова – и название «исламофобия» неудачно именно ввиду его построения по аналогии с иными «-фобиями» из западного либерального дискурса. Точнее было бы говорить так: агрессия по отношению к мусульманам – порождение фанатичного расизма и невежественной антирелигиозности. Иной краткий емкий термин найти, по правде говоря, сложно. В современном научном дискурсе исламофобию иногда определяют как форму идеологии ненависти, для которой характерны (Todd H. Green, 2015):

1. Восприятие ислама как монолитного и статичного явления;
2. Отчуждение ислама как «иного» и отделенного сегмента;
3. Восприятие ислама как низшего, ничтожного во всех отношениях;
4. Конструирование ислама как враждебной общности;
5. Восприятие ислама как манипулятивного инструмента;
6. Оправдание расовой дискриминации мусульман;
7. Бездоказательное признание мусульманской критика Запада недействительной;
8. Нормализация антимусульманского дискурса.

Действительно, ориенталистское восприятие говорит об исламе как косном и неизменном явлении, а исламские сообщества, несмотря на их реальное разнообразие, считаются однородным целым. Ислам стал все более служить для конструирования «образа врага» после терактов 2001 года, а дискурс производства «другого» (othering) в лице мусульман сочетался и сочетается с расистскими противопоставлениями («настоящих» британцев, американцев,

французов и «пришлых» мусульман; притом представители ислама среди титульных наций клеймятся ренегатами и предателями) (Silva D.M.D., 2017).

Главное, впрочем – то, как широко распространяются и часто проявляются волнами явления агрессии и ненависти, связанные с так называемой исламофобией (Muslim Societies In Postnormal Times. Foresight for Trends, Emerging Issues and Scenarios. 2019). В прошлом 2023 году впервые отмечался Международный день борьбы с исламофобией (15 марта) (23). Его введение обосновывается тревожными тенденциями в мире, где исламофобия укрепилась в особенности после 2001 года и сочетается с поднимающим голову неонацизмом и «белым национализмом». Можем добавить, что нестабильное и конфликтное состояние множества стран, которое способствует как вынужденной миграции, так и обострению агрессии по отношению к «чужакам» – достигло беспрецедентного после Второй Мировой войны (1939–1945) уровня еще несколько лет назад. Вспомним, что война и нестабильность захватывает порой именно те исламские страны, которые по разным причинам остаются на низком уровне социально-экономического развития, или те, для которых не нашлось серьезных долгосрочных политических решений со стороны мирового сообщества (Судан; Палестина).

Исламофобия, между тем, шире ненависти к конкретным мусульманам. Сложность самой человеческой идентичности, а также невежество популярного восприятия (так, каждый пятый американец считал президента Обаму мусульманином и называл это причиной неприязни к нему (Hartman T. K., 2012)), ведут к пересечению с религиозной составляющих таких компонентов как этничность, происхождение, языковой вопрос. Да и те страны, из которых на «Глобальный Север» идут потоки людей, преимущественно исламские – но и эти исламские страны достаточно разнообразны внутри себя (особенно такие как Ливан, Египет, Ирак). Всё это означает, что борьба с явлениями, объединяемыми под «зонтиком» исламофобии, актуальна для многих, а может быть и преимущественно для немусульман (www.ohchr.org).

Идея о «столкновении цивилизаций», вообще цивилизационная теория, стала расхожим методологическим и даже идеологическим средством в арсенале социально-политической мысли постперестроечной России, где долгое время господствовала обязательная марксистская парадигма (Марлен Л. 2000). На Западе к тому времени классика цивилизационной теории стала ощущаться как довольно ветхая система, подобно тому же классическому марксизму – классики этого направления, как Шпенгел, Тойнби и Данилевский, подвергались критике, в особенности, за волюнтаризм в квалификации отдельных цивилизаций (Roesel J. 1995). Однако немаловажным, пожалуй, более важным нежели специфически академический и такой «партийный» спор о формациях и цивилизациях – представляется статус понятия «цивилизация» в обществе в целом. Даже там, где цивилизационный подход как теория считается дискредитированным, понятие о дискретных «цивилизациях» как фундаментальных и противостоящих друг другу общностях – стало доксой, общим мнением, не проговариваемым, не артикулированным, но живущим в народе и «рамочным» для распространенного понятия о религиях и культурах (www.mdpi.com).

О цивилизациях говорят притом чаще всего не абстрактно – в формате обоснования какого-нибудь их деления или обзора их исторической судьбы – нет, далекие от академии люди, а также и «лидеры общественного мнения» вспоминают о цивилизациях именно в контексте «столкновения цивилизаций», идеи, которую наиболее выразительно преподнес С. Хантингтон. Его теория сама по себе научно интересна, но принципиально для нас то, что именно конфронтационный аспект соответствующей идеи стал живой в пропаганде и общественной мысли идеологемой (Yilmaz I., Morieson, 2022). Он предоставляет ощутимое и интуитивно понятное обоснование «естественного порядка» противостояния, в частности, христиан и мусульман – или, что в этом эклектичном понимании то же самое – европейцев и ближневосточных людей.

Понятая в таком аспекте идея (именно идея, которая живет как общее мнение, а не как развившая ее концептуально теория) противостояния цивилизаций и их этосов отрицает соединение этнорелигиозных групп в единое нередуцируемое целое – «цветущую сложность» общества разных. Практическим ответом на идею о непримиримой борьбе дистинктивных цивилизаций и культур должен был стать мультикультурализм.

Мультикультурализм и современность

Мультикультурализм как политика – политика декларируемой инклюзивности и принятия беженцев со Среднего Востока и из других регионов (часто разоренных, разобщенных руками самих принимающих держав) – стал в последние годы все более уязвимой позицией, если не сказать резко: провалился. Отсутствие, вследствие нарочитого отказа от продуманного выстраивания новой сложной социальной общности, плана по интеграции беженцев, стремление «закидать проблему деньгами» и узко-либеральный подход к решению проблемы в целом – всё это сделало то воплощение мультикультурализма, которое мы увидели в Европе последнего десятилетия, неудачным шагом.

Множество иммигрантских сообщество не смогли встроиться в ткань европейских обществ – притом не по причине их собственной, этих беженцев, неспособности адаптироваться, учить местный язык или соблюдать закон принимающей страны. Принципиальную роль сыграл тот мультикультуралитский подход к проблеме, согласно которому не требовалось особого планирования и контроля за общественной ситуацией в процессе массовых миграций. Можно так восстановить логику европейских либералов. Поскольку люди принципиально равны и обладают неотъемлемыми равными правами, то необходимо лишь провозгласить таковое равенство и соответствующие права. Это трагическая ошибка, поскольку права человека и равенство наций требуют проработанного подхода по их воплощению. Декларативная сущность мультикультурализма ведет и к тому, что борьба с его противниками сводится к запретительной риторике и обфускации (Chin R., 2017). Цензура, отказ от дискуссии на самом деле лишь укрепляют позиции националистов. К тому же, в таком случае недовольство элитами и политиками легко перекидывается на мусульман как таковых – поскольку они ассоциируются с их несправедливыми «защитниками» из числа либеральных политиков. Таким образом, либеральный мультикультурализм не только бессилён перед исламофобией, но и в какой-то степени питает ее.

Толерантность сама по себе – медицинский термин – неприятный нам и с морально-этической точки зрения концепт. Он будто лишь скрывает ту самую ненависть, но не способствует реальному диалогу и примирению.

Критикуя обозначенные недостатки этой политики, мы не можем радоваться такой неудаче мультикультурализма. Следствием и продолжением этой неудачи является реакция в виде подъема расизма и популизма, уже имеющего общественные и электоральные последствия в ряде европейских стран. Абстиненция либеральных идеологов мультикультурализма имеет оборотной стороной то, что правые подмечают очевидное и справедливое – мусульманские мигранты явственно отличаются от «коренного» населения европейских стран (Keating M., Mc Crone D., 2015). Это замечание требует совершенно иных выводов, но именно то, что оно фактически справедливо, позволяет исламофобам получать поддержку в кризисную эпоху, когда стагнация или ухудшение уровня жизни способствуют конфронтации.

Как соотносится теория цивилизационных общностей – как можно найти примирение между различием культурных формаций и реальным воплощением универсальных прав человека? Прагматическим ответом одного такого решения является теория «гражданского национализма», согласно которому любой, старый или новый, член определенного сообщества должен являться его полноправным представителем, так сказать, «по паспорту, а не по цвету

кожи». Однако заметим, что такой подход не снимает фундаментальных «цивилизационных» противоречий культур, конфронтационности и даже национализма как такового – в кавычках или без (Springs J. A., 2015). Как мы видим по примеру Соединенных Штатов, такой «плави́льный котел» не имеет иммунитета к исламофобии – поскольку их «фирменная» религиозная и национальная терпимость распространялась сначала лишь на «белых» людей, затем на представителей разных рас – но, как мы увидели в последние пару десятилетий, не на мусульман, которые стали олицетворением внешнего «другого», страшного и незнакомого врага.

Возможно, примеры удачных решений вопроса межнациональной вражды стоит искать как раз в исламском мире (Сюкияйнен Л.Р., 2014). Нам известны, однако в целом известны недостаточно хорошо – примеры эгалитаризма в исламской же истории: в племенной Аравии времен Пророка Мухаммада, в изначальном Халифате, в различных султанатах Западной Азии, в глобальной Османской империи. К тому же, эти примеры интересно рассмотреть и с точки зрения цивилизационной теории. Пророк Мухаммад, как мы понимаем, не стремился основать отдельную цивилизацию, а его и его сподвижников призыв был обращен ко всем людям мира. Тем не менее с историческим фактом особости той общности, которая сформирована исламскими странами, при всей их разности нельзя отрицать. Исламская цивилизация, если о таковой можно говорить, сформировалась акцидентально – но не случайно, то есть не бессмысленно.

Пожалуй, что широкий общечеловеческий призыв, чаще всего именно религиозный (заметим, что в большинство делений цивилизаций основано на религии), служит мощному движению к объединению людей. В эпоху такого объединения естественная вражда чуждых друг другу людей сменяется удивительным принятием, знакомством, взаимным обогащением. Величине, которой соответствует подобная открытость, соответствует и земное величие формируемых исторически империй-цивилизаций. Притом великой, пусть даже в условных историографических и публицистических терминах, может стать только та держава или то объединение, которое само внимает какому-то призыву, видя свою миссию в устройении мира согласно ему. Сама по себе такая идея не обязывает одобрять гегемонизм или завоевания – скорее, следует расцепить идею насильственного господства с идеей объединительного движения – чтобы узреть, что такое объединение происходит в большей степени помимо завоеваний и войн, этого верхнего слоя исторического процесса.

Заключение

Миссия народа-цивилизации состоит в устройении мира – это отмечали в своих интуициях и классики цивилизационной теории, как Тойнби (Фаритов В.Т., Борисова Т.В., 2023). Очищенная от в действительности противоположного ей экспансионизма, эта идея может позволить подойти и к строительству мультикультурного общества с большей конструктивностью. Ведь каждая этнорелигиозная общность отсылает не только к своей материнской цивилизации как огромной империи, и не только к маркированным по принципу свой-чужой разрозненным сообществам – но и к своему вкладу в общемировое дело построения мира. Ошибкой мультикультурализма как политики было в своей декларативности заглушить этот особый подход каждой культуры к миру. В эту новую эпоху, когда цивилизационный посыл каждого народа может и должен быть выражен в совместном строительстве целого мира – таких слов не стоит избегать – ответственностью и правительств, и представителей самих разнообразных народов является нахождение таких путей выражения этого посыла, который по крайней мере не вызовет фрустрации и непонимания масс (Azam G., 2009). Тем, кто подобно нам обсуждает проблему исламофобии в связи с разностью культур и цивилизаций, важно оставаться критичными к самим себе и не допускать тех принципиальных ошибок,

которые на этом поле допустили в чрезмерной уверенности первые архитекторы мультикультурного общества. Скорее всего, мультикультурное общество будущего будет построено, равно как великие цивилизации прошлого, «помимо нас», не по нашему-то проекту, но не без нашего участия.

ЛИТЕРАТУРА

Azam G. 2009. Social Harmony, Multiculturalism and Cultural Pluralism // *Philosophy and Progress*, 45 (1-2): 67-86.

Chin R. 2017. *The Crisis of Multiculturalism in Europe: A History*, Princeton University Press

Choudhury C. A. March 2015, Ideology, identity, and law in the production of Islamophobia // *Dialectical Anthropology*, Vol. 39, No. 1 (March 2015), pp. 47-61.

Duderija A. The Emergence of a Western Muslim Identity // Режим доступа: https://www.academia.edu/4091742/The_Emergence_of_a_Western_Muslim_Identity (дата обращения: 01.03.2024).

Hafez F., The Refugee Crisis and Islamophobia // *Insight Turkey*, Fall 2015, Vol. 17, No. 4, pp. 19-26

Hartman T. K., 2012, Newmark A. J. Motivated Reasoning, Political Sophistication, and Associations between President Obama and Islam // *PS: Political Science and Politics*. Vol. 45, No. 3, pp. 449-455

Huntington S.P. The Clash of Civilizations? // Режим доступа: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/clash-civilizations> (дата обращения: 01.03.2024).

Kallis A. Islamophobia in Europe: The Radical Right and the Mainstream // *Insight Turkey*, Fall 2015, Vol. 17, No. 4, pp. 27-37

Keating M., Mc Crone D. 2015. *The Crisis of Social Democracy in Europe*, Edinburgh University Press

Khan F. I. The Discourse of Islamophobia // *Western Folklore*, Vol. 79, No. 1, Essays in Honor of Dan Ben-Amos (Winter 2020), pp. 79-104

Muslim Societies In Postnormal Times. Foresight for Trends, Emerging Issues and Scenarios. 2019, International Institute of Islamic thought.

Roesel J. 1995. The Clash of Civilizations: A Critique // *Strategic Studies*, Vol. 18, No. 1, Special Issue: The Clash Of Civilizations, pp. 75-109.

Schlee G. How enemies are made. Towards a theory of ethnic and religious conflicts. - N.Y.: Oxford, 2008.

Silva D. M. D. 2017. The Othering of Muslims: Discourses of Radicalization in the "New York Times", 1969–2014 // *Sociological Forum*, Vol. 32, No. 1, pp. 138-161

Springs J. A., 2015. A Tale of Two Islamophobias // *Soundings: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 98, No. 3, pp. 289-321

Todd H. Green. 2015, *The Fear Of Islam. An Introduction to Islamophobia in the West*. Fortress Press.

Toğuşlu E., Leman J., Sezgin I. M. (ed. by) // *New Multicultural Identities in Europe Religion and Ethnicity Secular Societies*, 2014, Leuven University Press.

www.mdpi.com/2077-1444/13/11/1026

www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Religion/Islamophobia-AntiMuslim/Civil%20Society%20or%20Individuals/ProfAwan-4.pdf Материалы ООН о воздействии исламофобии на немусульман:

www.un.org/en/observances/anti-islamophobia-day.

Yilmaz, I.; Morieson, 2022. N. Civilizational Populism: Definition, Literature, Theory, and Practice // Religions, 13, 1026.

Марлен Л. 2000. Переосмысление империи в постсоветском пространстве: новая евразийская идеология // Вестник Евразии,

Сюкияйнен Л.Р. 2014. Ислам и права человека в диалоге культур и религий. – М.: Садра, – С. 117-128.

Фаритов В.Т., Борисова Т.В. 2023. Арнольд Тойнби как философ и богослов: (пост)метафизические смыслы истории // Вестник Самарского Государственного Технического Университета. Серия «Философия». Т. 5. № 2. С. 61–68.

Хантингтон С. 2003. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, – С. 24-318.

XÜLASƏ

Dəmir MUXƏTDİNOV

Multikulturalizm praktikası kontekstində və “Sivilizasiyaların toqquşması” teoriyasında islamofobiya

Açar sözlər: *İslam, islamofobiya, sivilizasiyaların toqquşması, multikulturalizm, mədəniyyətlərin dialoqu*

Məqalə multikulturalizm praktikasında düşünülməli islamofobiya anlayışının və S.Haninqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması” nəzəriyyəsinin dərkinə həsr olunub. Müəllif müasirlik kontekstində islamofobiya fenomeninin yaranması və yayılmasının səbəblərini, multikulturalizm nəzəriyyəsi və praktikasını, İslam dünyasının müasir çağırış və təhdidlərin öhdəsindən gəlmək imkanlarını təhlil edir. Sivilizasiya və din münasibətləri problemlərinin dərk edilməsinə, müasir dünyada xalq-sivilizasiya missiyası məsələsinin qoyulmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu gün elmi ədəbiyyatda islamofobiya İslama və onun ardıcılıqları olan müsəlmanlara qarşı təzahür edən mənfi reaksiyaların bütöv bir kompleksi üçün kollektiv anlayış kimi müəyyən edilir. İslamofobiya müasir bir fenomen olaraq, çox vaxt Yaxın Şərq ölkələrində baş verən çoxsaylı hərbi münaqişələr, eləcə də cənubdan kütləvi miqrasiya nəticəsində sosial həyatda özünü açıq şəkildə büruzə verir. Belə bir şəraitdə istənilən multikultural cəmiyyət sivilizasiyalararası dinc birgəyaşayış və onun dəyər əsasları ilə bağlı suallarla üzləşir. Onlardan nəzəriyyə və praktika baxımından ən gözə çarpan, lakin islamofobiya qalib gəlmək və onun cəmiyyətdəki təzahürlərinin kökünü kəsmək aspektində effektiv olmayan multikulturalizm siyasi konsepsiyasıdır. Müəllifin fikrincə, onun praktiki həyata keçirilməsində sonuncunun uğursuzluğu ondan ibarətdir ki, əsas götürülməli tolerantlıq prinsipi, aydın şəkildə yoxlanılmış idarəetmənin, o cümlədən planlaşdırma mərhələlərinin və üzləşdiyi cəmiyyətdə vəziyyətin monitorinqinin aparılması ilə bağlıdır. Kütləvi miqrasiya nəticədə islamofobiya probleminin həllinə kömək etmir, bəzi yerlərdə onu daha da şiddətləndirir.

Müasir reallıqlarda multikultural cəmiyyətlərin qurulmasına yeni baxış kimi müəllif sivilizasiya prosesində dini və mədəni komponentlərin nəzərə alınmasını təklif edir. S.Haninqton nəzəriyyəsində din (hinduizm, buddizm), milli (Çin və Yapon sivilizasiyaları) və fəvqəlmilli xüsusiyyətlərlə (Qərbi, Latın Amerikası, Afrika sivilizasiyaları) yanaşı, sivilizasiyanın özəyi və dünyada mümkün münaqişələrin mənbəyi kimi qəbul edildiyini nəzərə alsaq, onda bu paradigmadə vurğunu sivilizasiyaların toqquşmasından onların dialoqunun xeyrinə yönəltmək lazımdır. Dialoqun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, mövzusu müasir dünyanın strukturu və ya arxitekturasına dair müzakirələr ola biləcək səmərəli multikultural fikir mübadiləsinə həyata keçirmək, eləcə də bütün xalqlarda apriorisi mövcud

olan mədəni potensialdan istifadə etmək mümkündür. Xalq-sivilizasiya ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan belə bir potensialın olması, onların hər birinin multikultural dünyanın qurulmasında öz missiyasını dərk etməsi, dialoqa və qarşılıqlı mübadilə üçün daxili açıqlıq - bütün bunlar dünya düzəninə yeni paradigması üçün mühüm şərtlərdir.

Bu paradigmada münaqişələri və hegemonluğu əvəz etmək üçün fərqli mədəniyyətlər arasında dialoq ideyası təklif olunur. Belə bir dialoqla islamofobiya problemini uğurla həll etmək, sistemli biliklərlə dəstəklənən dini və mədəni müxtəlifliyə tolerant münasibət formalaşdırmaq mümkündür. Bu baxımdan, sonda müəllif belə qənaətə gəlir ki, hər bir millət-sivilizasiyanın sülhün qurulması kimi global işə tək cə nəzəriyyə səviyyəsində deyil, həm də praktiki olaraq töhfə vermək hüququnu tanımaq lazımdır.

ABSTRACT

Damir V. MUKHETDINOV

Islamophobia in the Context of the Practice of Multiculturalism and the Theory of the "Clash of Civilizations"

Keywords: *Islam, Islamophobia, clash of civilizations, multiculturalism, dialogue of cultures*

The article is devoted to the comprehension of the concept of Islamophobia, conceivable in the practice of multiculturalism, and the theory of the "clash of civilizations" by S. Huntington. The author analyzes the reasons for the emergence and spread of the phenomenon of Islamophobia in the context of modernity, the theory and practice of multiculturalism, and the potential of the Islamic world to overcome modern challenges and threats. The author pays special attention to the comprehension of the problems surrounding the relationship between civilization and religion and the formulation of the question of the mission of people-civilization in the modern world. Islamophobia, in scientific literature today, is defined as a collective concept for a whole range of negative reactions manifested against Islam and its followers, Muslims. As a modern phenomenon, Islamophobia is clearly manifested in social life, often being the result of many military conflicts taking place in the countries of the Middle East as well as mass migration from the South. In such a situation, any multicultural society faces questions about peaceful inter-civilizational coexistence and its value foundation. The most visible of them in terms of theory and practice, but not effective in terms of overcoming Islamophobia and eradicating its manifestations in society, is the political concept of multiculturalism. The failure of the latter in its practical implementation, in the author's opinion, lies in the fact that the principle of tolerance taken as a basis, coupled with the lack of clearly verified management, including the stages of planning and control over the situation in a society faced with mass migration, ultimately does not contribute to solving the problem of Islamophobia and, in some places, exacerbates it even more. As a new vision of building multicultural societies in modern realities, the author proposes taking into account the religious and cultural components of the civilizational process. In view of the fact that in S. Huntington's theory, religion (Hinduism, Buddhism), along with national (Chinese and Japanese civilizations) and supranational characteristics (Western, Latin American, and African civilizations), is thought of as the core of civilization and a source of possible conflicts in the world, this paradigm requires a shift in emphasis from the clash of civilizations in favor of their dialogue. The advantage of dialogue is that it is possible to implement a fruitful multicultural exchange of views, the subject of which could be discussions about the structure or architecture of the modern world, as well as to use the cultural potential that a priori all peoples-civilizations have. The presence of such a potential, inextricably linked with nation-civilization, the awareness of each of them of their mission in building a multicultural world, and

internal openness to dialogue and mutual exchange are all important conditions for a new paradigm of the world order. In this paradigm, conflicts and hegemony are replaced by the idea of dialogue between distinctive cultures. With such a dialogue, it is possible to successfully resolve the problem of Islamophobia and to form a tolerant attitude towards religious and cultural diversity, supported by systemic knowledge. In conclusion, the author concluded that it is necessary to recognize the right of each nation-bearer of its original culture to contribute to the global cause of building peace, not only at the level of theory but also in practice as such.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.74>

UOT: 39

ŞİRVAN BÖLGƏSİNİN MƏSCİDLƏRİ AZƏRBAYCAN XALQININ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİ SFERASINDA

Könül ƏSƏDLİ*

Açar sözlər: Şirvan, mənəvi mədəniyyət, İslam, məscid, meyarlar

XÜLASƏ

Şirvan bölgəsi milli-mənəvi dəyərlərimizin lokal cəhətlərini və əsas meyarlarını özündə cəmləşdirmişdir. Mənəvi mədəniyyətimizin dövrümüzə qədər gəlib çıxan mühüm komponentləri, etno-mədəni cəhətlərinin vəhdəti məhz Şirvan bölgəsində əhəmiyyətli dərəcədə özünə yer etmişdir. Bütün Yaxın və Orta Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda, o cümlədən Şirvan bölgəsində də İslam dini ictimai-siyasi həyatda mühüm rol oynayır. Şirvanda mövcud olan qədim, tarixi məscidlər İslam mədəni irsini zənginləşdirən tarixi abidələrimizdən hesab olunur. Şirvan memarlığında VII əsrin ortalarından yeni məscid obrazı formalaşmağa başlamışdır. İslam dininin gəlişi ilə Azərbaycan ərazisində ilk məscidlər inşa edilmişdir. Onlardan Şamaxı Cümə məscidini nümunə kimi göstərmək olar. Cümə məscidi iri ölçüləri, əzəmətli memarlığı ilə Şamaxının o zaman necə nüfuzlu bir mərkəz olduğunu nümayiş etdirir.

Məlumatla görə, VII əsrdə Azərbaycana gələn ərəblər Qafqazdakı ilk məscidi 733-cü ildə Dərbənddə, ikincisini isə 743-cü ildə Şamaxıda tikdilər. Əsrlər boyu təbii fəlakətlərə, dağıdıcı müharibələrə sinə gərən Cümə məscidi son yüz ildə daha iki dəhşətli zərbəyə davam gətirdi: erməni yağıları tərəfindən törədilən yanğına və Sovet hakimiyyəti illərində sanki xalqa gözdağı verilməsi kimi yararsız və baxımsız hala salınmağa.

Şəhərin mərkəzində, məşhur Cümə məscidinin yaxınlığında, İmamlı küçəsindəki İmamzadə məscid kompleksi Şamaxının ən qədim abidələrindən hesab edilir.

İsmayilli rayonunda (Aşıqbayram, Diyallı, Mican, Yeniyol, Topçu, Tağlabiyan kəndlərində) XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid məscidlər öz memarlıq üslubuna görə müsəlman Şərq sənətinin klassik nümunəsi hesab olunur. Zeyvə kəndində XIX əsrə aid türbə, Ərəgit kəndində XIX əsrə aid “Yuxarı Ərəgit”, “Aşağı Ərəgit” məscidləri də bitkin müsəlman abidələridir. Basqal məscidi qədim və struktur baxımdan maraqlı detallara malikdir.

Ağdaş şəhərində Hacı Məhəmməd ağa məscidinin inşası 1892-ci ildə başlanmış, 1893-cü ilin yayında başa çatmışdır. Məscidin inşası memar Mir Məhəmməd Mir Nadi oğlu tərəfindən icra olunmuşdur.

Azərbaycanı Öyrənən və Tədqiq edən Cəmiyyətin əməkdaşı Cəmil Aleksandroviç-Nasifinin 1926-cı ilə aid məlumatında Ağsuda Şamaxı Cümə məscidinin yaşıdı və tamamilə ona bənzər möhtəşəm məscidin olduğu bildirilir. Nasifinin qeydlərində həmçinin Şıxməzid türbəsi haqqında da məlumat verilir. Rayonun yaşlı sakinlərinin dediyinə görə, Şıxməzid məscidi və türbəsi ötən əsrin 30-cu illərində sovet rejimi tərəfindən həyata keçirilən “mədəni inqilab” tədbirləri çərçivəsində dağıdılıb.

Göyçay şəhərində tarixilik və yüksək memarlıq sənətkarlığı ilə seçilən Yuxarı məscid binasıdır. Məscid 1906-cı ildə ali təhsilli ilk Azərbaycan memarı, istedadlı Zivər bəy

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu.

Email: feyakonul@rambler.ru

Orcid: 0000-0002-0137-5037

Əhmədbəyovun layihəsi əsasında tikilərək başa çatdırılmışdır. Bu məscidin tikinti işlərinə isə 1902-ci ildən başlanılmışdır. Məscidin tikintisində palçığa qatmaq üçün yumurta ağından və sarısından istifadə edilmişdir. 124 min peyğəmbər eşqinə bu məscidə 124 min bişmiş kərpic işlənib. Hacı Axund, Mir Fazil ağa kimi dövrün məşhur din xadimləri bu məscidin ilk alimləri olmuşlar.

Giriş

Şirvan bölgəsi milli-mənəvi dəyərlərimizin lokal cəhətlərini və əsas meyarlarını özündə cəmləşdirmişdir. Mənəvi mədəniyyətimizin dövrümüzə qədər gəlib çıxan mühüm komponentləri, etno-mədəni cəhətlərinin vəhdəti məhz Şirvan bölgəsində əhəmiyyətli dərəcədə özünə yer etmişdir. Şirvan Azərbaycanın mədəniyyətinin “ürəyi” sayılır. Bu “ürəyin” özünəməxsus detallarını üzə çıxarmaq mənəvi mədəniyyətimizin əsas xüsusiyyətlərini geniş dairədə əks etdirməyə imkan verir. Bölgə əhalisinin xalq həyatından, zəngin yaradıcılığından qaynaqlanan mənəvi mədəniyyəti bütöv bir sərvət formalaşdırmışdır. Bütün Yaxın və Orta Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda, o cümlədən Şirvan bölgəsində İslam dini ictimai-siyasi həyatda mühüm rol oynayırdı. Şirvanda mövcud olan qədim, tarixi məscidlər İslam mədəni irsini zənginləşdirən tarixi abidələrimizdən hesab olunur. Şirvan bölgəsində mədrəsələr əhalinin əsas təhsil və təlim ocağı hesab olunurdular.

I. Şirvan bölgəsində tarixi məscidlər

İslam memarlığının ən dayanıqlı və inkişaf etmiş memarlıq nümunələrindən biri məscidlərdir. Tarixi mənbələrdə böyük Səlcuq sultanlarının məscidlərin tikintisinə xüsusi maraq göstərdikləri, bunun üçün çoxlu vəsait ayırdıqları da bildirilir. İslam ölkələrində məscidlər təkcə ibadət üçün nəzərdə tutulmurdu, eyni zamanda onun içərisində keçirilən tədbirlər insanlar arasında ünsiyyəti gücləndirmək məqsədi də daşıyırdı. Yarandığı VII əsrin sonlarından təyinatından asılı olaraq, məscidlər arasında müəyyən fərqlər yaranmağa başladı:

məhəllə məscidi – gündəlik beşdəfəlik məscid üçün nəzərdə tutulanlar;

cümə məscidi – kollektiv şəkildə cümə namazı üçün nəzərdə tutulanlar;

kəbirə - mərkəzi şəhər məscidi;

müsəllə – açıq meydanlı, Qurban bayramı üçün nəzərdə tutulan ümumşəhər məscidi.

Cümə məscidi geniş yayılmışdır. Onun memarlıq formaları və dekorativ bəzəkləri hökmdarların əzəmətini və maddi imkanlarını nümayiş etdirməli idi. Bununla yanaşı sadə məscidlər daha müxtəlif olur və məhəllələrdə yerləşməklə gündəlik fərdi dualara şərait yaradır və daha çox yaslar üçün istifadə edilir. Bütün məscidlər ancaq Məkkəyə, Kəbəyə yönəlirlər və bütün dualar ora istiqamətlənərək icra edilir. Belə ki, ora istiqamətlənmə qiblə (tərcümədə “əks tərəfdə yerləşən” deməkdir) adlanır. Məscidlərdəki Məkkəyə yönələn divar da qiblə adlanır. Azərbaycanda – Şirvanda məscidlər məhz bu təyinat üzrə inşa edilmiş və xalqın istifadəsinə verilmişdir. XI-XIII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində çoxsaylı kənd-məhəllə məscidləri, böyük camələr tikilmişdir ki, bunlar da öz memarlıq dəyərini bu gün də qoruyub saxlayır. Memarlıq - planlaşma quruluşuna görə İslam memarlığının dəyərli abidələrindən hesab olunan Şirvan bölgəsinin məscidlərinin bir neçəsinin xüsusiyyətini açıqlayaq.

Şirvan memarlığında VII əsrin ortalarından yeni məscid obrazı formalaşmağa başlamışdır. İslam dininin gəlməsi ilə bağlı Azərbaycan ərazisində ilk məscidlər inşa edilmişdir. Onlardan Şamaxı Cümə məscidini nümunə kimi göstərmək olar. Cümə məscidi iri ölçüləri, əzəmətli memarlığı ilə Şamaxının o zaman necə nüfuzlu mahal mərkəzi olduğunu nümayiş etdirir.

Məlumatla görə, VII əsrdə Azərbaycana gələn ərəblər Qafqazdakı ilk məscidi 733-cü ildə Dərbənddə, ikincisini isə 743-cü ildə Şamaxıda tikdilər. Ərəblər ilk dəfə şəhərdə çox da böyük olmayan məscid inşa etmişdilər. Şəhərdə məşhur olan Cümə məscidinin dörd minarəsi və üç yarusu vardır. Şamaxıda 1902-ci ildəki zəlzələdən sonra yaradılmış əsas, xüsusi komissiya burada qazıntı, araşdırma apararkən məsciddən qabaq burada Atəşgah və İslamaqədər dini mərasimlərə aid elementlər aşkarladı. Bütün bunlar məscidin atəşgah üzərində inşa olunduğunu təsdiq edir (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 152).

“Şamaxı Cümə məscidinin inşaat tarixi ilə bağlı xalq rəvayəti bir neçə ciddi fakt və təhlillərlə təsdiq olunur. 1902-ci ildə növbəti zəlzələdən sonra ağır dağıntıya uğramış bu qədim abidənin durumunu araşdırmaq üçün xüsusi dövlət komissiyası yaradılır. Həmin komissiyaanın tərkibində Tiflisdən Şamaxıya gəlmiş Qacar şahzadəsi geoloq Şahqulu Qacar məscidin üstündəki ərəb kitabəsindən Cümə məscidinin əsasının müsəlman tarixi ilə 126-cı ildə (miladi 744) qoyulduğunu aydınlaşdırmışdır. Bu fakta əsaslanan görkəmli alim, memarlıq tədqiqatçısı Şamil Fətullayev Şamaxı Cümə məscidinin Dərbənd Cümə məscidindən (734-cü il) sonra Zaqafqaziyanın ən qədim məscidi olması fikrini irəli sürmüşdür” (Şamaxı ensiklopediyası, 2015, s. 262).

Plan quruluşu da Şamaxı Cümə məscidinin inşaat tarixinə müəyyən işıq salır. Məscidin əsas hissəsinin uzunluğu 46,5 metr, eni 17 metr olan uzunsov düzbucaq biçimli planı var. Onun iri ibadət salonu kvadrat biçimli (13,2×13,2 metr) üç bərabər hissəyə bölünmüşdür. Bu bölümləri bir-birinə üç hündür sivri tağ birləşdirir. Hər bölümün ayrıca mehrabı və giriş qapısı var. Belə quruluşuna görə bəzi araşdırmaçılar Şamaxı məscidini üç salonlu məscid də adlandırırlar.

Azərbaycanın ən qədim və ən iri məscidlərindən biri olan Şamaxı Cümə məscidinin əsası rəvayətə görə VIII əsrdə qoyulmuşdur (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 262). Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, əzəmətli və gözəl memarlıq quruluşuna malik olan məscid və mədrəsələr qeyd olunan dövrdən də əvvəl elm və mədəniyyət ocağı hesab olunurdu. Hələ üç əsr əvvəl Övliya Çələbi Şamaxıda olmuş və başdan-başa Şamaxını gəzmiş, gördüklərini heyranlıqla qələmə almışdır:

“...Məlumatla görə, yetmişə qədər mehrabı, o cümlədən, ən qədim tikili olan Div Əli cümə məscidi vardır. Şəhərdən kənarda xeyli adam tutan böyük Cümə məscidini Şah Səfi tikdirmişdir. Çox yaraşqlı binadır. Həyətinə şəfillər üçün hücrələr də vardır. Vəqfi olmadığından Fərhad paşa Cümə məscidinin qapıları bağlı qalmışdır. Lakin Osmanlı memarlığı üslubunda tikilmiş çox gözəl üslubu olan Cümə məscididir. Göydəmirzadə Cümə məscidi indi mədrəsədir. İçərisində şəhərin müftisi tədris işi ilə məşğuldur. Yeddi mədrəsə, bir ictimai yeməxana binası Şah Xudabəndəninindir” (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 152).

“1846-cı ildən etibarən Şamaxı Qafqazın ən böyük quberniyalarından birinin mərkəzi idi. 1859-cu ildə növbəti zəlzələ şəhəri alt-üst etdi və bununla əlaqədar quberniya mərkəzi Bakıya köçürüldü. Quberniya mərkəzinin köçürülməsinə baxmayaraq Qafqaz canişininin müraciəti və çar administrasiyasının göstərişi ilə Şamaxı şəhərində tez bir zamanda bərpa işləri həyata keçirildi. Məscidin bərpası əslən Şamaxıdan olan Qasım bəy Hacıbababəyova etibar olundu. Möhkəm və dayanıqlı, min illərin fəlakətlərinə sinə gərən Cümə məscidi yenidən öz qapılarını mömin müsəlmanların üzünə açdı” [Şamaxı ensiklopediyası, 2015, s. 262]. 1902-ci ildəki növbəti zəlzələdən sonra əsrlərə davam gətirmiş, dayandığı məkana bağlı Cümə məscidi yerində qalırdı. Zəlzələdən sonra məscidin bərpasının əvvəlki özü üzərində aparılmasına qərar verildi. Bərpa öncə Zivər bəy Əhmədbəyovun, sonra isə polşalı memar-mühəndis Yozef Ploşkonun əsaslı və böyük layihəsi əsasında aparılırdı. Ploşkonun bir qədər fərqli və orijinal layihəsi əsasında aparılan bərpa işləri sona qədər tamamlanmadı. Məscid tamamlanmamış halda belə, öz əzəmətinə qoruyub saxlayırdı” (Fətullayev-Fiqarov, 2013, s. 157). “1918-ci ildə silahlı erməni-daşnak dəstələri tərəfindən törədilən Mart qırğınları zamanı Şamaxı əhalisinin xeyli hissəsi məsciddə sığınacaq

tapmağa çalışdı. Lakin azğınlaşmış erməni quldurları heç nəyə baxmadan məscid binasını da insanlarla bərabər yandırmaqdan çəkinmədilər. Beləliklə, əsrlər boyu təbii fəlakətlərə, dağıdıcı müharibələrə sinə gərən Cümə məscidi son yüz ildə daha iki dəhşətli zərbəyə davam gətirdi: erməni yağıları tərəfindən törədilən yanğına və Sovet hakimiyyəti illərində sanki xalqa gözdağı verilməsi kimi yararsız və baxımsız hala salınmağına görə” (Şamaxı ensiklopediyası, 2015, s. 262).

Şəhərin mərkəzində məşhur Cümə məscidinin yaxınlığında, İmamlı küçəsindəki İmamzadə məscid kompleksi Şamaxının ən qədim abidələrindən hesab edilir. Burada IV imam Zeynalabdinin övladlarından biri – Əllamə Seyid Məhəmməd Saleh Əl-Müdərris dəfn edilib. 1910-1917-ci illərdə şamaxılı məşhur memar Zivər bəy Əhmədbəyovun layihəsi ilə məscid yenidən tikilib. 1918-ci ilin mart qırğınında erməni daşnaklar İmamzadənin içərisinə 200-ə yaxın insanı doldurub diri-diri yandırılıblar” (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 152).

Memarlıq-planlaşdırma və həcm-məkan baxımından daha inkişaf etmiş bir məscid layihəsi 1918-ci ildə erməni daşnakları tərəfindən dağıdılmış Şamaxıdakı “İmam” məscidi (1910-1917-ci illər) idi. Bu layihəyə əsasən, “İmam” məscidi taxtapuşun rahatlığını təmin etmək üçün mərkəzdə dörd dirəyi olan proporsional kvadrat formaya malik idi və keçmiş dövrün yarımqaranlıq dua zallarından fərqli olaraq, üç tərəfdən pəncərə boşluqları ilə açılmışdı. Məscidin sol tərəfində xidmət otaqları üçün kiçik tikili və ikinci mərtəbədə qadınların ibadət etməsi üçün ikimərşli pilləkən var idi. Dua zalının interyeri isə sütunların oxlarında daxili məkanın görüntüsünü dəyişdirən pilyastrlarla bəzədilmişdi. İfadəli kapitelləri olan sütunların saxladığı tirli yastı taxtapuş zalın interyerini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdi. Ox üzərində kvadrat şəkilli mehrab İslamın dayaq simvolu kimi aparıcı mövqe tuturdu. Yan aşırımlarla müqayisədə daha geniş olan mərkəzi aşırım da mühüm rol oynayır (Fətullayev-Fiqarov, 2013, s. 276). Zalın yan tərəflərində olan iki qapı mehraba doğru istiqamətlənmişdi. Beləliklə, modul sistemi əsasında tərtib olunmuş zalın kvadrat planı yeni keyfiyyət, interyer isə maraqlı həcm həlli qazanmış, memarlıq kütlələrinin plastikası meydana çıxmışdı. Burada tağ, qübbə və günbəzlərin konstruktiv formalarının üstünlük təşkil etdiyi tektonik üsullar mövcud deyil. Şamaxıda binalar həmişə güclü daş günbəzlərlə layihələndirilir, bəzəkli interyerlər qübbələrlə bəzədilirdi. Tez-tez baş verən bu böyük zəlzələlər əhalidə qorxu yaratdığından buradakı binalar qalın divarlar, ağır qübbə və günbəzlər əsasında layihələndirilirdi (Bayramoğlu, 1997, s. 89).

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivindəki müvafiq qovluqları nəzərdən keçirərkən Şirvan əhalisinin məişətində, həmçinin cəmiyyətdə İslam dininin əsaslı rolunu görmək mümkündür. Sənədlərdə həmçinin Şamaxı şəhərində İmamzadə məscidinin plan və fasadı diqqət çəkir. Məscidin plan və fasadı konkret konturlarla və səliqəli çəkilmişdir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi [ARDTA], iş 52).

Arxiv məlumatlarına əsasən, Şamaxı məscidinə aid olan 37 vəqf obyektləri üç illik müddətə icarəyə verilmişdi (ARDTA, iş 7345).

Sənədlərdə, həmçinin Şamaxı məscidinə aid olan vəqf obyektlərinin Molla Novruz Məhəmməd oğluna müvəqqəti və kirayə verilməsi haqqında məlumatlar öz əksini tapıb (ARDTA, iş 5272).

V.Quliyeva arxiv materiallarına əsaslanaraq yazmışdır:

“Şamaxı, ...Göyçay qəzalarında 666 sünni məscid və 582 prixod fəaliyyət göstərirdi. Bu illərdə Şamaxı məscidində 11 prixod və 4 müəzzin, qəzada 31 kiçik məscid, 11 axund fəaliyyət göstərirdi” (Кулиева, 2003, s. 54).

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, əzəmətli və gözəl memarlıq quruluşuna malik olan məscid və mədrəsələr qeyd olunan dövrdən əvvəl də elm və mədəniyyət ocaqları hesab olunurdu. Hələ

üç əsr əvvəl Övliya Çələbi Şamaxıda olmuş və başdan-başa Şamaxını gəzmiş, qeydlər aparmış, gördüklərini heyranlıqla qələmə almışdır (Əsədli, 2023, s. 284).

XIX əsrdə bölgədə yeni tipli məktəblərin açılması mütərəqqi hadisə sayılırdı. Eyni zamanda səviyyəsi yüksək ziyalıların dərs demək üçün məktəblərə cəlb edilməsi bu sahədə xeyli irəliləyiş yaratmışdı. Geridə qalmış din xadimləri bu tip məktəblərə yaxın buraxılmırdı. Məktəblərlə bağlı keçmişə nəzər saldıqda görmək olar ki, hələ xanlıqlar dövründə Şirvanda xeyli sayda mədrəsələr və mollaxanalar fəaliyyət göstərirdi. Şamaxıda belə mədrəsələr Cümə məscidi, Hacı Qasım məscidi, Yuxarı Qala məscidi, Əbu Səlim Xorasan məscidi, İmamlı məscidi və digər məscidlərdə fəaliyyət göstərirdi (Niyazlı, 2014, s. 236). İsmayilli rayonunda (Aşıqbayram, Diyalı, Mican, Yeniyol, Topçu, Tağlabiyan kəndlərində) XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid məscidlər öz memarlıq üslubuna görə müsəlman Şərq sənətinin klassik nümunəsi hesab olunur. Zeyvə kəndində XIX əsrə aid türbə, Ərəgit kəndində XIX əsrə aid “Yuxarı Ərəgit”, “Aşağı Ərəgit” məscidləri də bitkin müsəlman abidələridir. Başqal məscidi qədim və struktur baxımdan maraqlı detallara malikdir. Qafar Cəbiyev bildirib ki, ümumi sahəsi 161 kvadratmetr olan məscidin 111 kvadratmetrində ilkin arxeoloji tədqiqatlar əsasən başa çatdırılıb. Nəticədə XI əsrdən etibarən bu günədək formalaşan və 3,5 metr qalınlığı olan 6 tikinti qatı qeydə alınıb. Həmin tikinti qalıqlarının da ən möhtəşəmi 2m x 2m ölçüdə olan daş sütunlar üzərində inşa edilən və 32,4 kvadratmetr sahəni əhatə edən məscid binasıdır. Məscidin cənub-qərb tərəfindəki sütunun yanında kürsü aşkar olunub. Kürsünün altı bir neçə cərgədən ibarət daşla hörülərək üstü sarı torpaq və gəclə suvanıb (Basqalda arxeoloji tədqiqatlar davam edir, s. 1). “Bir müddət öncə ərazi təmizlənməkdən oradan məscidin kitabəsi də tapılıb. Həmin kitabəyə əsasən, Basqal məscidinin 1568-ci ildə “həqiqətlərin bürhanı Sufi-Dərvişin əmri ilə” inşa olunduğu bildirilir. Ötən əsrin 80-ci illərində məscid ərazisindən tapılan, oradakı yardımçı binanın divarına bərkidilmiş digər bir kitabədə isə Şeyx Məhəmməd və onun oğlu Şeyx Səfainin adı çəkilir. Bütün bunlar yerli sakinlərin həmin məscidi “Şeyx Məhəmməd məscidi” adlandırdıqlarından xəbər verir. Arxeoloji axtarışlar zamanı aşkara çıxan digər maddi mədəniyyət qalıqları, xüsusən də rəngarəng çeşidli keramika nümunələri də Şeyx Məhəmməd məscidinin XVI əsrin ortalarında inşa olunduğunu təsdiqləyir” (Basqalda arxeoloji tədqiqatlar davam edir, s. 1).

Ağdaş şəhərində Hacı Məhəmməd ağa məscidinin inşası 1892-ci ildə başlanmış, 1893-cü ilin yayında başa çatmışdır. Məscidin inşası memar Mir Məhəmməd Mir Nadi oğlu tərəfindən icra olunmuşdur. İstedadlı memar Ağdaş rayonunun Dəhnəxəlil kəndindən idi. Əvvəlcə öz kəndlərində 1884-cü ildə məscid inşa etmişdir. Hər iki məscid dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Məscidin ibadət zalında səksəksetdirici oyuq da düzəldilmişdir. Məscid şərq və cənub tərəfdən 13 pəncərə, şimal tərəfdən yalnız 1 pəncərə ilə işıqlandırılmışdır. Məsciddə həmçinin, imam-xətib üçün hücrə də vardır. Sovet dövründə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Ağdaşda da adı çəkilən məscid yararsız hala salınmışdır. Klassik memarlıq üslubu saxlanılmaqla məscid 2008-ci ildə təmir olunmuşdur.

Azərbaycanı Öyrənən və Tədqiq edən Cəmiyyətinin bir əməkdaşı – Cəmil Aleksandroviç-Nasifinin 1926-cı ilə aid məlumatında Ağsuda Şamaxı Cümə məscidinin yaşıdı və tamamilə ona bənzər möhtəşəm məscidin olduğu bildirilir. Nasifinin qeydlərində həmçinin Şıxməzid türbəsi haqqında da məlumat verilir. Rayonun yaşlı sakinlərinin dediyinə görə, Şıxməzid məscidi və türbəsi ötən əsrin 30-cu illərində sovet rejimi tərəfindən həyata keçirilən “mədəni inqilab” tədbirləri çərçivəsində dağıdılıb. İlk tədqiqatlar zamanı üst qatdan aşkar olunmuş tapıntıların təhlili göstərir ki, Şıxməzid məhəlləsindəki məscid XVI əsrin II yarısından intensiv istifadədə olub.

Göyçay şəhərində tarixilik və yüksək memarlıq sənətkarlığı ilə seçilən Yuxarı məscid binasıdır. Məscid 1906-cı ildə ali təhsilli ilk Azərbaycan memarı Zivər bəy Əhmədbəyovun

layihəsi əsasında tikilərək başa çatdırılmışdır. Bu məscidin tikinti işlərinə isə 1902-ci ildən başlanılmışdır. Azərbaycan xalq memarlığının mütərəqqi ənənələrini Şərq və Avropa memarlığı ilə üzvi surətdə əlaqələndirən Zivər bəy (1873, Şamaxı-16.2.1925, Bakı) Şamaxı və Bakı şəhərlərində bir sıra məscidlərin, məktəb, xəstəxana və doğum evlərinin, həmçinin çoxlu yaşayış evlərinin layihəsini vermişdi. Yerli ağsaqqallar məscidin tikilməyə başlanılmasını 1896-cı ilə, tamamlanmasını isə 1902-ci ilə aid edirlər. Biz bu fakta daha çox önəm veririk. Çünki məscidin divarına onun tamamlanma ili 1902-ci il olaraq həkk olunmuşdur. Məscidin tikilməsi haqqında ilk dəfə şəhərin tanınmış dindarlarından olan Hacı Ələsgər axund məsələ qaldırmışdır. Məscid Göyçay varlılarının verdiyi ianə ilə tikilmiş, bütün dindarlar bu nəcib işdə iştirak etmişlər. Həmin varlılardan tacir Hacı Məmməd həsən və tacir Hacı Hacıağa qardaşlarının xüsusi xidmətini qeyd etmək olar. Məscidin tikintisində palçıq qatmaq üçün yumurta ağından və sarısından istifadə edilmişdir. 124 min peyğəmbər eşqinə bu məscidə 124 min bişmiş kərpic işlənib. Vaxtilə məscidin S.Vurğun küçəsinə açılan darvazaları olmuşdur. Yardımçı binada isə uzun müddət oğlan və qız mollaxana məktəbi olmuşdur. Hacı Axund, Mir Fazil ağa kimi dövrün məşhur din xadimləri bu məscidin ilk alimləri olmuşlar. Sovet dövründə dinə qarşı amansız mübarizə nəticəsində 1931-ci ildə məscid bağlanaraq taxıl anbarına çevrilmişdir (Zəngin maddi mədəniyyət). 1944-cü ildə o, yenidən fəaliyyətə başlamışdır. Ətraf rayonların dindarları son illərdə bu məscidə ibadətə gəlirdilər. Hazırda məscid zövqlə təmir olunmuş, yanında digər yardımçı binalar tikilmişdir. Yuxarı məscidin yerində kiçik havarrı bir hücrə vardı. Mərsiyə oxumaq üçün ilk Aşura günü Şuşa qalasından xanəndə Murtuza (sonralar Xalq artisti Bülbül) məscidə dəvət olunmuşdur. Qızıl pula mərsiyə oxuyan Murtuza o zaman 13 yaşında idi. Məscid ikimərtəbəli bina hündürlüyündədir. Uzunluğu 22 m, eni 20 m-dir. Bu böyük salonda eyni vaxtda 250 nəfər mömin ibadətə məşğul ola bilər. Bina üç tərəfdən hörgü boyunca yuxarısı qövsvari olan oymalarla həm içəridən, həm də çöl tərəfdən taxçalarla müşayiət olunur. Həmin taxçalar akustika yaratmaq üçün pəncərə əvəzi olmuş, sonradan onların bir neçəsi nazik qatla hörülmüşdür. Salonun içində üç ədəd sütun vardır. Binanın girişi – ön hissəsi təxminən 3 metr enində salonun bütün eni boyu içəridə eyvandan (şəbxişadan) ibarətdir. Eyvan da sütunlar üzərində dayaq tutub. Nəticədə moizə dinləyiciləri üçün əlavə yer qazanılmışdır. Həmin balkona qalxmaq üçün çöldə ön tərəfdən pilləkən qoyulmuşdur. Məscidin ön və arxa tərəfindəki pəncərə şəbəkələri çevrə və qövs şəkilli olub, nadir dəstəkli gözlüklərə ayrılmışdır. Hörgüdə bütün divar boyu (ön və arxa hissədə) oymalı naxışlar pəncərə şəbəkələrinin görkəminə klassik ahəngdarlıq, həmçinin qüdrətli sənət nümunəsinin simasını verir. Məscidin həyatında yardımçı kiçik və zövqlü otaqlar tikilmişdir. Onlardan biri pilləkəni ön tərəfdən görünməz etməklə məscidin giriş hissədən görkəminə kölgə salır. Buna baxmayaraq, məscid respublikada tarixi, ən mükəmməl memarlıq nümunələrini özündə toplayan maddi abidələrimizdən biri kimi, xüsusən Allah evi kimi misilsizdir. Məscidə yardımçı sahə kimi həmin üslubda tikilmiş bina bir müddət texniki peşə məktəbinin yataqxanası olub. Onun üst örtüyü yandıqdan sonra bu əlavə korpusu məşhur xeyriyyəçi, RF Dumasının üzvü olan F.Əhmədov əvvəlki arxitektura görkəmini saxlamaqla təmir etdirdi. Qeyd edək ki, burada əlavə ikimərtəbəli, memarlıq baxımından diqqəti cəlb edən mədrəsə tikildi. Qeyd edək ki, vaxtilə məscid olmuş və sonradan 4 saylı məktəbə çevrilmiş bina yandıqdan sonra onun yerində yeni, ucaminarəli məscid tikildi (Zəngin maddi mədəniyyət).

Ucar rayonunda 2 tarixi Cümə məscidi də mövcud olmuşdur. Köhnə Cümə məscidi XX əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir. 1953-cü ildə isə məscid dağılmağa tərk edilmişdir. Dağıntıdan sonra xalqın vəsaiti ilə yeni Cümə məscidi inşa edilmişdir. Bu məscid də bir müddət fəaliyyətdən sonra bağlanmışdır. 1977-ci ildə məscid tamamilə bağlanmış, Sovet hökuməti tərəfindən anbara çevrilmişdir. Hal-hazırda Ucar şəhər Cümə məscidi fəaliyyət göstərir. Məscid 1989-cu ildə kərpicdən inşa edilmişdir. Dörd tağa malik məscidin tavanı taxtadan, döşəməsi mərmərdən

ibarətdir. Hündürlüyü 5 metr olan mehrab divarın içində yerləşib və tağvari formaya malikdir. Minbəri isə taxtadan düzəldilmişdir, 8 pillədən ibarətdir.

Əvvəlki ənənələrə sadıq qalaraq, məscidlər dövrümüzdə inşa olunarkən aşağıdakılar diqqət mərkəzində saxlanılır:

Məscidin sahəsi gələcəyin tələblərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirilməlidir;

Məscidin tikilişində sadəliyə riayət edilməlidir;

Məscid qeyri-müsəlmanların məbədlərinə bənzədilməməlidir.

Minarəsinə görə məscidlər bir neçə formada inşa olunur ki, onların ən tanınmışları aşağıdakılardır:

Minarəsi küncdə yerləşən məscidlər – Kazan tatarlarının memarlığı, əsasən şəhərlərdə yerləşir;

İki minarəli məscid – iki minarəli, günbəzli məscid, Yaxın və Orta Şərq, Mərkəzi Asiya üçün daha xarakterikdir;

Minarəsi çardağında olan məscid – Çardaqdakı minarə səkkiztərəfli və ya silindrik şəkildə olur. Minarə bəzən iki və ya üç mərtəbəli olur.

Qeyd olunmalıdır ki, Şirvan bölgəsi üçün iki minarəli, günbəzli məscid forması xarakterik olmuşdur.

II. Şirvan məscidləri mənəvi dəyərimizdir

Azərbaycanın mühüm tarixi - etnoqrafik bölgələrindən biri olan Şirvan bölgəsi əhalisinin milli-mənəvi dəyərlərində əsas mövzu sayılan məscidlərin araşdırılması bütövlükdə Azərbaycanın mədəni irsinin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın ədəbi-ictimai aləminə yeni düşüncəli, istedadlı bir ziyalı təbəqəsi gəlməkdə idi. Bu ədəbi-ictimai aləmdə Şirvan bölgəsinin ədəbi mühitinin də önəmli yeri olmuşdur. Bu dövrdə bölgədə S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, H.Zərdabi, S.Ünsizadə, M.Hadi və başqa böyük yazıçılar və bir çox şairlər yetişmişlər. Onlar zamanəsinə görə bəzi yeni tipli məktəblər açmaqla bərabər, məscid məktəblərini də bərpa edirdilər. Belə ki, Səid Əfəndi Ünsizadənin təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə Şamaxı ruhani məclisinin nəzdində 1875-ci ildən fəaliyyətə başlayan “Məclis məktəbi”ndə də dünyəvi elmlərə (o dövrdə mövcud olan digər məktəblərə nisbətən) geniş yer verilirdi. Səid Ünsizadə əfəndi Şamaxıda məscid məktəblərini və ruhani məclisini nizamlayır, eyni zamanda da dünyəvi elmlərin yayılması və mənimsənilməsi üçün tədbirlər görürdü.

XIX-XX əsrin əvvəlləri bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də mənəvi mədəniyyətin bir çox sahələri nəzərə cərpacaq dərəcədə inkişaf və tərəqqi ilə səciyyələnir. Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, bölgədə ədəbiyyat və fəlsəfə, musiqi, tibb, təbabət, astronomiya və sair elmlər üzrə fəhmi və elmi biliklərə yiyələnmə qabiliyyəti, istedadlı və şöhrətləri hər tərəfə yayılmış alimlər yetişmişdir. Lakin bu heç də asan başa gəlməmişdi. Bu sahələrdə inkişafı bərabər islami dəyərlərə də üstünlük verilirdi.

Şirvan bölgəsi camaatı İslam dininin demək olar ki, bütün qayda və qanunlarına əməl edirdi. Toplanan materiallar əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, İslam dini əhalinin həyatına əsaslı şəkildə nüfuz etmişdir və müəyyən, intizamlı həyat tərzini formalaşdırmışdır. Hər bir müsəlmanın beş əsas vəzifəsi vardır ki, bu vacib vəzifələr müsəlmanın bütün həyatını idarə edən əsas prinsiplər hesab olunmalıdır: Vahid Allaha inam, namaz, oruc, həcc, zəkat. XIX-XX əsrin əvvəllərində də Şirvan bölgəsinin əhalisi bu əsas prinsipləri bilir, özlərinin mənəvi borcu və vəzifələri hesab edir, onlara yetərinə əməl etməyə çalışırdılar. Bölgədə evlənmə və ölüm

hallarında da İslam dininin adət və mərasimlərini davamlı olaraq müşahidə etmək olar. Şirvanda hər bir kəndin böyük nüfuza malik mollası olurdu.

Evlənmə zamanı nikah mollalar tərəfindən kəsilirdi. Məscidlər dini vəzifələri yerinə yetirmək baxımından əsas məkan hesab edilirdi (Əsədli, 2017, s. 102).

Bölgə milli-mənəvi dəyərlərimizin lokal cəhətlərini və əsas meyarlarını özündə cəmləşdirmişdir. Mənəvi mədəniyyətimizin dövrümüzdə qədər gəlib çıxan mühüm komponentlərindən olan məscidlər dini - mədəni cəhətlərin vəhdəti kimi məhz Şirvan bölgəsində əhəmiyyətli dərəcədə özünə yer etmişdir.

Şirvan Azərbaycanın mədəniyyətinin “ürəyi” sayılır. Və bu “ürəyin” özünəməxsus detallarını üzə çıxarmaq mənəvi mədəniyyətimizin əsas xüsusiyyətlərini geniş dairədə əks etdirməyə imkan verir. Bölgə əhalisinin xalq həyatından və zəngin yaradıcılığından qaynaqlanan bütöv bir sərvəti – məscidlər xalqın mənəvi dəyərləri sferasında mühüm yer tutur.

Azərbaycanda mövcud olan qədim və tarixi məscidlər İslam mədəni irsini zənginləşdirən tarixi abidələrimizdən hesab olunur.

Tarixin sonrakı dövrlərində Azərbaycanda müxtəlif quruluşlu, gözəl məscidlər inşa edilmişdir. Bu məscidlərin bəzisi son illər Azərbaycan hökumətinin diqqət və qayğısı ilə təmir-bərpa edilərək Allaha tapınan insanları, cəmi müsəlmanları Tanrı dərgahına yaxınlaşdıran ən müqəddəs məkan olaraq qalmaqdadır.

XXI əsrin əvvəllərində mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılması zərurəti, bu sferada elmi-tədqiqat işlərinə diqqət nəzərə cəpəcaq qədər artmışdır. Son vaxtlar mənəvi irsimizi tanımaq, xalqımızın çoxəsrlik, zəngin mədəniyyətinin səciyyəvi mənzərəsini canlandırmaq istiqamətində hərtərəfli işlər görülməkdədir. Qeyd olunan məsələlər mövzunun aktuallığını şərtləndirən mühüm və əsas amillərdən biri hesab olunur.

Azərbaycan tarixən müxtəlif inancların, fərqli dini konfessiyaların birgə və əmin-amanlıq şəraitində yaşadığı ölkədir. Respublikamızda kilsələr, sinaqoqlar, məscidlər və müxtəlif dini məbədlər eyni vaxtda yanaşı fəaliyyət göstərir. Silsilə yazılarımıza, şəxsi müşahidələrimizə, müxtəlif mənbələrə, o cümlədən də Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi saytına əsaslanaraq ölkə ərazisində mövcud olan qədim məscidlər haqqında xeyli məlumat verilir. Burada Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətinin – təxminən 95 faizdən çoxunun etiqad etdiyi İslam dininin müqəddəs ibadətgahlarından – məscidlərdən söhbət açılır. Ölkə ərazisində, demək olar ki, hər bir rayon və şəhərdə böyük və kiçik olmaqla - onlarla məscid fəaliyyət göstərir.

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi saytında yer alan məlumata görə, Azərbaycanda 1834 məscid (Naxçıvan Muxtar Respublikası və keçmiş işğal olunmuş rayonlar istisna olmaqla) mövcuddur. Qeyd edək ki, sovetlər dövründə respublikada cəmi 17 məscid fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, daha doğrusu, 1990-cı ildən indiyədək ölkədə 814 məscid inşa olunub. Hazırda ölkədə 306 məscid dövlət tərəfindən tarixi abidə kimi qorunur. 1993-2003-cü illər ərzində ölkədə 517 məscid inşa olunub, 200-ə yaxın məsciddə əsaslı təmir işləri aparılıb, 16 məscid yenidən qurulub. Dövlət vəsaiti hesabına 1998-ci ildə Bibiheybət məscid-ziyarətgah kompleksinin yenidən qurulmasına başlanılıb, 1999-cu ildə rəsmi açılışı olub. 2003-2013-cü illər ərzində ölkədə 216 məsciddə inşa, əsaslı təmir və yenidənqurma işləri aparılıb, o cümlədən dövlət vəsaiti hesabına 10 məscid tikilib və ya əsaslı bərpa olunub.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamlarına və tapşırıqına uyğun olaraq Bibiheybət məscid-ziyarətgah kompleksində, Təzəpir məscidində, İçərişəhər Cümə və Həzrət Məhəmməd məscidlərində, Əjdərbəy məscidində əsaslı təmir, bərpa və yenidənqurma işləri aparılıb. Prezidentin sərəncamlarına əsasən, əsaslı təmir işi aparılan Şamaxı Cümə məscidinin açılışı olub, prezident şəxsən məscidin açılışında iştirak edərək nitq söyləyib. Onu da qeyd etmək

lazımdır ki, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 7 məscid və ziyarətgah – Daşkəsən şəhər Cümə məscidi, Gəncə şəhər Şah Abbas və Həzrət Zeynəb məscidləri, Xəzər rayonu Buzovna qəsəbəsi Cümə məscidi, Mərdəkan qəsəbəsi Pirhəsən ziyarətgahı, Binə qəsəbəsi Möhsün Səlim və İmam Rza məscidləri inşa və ya əsaslı təmir olunub.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatını, həyat tərzini islam dəyərləri olmadan təsəvvür etmək çətindir. İslam dininin ölkəmizin müqəddəratında, xalqımızın taleyində müstəsna, birləşdirici və mütərəqqi rol oynaması danılmaz tarixi həqiqətdir. Xalqımızın genetik yaddaşında dərin iz qoymuş islam azərbaycanlıların vahid xalq kimi təşəkkül tapmasına, onların milli kimliyinin, dövlətçilik ənənəsinin, həmçinin mədəniyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Bu mənada məscidlər dini-mənəvi dəyərlərimizin əsas sferasına aiddir.

Lakin bu da reallıqdır ki, Azərbaycan xalqı islam sivilizasiyasına mənsub olmaqla yanaşı, özündə ümumbəşəri, sivil, dünyəvi, tolerant və multikultural dəyərləri yaşadır. Bu baxımdan demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu yolunu seçmiş, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olunması istiqamətində inamla addımlayan Azərbaycan islam dünyasında özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Çünki Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında körpü rolunu oynayan ölkəmiz dünyada dinlər və sivilizasiyalararası dialoqun inkişafına, yer üzündə sülh və harmoniyanın bərqərar olmasına mühüm töhfələr verir, unikal birgəyaşayış və nümunəvi multikulturalizm modeli təqdim edir. Beləliklə, Azərbaycan həm ümumbəşəri, həm də milli-mənəvi dəyərlərinə, o cümlədən tarixi müqəddəratında mütərəqqi rol oynamış İslam dininin yüksək mənəvi-əxlaqi prinsiplərinə sadıq qaldığını göstərir.

Nəticə

Tarixin sonrakı dövrlərində Şirvanda müxtəlif quruluşlu, gözəl məscidlər inşa edilmişdir. Bu məscidlərin bəzisi son illər Azərbaycan hökumətinin yaxından qayğısı ilə təmir, bərpa edilərək Allaha tapınan insanları Tanrı dərgahına yaxınlaşdıran ən müqəddəs məkan olaraq qalmaqdadır.

Hazırda Ağsuda mövcud olan Şeyx Dursun, Pir Bəxtiyar, Şeyx Əhmədli türbələri və Bilal Əfəndi məscidi ölkə və yerli əhəmiyyətli dini abidələrdən hesab olunur. Başqalda qiymətli memarlıq abidəsi Hacı Bədəl məscidi 1854-cü ildə bənnə Allahi və Səttar tərəfindən tikilmişdir.

Şamaxı rayonunda Pirmərdəkan məqbərəsi, Qoşa minarəli Cümə məscidi, şəhərin mərkəzində, İmamlı küçəsindəki İmamzadə piri və Şahixəndan məqbərəsi, Kələxana kəndindəki türbələr kompleksi, Yeddigünbəz türbələr kompleksi tarixi əhəmiyyətli abidələr olmaqla bərabər, keçmişdə və müasir dövrdə müsəlman camaatının hörmət və ehtiramla ziyarət etdikləri ocaq-pir yerləri olmuşdur. Verilən məlumatlara görə, vaxtilə şəhərdə 36 məscid var idi, tez-tez baş verən zəlzələlər nəticəsində əksəriyyəti dağılıb aradan getmişdir.

1918-1920-ci illərdə məscidlər daha çox siyasi məqsədlər üçün istifadə olunub. Mart soyqırımı zamanı Bakı qoçuları şəhəri erməni daşnaklardan müdafiə etmək üçün məscidlərdə yığınaqlar keçiriblər. Nəriman Nərimanov aprel inqilabından sonra Bakıya gəlişi zamanı məsciddə yığınaq keçirib, əhali ilə söhbətlər aparıb.

Azərbaycan xalqı tarixən öz dini və mənəvi dəyərlərini uca tutub, onları qoruyaraq zamanın sınağından keçirməyi bacarıb. Prezident İlham Əliyevin Şamaxıdakı Cümə Məscidinin açılışı zamanı söylədiyi fikirlər bunu bir daha sübut edir: “Biz bütün işləri möhkəm təməl üzərində, dəyərlər üzərində qururuq. Milli-mənəvi dəyərlər bizim üçün hər şeydən üstündür. Biz öz dini və milli dəyərlərimizə sadıq. Bu möhkəm təməl üzərində müasir dövlət, müasir Azərbaycan qururuq”.

Azərbaycan xalqı bu günədək məhz milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı sayəsində özünün mövcudluğunu, milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilib. Milli-mənəvi dəyərlərə

bağlılığın qorunub saxlanması dövlət başçısı İlham Əliyevin də daim diqqətindədir. Dövlət başçısının sözlərinə əsasən, məhz bu dəyərlər bizi bir xalq kimi qoruyub saxlayıb və bu gün - müstəqillik dövründə Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesi də məhz milli-mənəvi dəyərlər üzərində həyata keçirilir.

Mənəvi dəyərlərin əsas sferalarından biri də onlara məxsus dini ibadətgahların mövcud olmasıdır. İslami dəyərlərin həyat normasına çevrildiyi qədim Şirvan şəhərlərində onlarla məscid olmuşdur. Məscid namaz qılınan məkan olaraq şirvanlıların dini ibadətgah yeridir. Bölgədə məscidlər həm təhsil ocağı, həm də insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurduğu məkan olaraq da istifadə edilmişdir. İslam ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda – Şirvanda məscidlər təkcə ibadət üçün nəzərdə tutulmurdu, eyni zamanda orada keçirilən tədbirlər insanlar arasında ünsiyyəti gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. Elə buna görə də, məscid əhəmiyyətli bir məkan kimi “Allahın evi”, “peyğəmbərlərin məkanı” və “hər təqvalı insanın sarayı” kimi vəsf olunur.

Mövzu işlənildikən dəyərli mənbələrdən və arxiv materiallarından, tarixi-etnoloji ədəbiyyat materiallarından, mövzuya həsr olunmuş bir sıra əsas və ümumiləşdirilmiş əsərlərdən istifadə olunması, həmçinin bölgə rayonlarından toplanılan materialların tədqiqata cəlb edilməsi əhəmiyyətli, vacib və mühüm cəhətlərdən biridir.

Arxiv materialları əsasən XIX-XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Nəzərdən keçirilən bu sənədlər bölgə və onun ayrı-ayrı rayonlarında mövcud olan dini mənəvi mühit bu vacib sənədlərdə, həm də muzey fondlarından əldə edilən materiallarda öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 290, siyahı 1, iş 52
 Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 290, siyahı 8, iş 5272.
 Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 291, siyahı 2, iş 7345.
 Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. B: Azərbaycan, 1994, 687 s.
 Başqalda arxeoloji tədqiqatlar davam edir. <https://science.gov.az/az/news/open/11438>. 04.11.2019
 Bayramoğlu A. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). B.: Maarif, 1997, 240 s.
 Əsədli K. XIX-XX əsrin əvvəllərində Şirvan bölgəsinin mədəni irsi. B: Təhsil, 2023, 400 s.
 Əsədli K. XIX-XX əsrlərdə Şirvan bölgəsinin etnoqrafik səciyyəsi. B: Elm və Təhsil, 2017, 172 s.
 Fətullayev-Fiqarov Ş. Bakı memarları. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində. B: Şərq-Qərb, 2013, 296 s.
 Niyazlı B. Şamaxı xanlığı. B: Nurlar, 2014. 384 s.
 Şamaxı ensiklopediyası. B: Şərq - Qərb, 2015, 430 s.
 Zəngin maddi mədəniyyət. <https://1905.az/goycayin-maddi-medeniyyeti/>
 Кулиева В. Роль и позиция мусульманского духовенства в социально - политической и культурной жизни Азербайджана в XIX- начале XX вв.. в ракурсе армяно азербайджанских политических отношений. Б.:2003, 371 с.

РЕЗЮМЕ

Кенуль АСАДЛИ

*Мечети Ширванской области в сфере духовных ценностей азербайджанского народа**Ключевые слова: Ширван, духовная культура, ислам, мечеть, критерии*

Регион вобрал в себя локальные аспекты и основные критерии наших национальных и моральных ценностей. Важные компоненты нашей духовной культуры, дошедшие до нашего времени, единство этнокультурных аспектов в значительной степени нашли свое место в Ширванском регионе. Как и на всем Ближнем и Среднем Востоке, ислам играл важную роль в общественно-политической жизни Азербайджана и Ширванской области.

Древние исторические мечети Ширвана входят в число наших исторических памятников, обогащающих исламское культурное наследие. В архитектуре Ширвана новый образ мечети начал формироваться с середины VII века. В связи с приходом ислама на территории Азербайджана были построены первые мечети. Среди них в качестве примера можно привести Шамахинскую Джума-мечеть. Джума-мечеть своими большими размерами и великолепной архитектурой демонстрирует, что Шемаха в то время была престижным районным центром. По сведениям, арабы, пришедшие в Азербайджан в VII веке, построили первую мечеть на Кавказе в 733 году в Дербанде, а вторую в 743 году в Шемахе. Мечеть Джума, на протяжении веков переживавшая стихийные бедствия и опустошительные войны, за последние сто лет перенесла еще два страшных удара: пожар, устроенный армянскими нефтяниками, и тот факт, что она пришла в негодность и была заброшена в годы советской власти, поскольку если запугать народ. Комплекс мечети Имамзаде на улице Имамлы, недалеко от знаменитой Джума - мечети в центре города, считается одним из древнейших памятников Шемахи.

В Исмаиллинском районе (села Ашыкбайрам, Дияллы, Миджан, Ениел, Топчу, Таглабиан) мечети XIX - начала XX веков благодаря своему архитектурному стилю считаются классическими образцами мусульманского восточного искусства. Старыми мусульманскими памятниками являются также могила XIX века в селе Зейва, мечети "Верхний Эрагит" и "Нижний Эрагит" XIX века в селе Эрагит.

Мечеть Баскала имеет интересные детали с древней и структурной точки зрения. Строительство мечети Хаджи Мухаммад-аги в городе Агдаш началось в 1892 году и завершилось летом 1893 года. Строительство мечети осуществил архитектор Мир Мухаммад Мир Нади оглы. Джамиль Александрович-Насифи, сотрудник Общества по изучению и исследованию Азербайджана, сообщил в 1926 году, что в Агсуде есть великая мечеть, ровесница Шамахинской Джума-мечети и полностью похожая на нее. В записях Насифи также содержится информация о могиле Шихмазида. По словам пожилых жителей региона, мечеть и усыпальница Шихмезидов были разрушены в рамках мероприятий "культурной революции", осуществленных советской властью в 30-х годах прошлого века. Это здание Верхней мечети в городе Гейчай, отличающееся своей историей и высоким архитектурным мастерством. Мечеть была построена и завершена в 1906 году по проекту первого азербайджанского архитектора с высшим образованием Зивар-бея Ахмедбекова. Строительство этой мечети началось в 1902 году. Яичные белки и желтки использовались для добавления в грязь при строительстве мечети. Ради 124 тысяч пророков для этой мечети было изготовлено 124 тысячи обожженных кирпичей. Известные священнослужители того времени, такие как Хаджи Ахунд и Мир Фазиль Ага, были первыми учеными этой мечети.

ABSTRACT

Konul ASADLI

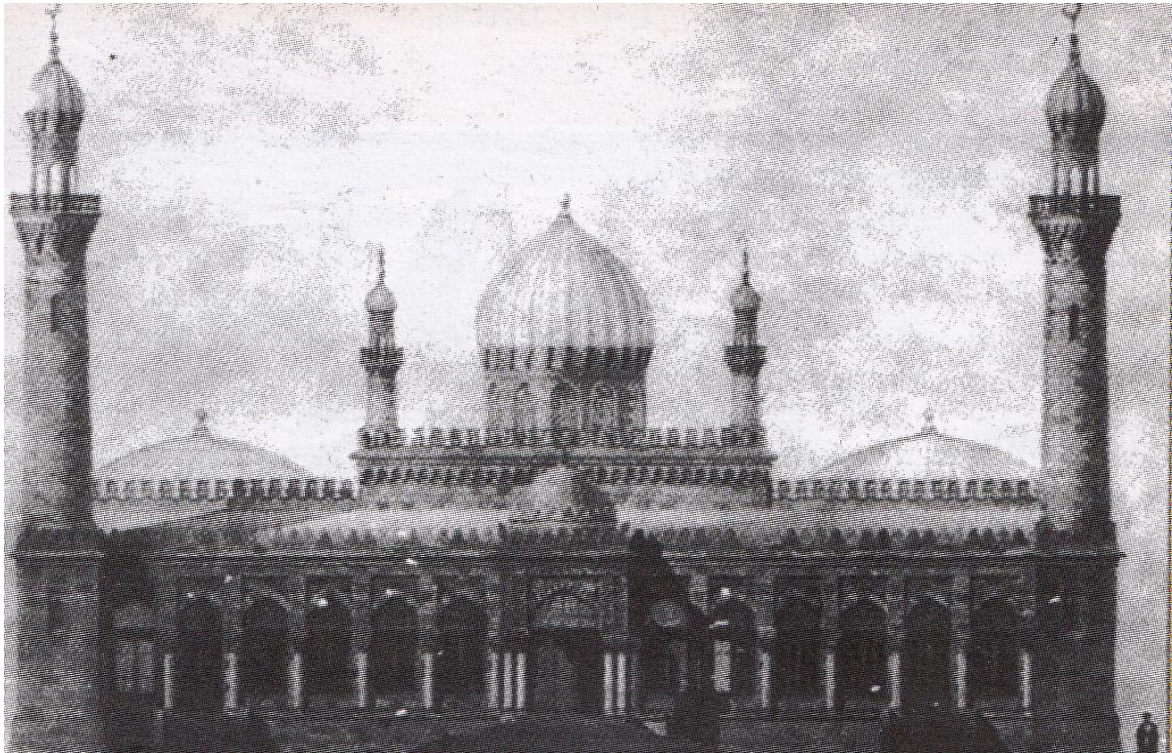
The Mosques of the Shirvan Region in the Sphere of Spiritual Values of the Azerbaijani People***Keywords:*** Shirvan, spiritual culture, Islam, mosque, criteria

The Shirvan region has included the local aspects and main criteria of our national and moral values. The important components of our spiritual culture that have come down to our time—the unity of ethno-cultural aspects—have found their place in the Shirvan region to a significant extent. As in the entire Near and Middle East, Islam played an important role in social and political life in Azerbaijan and the Shirvan region as well. The ancient, historic mosques in Shirvan are among our historical monuments that enrich the Islamic cultural heritage. In Shirvan architecture, a new image of a mosque began to take shape in the middle of the 7th century. In connection with the arrival of Islam, the first mosques were built on the territory of Azerbaijan; among them, the Shamakhi Juma mosque can be cited as an example. Juma Mosque, with its large size and magnificent architecture, demonstrates how Shamakhi was a prestigious district center at that time.

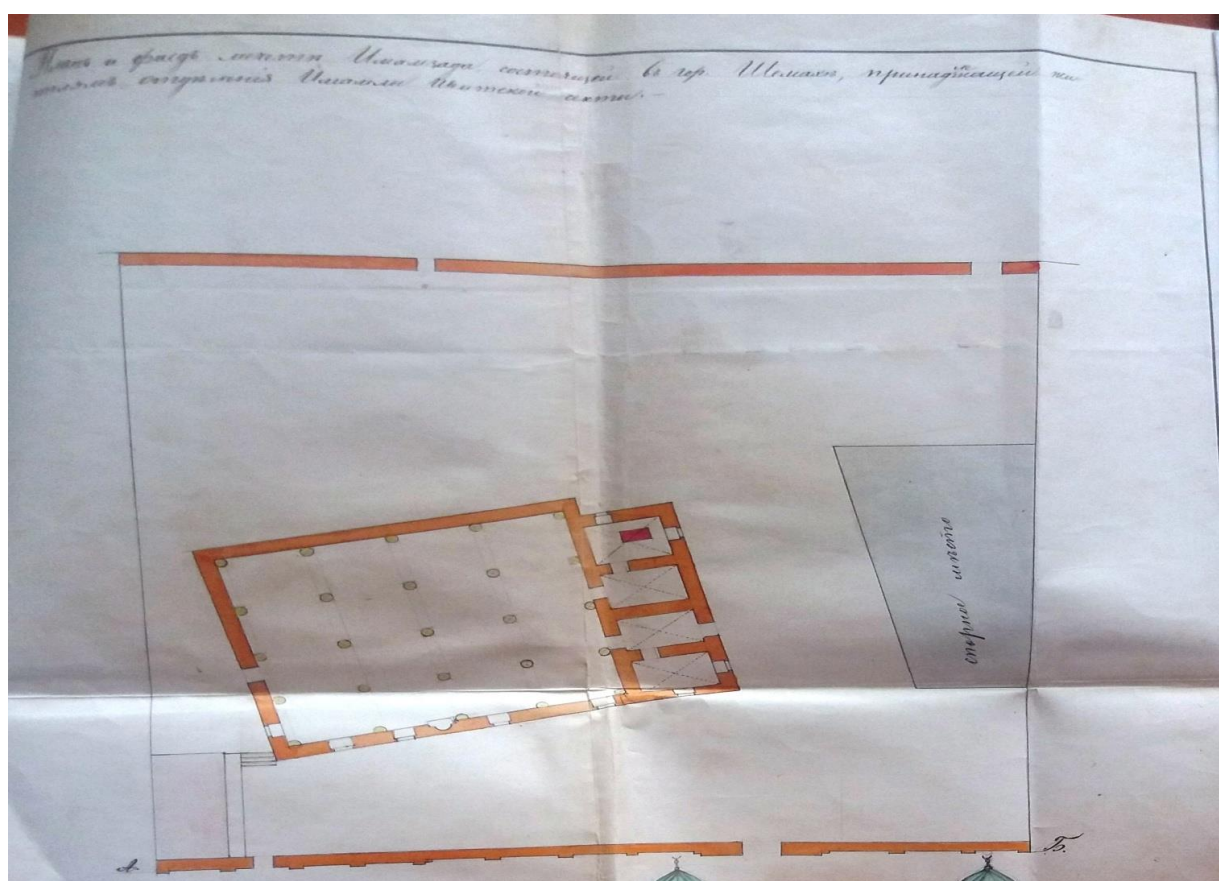
According to information, the Arabs who came to Azerbaijan in the 7th century built the first mosque in the Caucasus in 733 in Darband, and the second in 743 in Shamakhi. The Juma Mosque, which has endured natural disasters and destructive wars for centuries, suffered two more terrible blows in the last hundred years: the fire caused by Armenian oilmen, and the fact that it was made useless and neglected during the years of Soviet rule, as if to intimidate the people. The Imamzade mosque complex on Imamli Street, near the famous Friday Mosque in the center of the city, is considered one of the oldest monuments of Shamakhi. Mosques of the 19th - early 20th centuries in Ismayilli district (Aşıgbayram, Diyalli, Mican, Yeniyol, Topchu, Taglabiyan villages) are considered classic examples of Muslim Eastern art due to their architectural style.

The 19th-century tomb in Zeyva village, the 19th-century "Yukhari Eragit" and "Ashaghi Eragit" mosques in Eragit village are also old Muslim monuments. Basqal Mosque has interesting details from an ancient and structural point of view. The construction of the Haji Muhammad Aga Mosque in Agdash city began in 1892 and was completed in the summer of 1893. The construction of the mosque was carried out by the architect Mir Muhammad Mir Nadi Oglu. Jamil Aleksandrovich-Nasifi, an employee of the Society for Learning and Researching Azerbaijan, reported in 1926 that there is a great mosque in Agsu, the same age as the Shamakhi Juma Mosque and completely similar to it. Nasifi's notes also provide information about the Shikhmazid tomb. According to the elderly residents of the region, the Shikhmezid mosque and tomb were destroyed in the framework of the "cultural revolution" measures implemented by the Soviet regime in the 30s of the last century. It is the Upper Mosque building in the city of Goychay, distinguished by its history and high architectural craftsmanship. The mosque was built and completed in 1906 based on the project of the first Azerbaijani architect with a higher education, Zivar Bey Ahmadbeyov. The construction of this mosque started in 1902. Egg whites and yolks were used to add to the mud in the construction of the mosque. For the love of 124 thousand prophets, 124 thousand baked bricks were made for this mosque. Famous clerics of the time, such as Haji Akhund and Mir Fazil Agha, were the first scholars of this mosque.

İLLÜSTRASIYALAR

Şəkil 1. Şamaxı Cümə məscidi. Şamaxı şəhəri

Şəkil 2. İmamzadə məscidinin plan və fasadı. XIX əsr. Şamaxı şəhəri Azərbaycan Respublikası, Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 290, siyahı 1, iş 52

Şəkil 3. Hacı Məhəmməd ağa məscidi. Ağdaş

Şəkil 4. Mərkəz məscidi. Göyçay. XIX-XX əsrin əvvəlləri

Şəkil 5. Yuxarı məscid. Göyçay şəhəri. XIX-XX əsrin əvvəlləri

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.90>

UOT 94

**BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT LAYİHƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ
ÇİN-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİ****Ülkər ƏLİYEV***

Açar sözlər: Çin-İran münasibətləri, “Bir kəmərlər - bir yol” təşəbbüsü, “İpək yolu iqtisadi kəməri”, “XXI əsrin dəniz İpək yolu”, Zəngəzur dəhlizi

XÜLASƏ

Məqalə Çinin “Bir kəmərlər – bir yol” təşəbbüsü və onunla bağlı beynəlxalq nəqliyyat layihələri, həmçinin Çinin Yaxın Şərqdə iqtisadi və siyasi fəaliyyəti kontekstində İran-Çin münasibətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, İran xarici siyasətdə qarşılaşdığı məhdudiyyətlər, ona qarşı tətbiq olunmuş sanksiyalar və Qərblə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin kəsilməsi nəticəsində beynəlxalq aləmdən, demək olar ki, təcrid olunmuş, neft satışından əldə edəcəyi gəlirlərdən məhrum olmaqla yanaşı, Qərbdən yeni texnologiyalar almaq imkanını da əldən vermişdir. Bu vəziyyətdən yeganə çıxış yolu əsas düşməni ABŞ-a rəqib olan Çinlə yaxınlaşmaq idi. Çin onun beynəlxalq aləmdə öz mövqeyini saxlamasına, iqtisadi çöküşdən xilas olmasına və müasir texnologiyalar əldə etməsinə imkan yarada biləcək yeganə güc idi. Eyni zamanda Çinin də İranla yaxınlaşmaqda öz məqsədləri var idi.

Məqalədə İran və Çinin yaxınlaşmasına səbəb olan amillər, tərəflərin maraqları, aralarındakı ziddiyyətli məsələlər araşdırılmış, İrana görə böyük dövlətlərlə, xüsusilə ABŞ-la münasibətlərinin pozulmasını istəməyən Çinin yürütdüyü siyasət nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat işində İran və Çinin iştirak etdikləri beynəlxalq nəqliyyat layihələri, həmin nəqliyyat marşrutlarının keçdiyi regionlarla bağlı maraqları və yürütdükləri siyasət, xüsusilə Çinin Yaxın Şərq ölkələri ilə bağlı məqsədləri təhlil edilmiş, Çinin siyasətinə ölkə daxilində və xaricdə fərqli yanaşmalar nəzərdən keçirilmişdir.

Məlumdur ki, Çinin 2013-cü ildə irəli sürdüyü “Bir kəmərlər-bir yol” layihəsi iki təşəbbüsü - Qərbi Asiyanın materik hissəsindən keçən “İpək yolu iqtisadi kəməri” və Asiyanın dəniz yollarını əhatə edən “XXI əsrin dəniz İpək yolu”nun çəkilməsini nəzərdə tutur. Məqalədə bu Yeni İpək yolu ilə bağlı planlar barədə Çinin rəsmi məlumatları və ekspert rəyləri müqayisəli təhlil edilmiş, “İpək yolu iqtisadi kəməri” layihəsinin reallaşması istiqamətində fəaliyyət, layihələrin maliyyələşdirilməsi məsələləri, bəzi marşrutlarla bağlı problemlərin həlli istiqamətində fəaliyyət ətraflı nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqat işində, həmçinin Çinin “Bir kəmərlər - bir yol” layihəsi çərçivəsində İran körfəzi regionunda, xüsusilə İranda sərmayə qoyuluşları, Çabahaq limanı ilə bağlı mövcud olmuş ziddiyyətin səbəbi və həlli, İran və Çinin müxtəlif istiqamətli iqtisadi əlaqələri, hətta bir-birinin maraqlarına zidd nəqliyyat layihələrində iştirakı, xüsusilə Zəngəzur dəhlizinə münasibətdə İran və Çinin mövqeləri kimi məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.
E-mail: aliyevalker8282@gmail.com

Giriş

Çin və İranın beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarının keçdiyi regionlarla bağlı siyasətini, İranın nüvə problemi ilə bağlı situasiyanı, Əfqanıstandakı siyasi prosesləri, həmçinin ABŞ, Rusiya və Çinin bu regionlarda rəqabətini təhlil etmədən beynəlxalq nəqliyyat layihələri ətrafında baş verən siyasi prosesləri anlamaq mümkün deyil. Çin və İranın Birləşmiş Ştatlarla gərgin münasibəti, son zamanlar Rusiyanın Qərblə problemləri Çin üçün əhəmiyyətli beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarının keçdiyi regionlarda geosiyasi vəziyyəti dəyişkən və qeyri-müəyyən etmişdir.

Bununla bağlı olaraq, məqalədə Çin-İran münasibətlərində yeni meyllərin yaranması və səbəbləri, iki dövlətin maraqlarında uyğunluq və ziddiyyətlər təhlil edilmiş, geosiyasi vəziyyətlə bağlı mümkün variantlara dair gələn nəticələr verilmişdir.

2013-cü ildən başlayaraq, Çinin xarici siyasətində “Bir kəmə – bir yol” təşəbbüsü xüsusi yer tutduğundan, onun Yeni İpək yolunun (quru və dəniz yolları) keçdiyi regionlardakı əlaqələri və fəaliyyətində bu təşəbbüs çərçivəsində məqsədləri ön planda durur. Bu səbəbdən Çinin müvafiq regionlarda siyasətini, o cümlədən İranla münasibətlərini əsasən bu təşəbbüs kontekstində nəzərdən keçirmək məqsədə uyğundur.

Qeyd edək ki, bu layihə “iki təşəbbüs” - Qərbi Asiyanın materik hissəsindən keçən “İpək yolu iqtisadi kəməri” və Asiyanın dəniz yollarını əhatə edən “XXI əsrin dəniz İpək yolu”nun çəkilməsini nəzərdə tutur. “Jenmin Jibao” qəzetinin redaksiya məqaləsində qeyd olunduğu kimi, Böyük İpək yolu iqtisadi kəməri və XXI əsrin dəniz İpək yolu – yeni əsrdə Çin diplomatiyasının başlıca xüsusiyyətləridir (Абылгазиев И. И., Васецова Е. С. 2020, №1, s.292).

Çin “Bir kəmə – bir yol” təşəbbüsü vasitəsilə əslində ABŞ tərəfindən mümkün dəniz blokadası vəziyyətində özünün Avropa və Afrika ilə ticarət təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır. O, ümid edir ki, Asiya qitəsində öz iqtisadi təsirini gücləndirməklə ABŞ-ın Asiyada müttəfiqlikləri və təsir dairələri vasitəsilə qurmağa çalışdığı gücünü neytrallaşıdır bilər. Bu layihə həm də Pekinin beynəlxalq mühiti öz maraqlarına uyğun formalaşdırmasını asanlaşdıracaq (Aydın F., s.2-3).

“Bir kəmə – bir yol” təşəbbüsünü dəstəkləyən və ya müxtəlif vasitələrlə bu təşəbbüsə qoşulmuş ölkələrin sayı 148-ə çatmışdır. Təşəbbüsün hədəflənmiş gücünə çatması üçün təxmini xərclərin 4-8 trilyon dollar arasında olacağı gözlənilir. Çin bu çərçivədə bu günə qədər müxtəlif layihələrə 200 milyard dollar vəsait sərf etmişdir. 2027-ci ilə qədər planlaşdırılan investisiyaların ümumilikdə 1,2 trilyon dollara çatacağı təxmin edilir (Tarihi İpək Yolunun Yeniden Canlandırılmasında Orta Koridor. Mevcut durum - Potansiyel - Güncel Meseleler (Rapor), 2022, s.57). Qeyd olunan investisiyaların sərf olunduğu istiqamətlər içərisində Yaxın Şərq ölkələri, o cümlədən İran yer alır.

Son zamanlar Çinin Yaxın Şərqdə xüsusi fəallığı müşahidə olunur. Çinin bu regionda investisiya siyasəti ilə bağlı rəsmi məlumat 2016-cı ildə Yaxın Şərq üzrə Ağ kitabda öz əksini tapmışdır və investisiya siyasətinin mülki nüvə energetikası, ənənəvi və yeni sənaye sahələrində əməkdaşlığa, həmçinin kosmik peyk sahələrinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur. Ağ kitabda Yaxın Şərqin kosmik rabitə və ənənəvi mobil telekommunikasiya infrastrukturunu hədəf alınmışdır. Bu proqram sənədində aqrar-sənaye və su təsərrüfatı sahələri ikinci dərəcəli sahələr olaraq müəyyən edilmişdir. Əsas diqqət liman və ticarət logistikası infrastruktur sahələrinə Çin investisiyalarının qoyuluşuna yönəlmişdir. Burada məqsəd Çinin ucuz məhsul istehsalı mərkəzlərini xaricə köçürmək və Çinə təkrar idxal etmək, yeni nəsil texnologiyalar və sənaye sahələrinə investisiya qoymaq üçün Hind okeanına istiqamətlənən regional istehsal sahələr şəbəkəsinin qurulmasıdır (Kenderdine T., 2018).

Yaxın Şərq regionu Çinin enerji mənbələrinə yönəlmiş xarici siyasətində həyati əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu bölgələrdən başqa, digər regionlardan Çinə neft idxalı nisbətən baha başa gəlir və məhduddur. Çinin neft satın almaq üçün çox sayda alternativ mənbələr əldə etmək söylərinə baxmayaraq, onun əsas neft mənbəyi Yaxın Şərkdir. Orta Asiya nefti isə uzun müddət onu neftlə təmin edə biləcək olsa da, Çin bölgədəki qeyri-sabitlik və neft kəmərlərinə terror hücumundan ehtiyat edir. Rusiya neftinin Çinin planlarında müəyyən yer tutmasına baxmayaraq, tarixi baxımdan bu iki ölkə bir-birinə etibar etmir.

Beləliklə, Yaxın Şərq ölkələri mütləq olaraq, normal əlaqələr qurulması mümkün olan regiondur (Лин Чуаньсюнь., 2009, s.31). Lakin burada da problem Çinin ticarət tərəfdaşlarının çoxunun eyni zamanda Amerika müttəfiqi olmasıdır. Bu səbəbdən Çin üçün regionda İranın dəyəri artır.

İranın Yaxın Şərq regionunun lideri adlana bilməsi üçün əsaslar mövcuddur. Birincisi, İran Xəzər dənizinə və Hind okeanına çıxışı olduğu, Hörmüz boğazı və İran körfəzinin xeyli hissəsinə, bir sözlə, ticarət-iqtisadi əhəmiyyətli yollara nəzarət etdiyi üçün mühüm geosiyasi və geostrateji mövqeyə malikdir. İkinci, İran ən böyük neft hasilatçılarından biridir. Dünya neft ehtiyatının 9%-i (dünyada dördüncü yerdə durur) və qaz ehtiyatının 16%-i bu ölkənin payına düşür. Üçüncüsü, İran müstəqil xarici siyasət yürüdən az sayda ölkələrdən biridir. Etiraf etmək lazımdır ki, hər dövlət ABŞ-ı hədələmək iqtidarında deyil (Лексина Е.А., 2015, s.57).

Çin-İran əməkdaşlığı: ümumi maraqlar və ziddiyyətlər

Çin hazırda İranın iqtisadiyyatının güclənməsinə və beynəlxalq arenada maraqlarının qorunmasına imkan yarada biləcək ən mühüm strateji əməkdaşdır. Qərblə gərgin münasibətlər və iqtisadi, ticarət imkanlarının məhdudluğu şəraitində İran bir çox regionlarda öz maraqlarını Çinin maraqları ilə uyğunlaşdırmağa məcburdur.

İki ölkənin üst-üstə düşən maraqları üstünlük təşkil edir. Çin və İran liderləri dünya siyasətində birtərəfliliyə qarşı çıxır və BMT-ni beynəlxalq arenada aparıcı rol oynamağa çağırırlar. Hər iki dövlət ətraf regionlarda Amerikanın hərbi qüvvələrinin mövcudluğundan və siyasi təsirindən narahatdır.

Qeyd edək ki, şah dövründə Çinlə münasibətlər İran üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İslam Respublikası dövründə İran öz nüvə proqramını bərpa etməyə başladıqdan sonra İran amili Çin və Amerika münasibətlərində mühüm amilə çevrildi. ABŞ ilə ziddiyyətlər və ABŞ-ın təzyiqi ilə İranın atom energetikası sahəsində keçmiş əməkdaşlarının ondan uzaqlaşması bu sahədə Çin və İran arasında əməkdaşlığın yaranmasına gətirib çıxardı. ABŞ sanksiyalarına məruz qalan İranın iqtisadi cəhətdən təklənmə şəraitində çıxış yolu Çin yardımı olduğu üçün, istər-istəməz iki dövlət arasında yaxınlaşma gücləndi.

İranın xarici siyasət idarəsinin rəhbərləri arasında hər zaman mövcud olmuş fikrə görə, Qərbə qarşı balans yaratmaq üçün Şərqlə əməkdaşlığa səy göstərməlidir. Başqa sözlə, Qərbə qarşı tarazlıq kimi Şərqlə əməkdaşlıq İranın xarici siyasət düşüncəsində ciddi yer tutmuşdur. Ona görə də “Şərqlə baxmaq” strategiyası tarixi köklərə malikdir (علي آدمي (Ali Ademi) 1389 (2007), s.110). Xüsusilə, İranda M.Əhmədinecat hökumətinin fəaliyyətə başlamasından sonra regionun üç əsas oyunçusu – Çin, Rusiya və Hindistanla münasibətlərin möhkəmlənməsinə əhəmiyyət verilməyə başladı.

Beləliklə, İranın Çinə meyl etməsinin əsas səbəbi Qərbin fəaliyyətindən məyusluq idi. Belə ki, Çinlə yaxınlaşmazdan öncə Avropa ilə əlaqələrin genişlənməsi İranın xarici siyasətinin əsas mərkəzini təşkil edirdi. Lakin Atlantik okeanının iki tərəfi arasında qırılmaz bir bağ var və Avropa Vaşinqtonun istəklərinə zidd davranmaq üçün lazımi imkanlara malik deyil. Ona görə də xarici siyasət enerjisinin böyük bir hissəsini Avropa ilə güclü qarşılıqlı əlaqələr qurmağa və həssas məsələlərdə onunla məsləhətləşməyə sərf edən və nüvə böhranının həllində avropalıların köməyinə əhəmiyyət verən İran hakimiyyəti onların etibarsızlığına görə “məyus” oldu. Bu səbəbdən Avropa ilə inteqrasiyadan ümidini kəsən İran hökuməti alternativ variantlar tapmağa çalışdı (علي آدمي (Ali Ademi) 1389 (2007), s.107). Əslində, ABŞ özü İranı Çin təsirinə salmış oldu.

Çinin də İranla münasibətlərdə güddüyü müəyyən məqsədlər var. Neft ticarəti Çin və İranın maraqlarının uyğunlaşdığı sahələrdəndir. Tərəflərdən biri etibarlı neft idxalçısı, digəri daimi və sabit bazardır. Belə ki, 1990-cı illərin əvvəllərində Çin fəal şəkildə yeni uzunmüddətli enerji mənbələri axtarışına, Yaxın Şərq və Cənubi Afrikanın nəhəng qaz və neft hasilatçıları ilə əlaqələrini inkişaf etdirməyə başladı. Səudiyyə Ərəbistanından sonra neft və qaz yataqları ilə zəngin ikinci ölkə olan İran Çinin əsas enerji təchizatçılarından birinə çevrildi. Pekinin enerji daşıyıcılarına böyük tələbatı onun İranla geniş ticarət əlaqələrinin formalaşmasına gətirib çıxardı.

Çin hazırda dünyanın ən böyük neft idxalçısına çevrilmişdir. Əgər 2014-cü ildə onun illik neft tələbatı 6 milyon barrel təşkil edirdisə, 2035-ci il üçün bu rəqəmin 13 milyona çatacağı gözlənilir (Амин-Абади С.М., 2016).

Çinin İran siyasəti, onun İranla yaxınlaşması, təkcə iqtisadi deyil, digər sferalarda da onunla əməkdaşlığı Qərb dövlətlərinin tənqid hədəfinə çevrildi. Qərb mətbuatında Çinin siyasətini tənqid edən fikirlər səslənməyə başladı.

Robert Kaplan "The Atlantic" jurnalında dərc etdirdiyi Çinin İran siyasəti ilə bağlı məqaləsində qeyd edirdi ki, "Çin dünyanın ən problemli rejimlərinin bəziləri ilə münasibətləri saxlamaqla, beynəlxalq siyasi sistemin məsuliyyətli üzvlərindən biri olmaqdan imtina edir" (Kaplan R., 2005).

İ.Berman Çinin fəaliyyətini tənqid edərək yazırdı ki, "Çin İranla nüvə ticarətində iştirak edən şirkətlərin fəaliyyətinə göz yumur, BMT və digər çoxtərəfli institutların göstərdiyi beynəlxalq təzyiqləri zəiflətmək üçün diplomatik fəaliyyət göstərir" (Berman I., 2012).

ABŞ-da Çinin xarici siyasətinin tənqidi ilə yanaşı, İran-Çin ittifaqı təhlükəsi barədə fikirlər səslənir. Lakin ekspertlər İran və Çin arasında yaxınlaşmanı yeni güc mərkəzi kimi nəzərdən keçirməyin yanlış olduğunu vurğulayırlar. Çünki Pekin Yaxın Şərq istiqamətində kifayət qədər ehtiyatla fəaliyyət göstərərək geosiyasi, dini, iqtisadi ziddiyyətlərə və silahlı konfliktlərə cəlb olunmaqdan yayınır. Pekin region dövlətləri ilə əsas etibarilə iqtisadi ekspansiyaya əsaslanan əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə üstünlük verir. Buna misal olaraq, Çinin İran və Səudiyyə Ərəbistanı arasındakı gərgin münasibətlərdən kənarda qalmasını göstərmək olar (Абылгазиев И. И., Васецова Е. С., 2020, s.98). Belə ki, 2016-cı il yanvarın 2-də Səudiyyə Ərəbistanında şiə din xadimi Nimr əl-Nimr də daxil olmaqla 47 nəfəri "terrorçuluq" ittihamı ilə edam edilmişdi. Edamlara reaksiya verən İran rəsmilərinin ardıcıl açıqlamalarından sonra İranda nümayişçilər tərəfindən Səudiyyə Ərəbistanının Tehrandakı səfirliyi və Məşhəd şəhərindəki konsulluq binaları yandırılmışdı. Hələ 2015-ci ilin martında Yəməndə başlayan böhrana görə iki ölkə arasında onsuz da gərgin olan diplomatik əlaqələr tamamilə kəsilmişdi. Lakin Çin iki əsas ticarət tərəfdaşı arasında ziddiyyətlərə qarışmamaqla kifayətlənmədi, hətta onları "barışdırmağa" nail oldu. 2023-cü il, mart ayının 10-da Pekində İranın Ali Milli Təhlükəsizlik Şurasının katibi Əli Şamxani və Səudiyyə Ərəbistanının milli təhlükəsizlik müşaviri Musad bin Məhəmməd əl-Ayban saziş imzalayaraq iki ay ərzində diplomatik nümayəndəliklərini bərpa edəcəklərini bildirdilər (Çin İran ilə Suudi Arabistan'ı barışdırdı, 2023).

Çin Suriya, İraq və Yəmən konfliktlərindən də kənarda qalmağa üstünlük verir. 2018-ci ildə təminatçı ölkələr olan Rusiya, Türkiyə və İranın iştirak etdiyi Astana danışıqlarının formatına Tehranın təşəbbüsü ilə Çini də daxil etmək təklif olunsada, Pekin bu addımı atmadı (Абылгазиев И. И., Васецова Е. С., 2020, s.98).

Lakin Çin rəhbərliyi hesab edir ki, enerji mənbələri məsələsində ÇXR ABŞ-a güzəştə getməməlidir. Hətta ABŞ Çin-İran əməkdaşlığını pozmaq üçün öz təzyiq vasitələrinə əl atsa belə, güman ki, Pekin İran neftindən və uzunmüddətli planlarından imtina etməyəcəkdir (Лексина Е.А., 2015, s.61).

Buna baxmayaraq, Qərb və xüsusilə Birləşmiş Ştatlarla münasibətlərin pozulması da Çinin iqtisadi maraqlarına ziddir. Çünki, Çinin əsas məqsədi özünə siyasi müttəfiq tapmaq deyil, istənilən şəraitdə iqtisadi inkişafını təmin etməkdir. Bu səbəbdən əslində xarici siyasətdə Çinin müttəfiqi yoxdur, onun sadəcə ticarət və iqtisadi tərəfdaşları var. Sinqapurlu tədqiqatçı Cao Honqun yazdığı kimi, ziddiyyətlərlə qarşılaşan Pekin İran siyasətində dilemma qarşısında qalır. Çin liderləri İranla əməkdaşlıq istəklərini digər mühüm maraqlarla, o cümlədən Vaşinqtonu Çinin rəqib deyil, məsuliyyətli maraqlı tərəf və əməkdaş olduğuna inandırmaq səyləri ilə tarazlaşdırmağa çalışırlar (Zhao Hong, 2014, s.410). Əsas ticarət əməkdaşlarından olan Amerika ilə münasibətlərinin pozulmasını istəməyən Çin eyni zamanda mühüm neft və qaz təchizatçısı, həm də Çin malları üçün mühüm satış bazarı olan İranı da itirmək istəmədiyindən narazılıq və tənqidlərə baxmayaraq, 2021-ci ildə İranla hərtərəfli əməkdaşlığa dair 25 illik müqavilə imzaladı.

Çin və İranın maraqları bir çox məsələlər və regionlardakı siyasətdə üst-üstə düşsə də, münasibətlərində ziddiyyətli məqamlar da mövcuddur.

Tehranın Mərkəzi Asiyada iqtisadi və siyasi təsirinin həddindən artıq güclənməsi Pekinin maraqlarına ziddir. Rəsmi çıxışlardan fərqli olaraq, Çin rəhbərliyi həm İran ərazisindən dini radikalizmin yayılmasının qarşısının alınması, həm də İranın iqtisadi gücü və regional təsirinin artaraq Çinin maraqlarına təhlükə yaratmaması üçün müəyyən mənada İran-Amerika ziddiyyətlərinin davam etməsində maraqlıdır. Belə ki, İranın zəifliyi Pekinə heç bir maneə olmadan Mərkəzi Asiyada mövqelərini möhkəmləndirmək imkanı vermişdir. İran Mərkəzi Asiyaya daim öz nüfuz dairəsi olaraq yanaşmışdır. Rəsmi çıxışlarda bu məsələyə toxunulmasa da, İran cəmiyyətində, müxalif qüvvələrin çıxışlarında İranın bu maraqları əks olunur. Məsələn, İranlı ekspertin yazdığı kimi, “İranın Mərkəzi Asiya ilə iqtisadi əlaqə və ticarət üçün çox imkanları var və Çinsiz də böyük fayda əldə edə bilər. Çinin bu ölkələrə çoxlu kreditlər verməsi və layihələr təklifi nəticəsində regionda aparıcı iqtisadi gücə çevrilməsi, İslam Respublikasına qarşı sanksiyalar və ideoloji müzakirələr İranın ticarət planları üçün ciddi maneələr yaratmışdır” ((علي أدمي) (Ali Ademi) 1389 (2007)).

Həm Çin, həm də İran Yaxın Şərqdə sabitliyin bərqərar olmasında maraqlıdırlar. Politoloqların qeyd etdiyi kimi, “Kəmərlər və Yol” layihəsinin uğuru Yaxın Şərq ölkələrinin nəzarətində olan Hörmüz boğazı, Oman körfəzi, Qırmızı dəniz, Bab əl-Məndəb boğazı və Süveyş kanalı kimi strateji, həyati əhəmiyyət daşıyan dəniz yollarının təhlükəsizliyindən asılıdır. (Сажин В., 2022). Ona görə də Çin heç bir hərbi-siyasi koalisiyaya və heç kimlə müttəfiqlik münasibətlərinə girməmək kimi ənənəvi strategiyasına sadıq qalaraq, Yaxın Şərqin bütün ölkələri, o cümlədən İsrail, İran və Səudiyyə Ərəbistanı ilə işgüzar əlaqələri inkişaf etdirir (Сажин В., 2022).

Regionun ən böyük iqtisadiyyatı və İranla aralarında ziddiyyətlər mövcud olan Səudiyyə Ərəbistanının Çinlə ticarəti hazırda onun ABŞ-la ticarətindən üç dəfə, Avropa ilə ticarətindən isə iki dəfə çoxdur. Ümumiyyətlə, son dövrdə Körfəzin ərəb dövlətlərinin beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətinin beşdə biri Çinlə əlaqələrin payına düşür.

Amerikalı ekspert Çez Friman qeyd edir ki, “Qərbi Asiyanın bəzi ölkələri ilə əməkdaşlıq edən, digərləri ilə münaqişəyə girən ABŞ-dan fərqli olaraq, Çin hamı ilə dostluq və iqtisadi qarşılıqlı əlaqə siyasəti yürüdür. Əlbəttə, Çin atalar sözündə deyildiyi kimi, “hamının dostu heç kimin dostu deyil”. Ekspertin sözlərinə görə, Çin mühüm tərəfdaşdır, lakin heç bir halda Qərbi Asiya dövlətlərinin himayədarı və ya müttəfiqi deyil. Regiondakı digər ölkələri təhdid etmir və onları qorumaq üçün öhdəliklərdən yayınır. Çinin regionda ittifaqlara girmək və öz gücünü istifadə etmək istəməməsi o deməkdir ki, Pekinin regional təhlükəsizliyin təminatçısı kimi Vaşinqtonu əvəz etmək ambisiyaları yoxdur. Buna baxmayaraq, Çin Qərbi Asiya ölkələri ilə hərbi əməkdaşlığı da inkişaf etdirməyə başlamışdır (Фриман Ч., 2023).

Çin hələlik İran körfəzində Amerikanın “təhlükəsizlik çetiri”nə alternativ yaradacaq hərbi və logistika imkanlarına malik deyil. Lakin onlar gələcəkdə formalaşacaq. Pentaqonun bölgədə on minlərlə əsgəri var. ABŞ bir çox Körfəz dövlətində, eləcə də Əfqanıstan, İraq, İordaniya, Türkiyə və Suriyada hərbi bazalara malikdir. Zəngin ərəb dövlətlərinin liderləri və elitalarının nöqtəyi-nəzərinə, ABŞ ordusunun təmin etdiyi təhlükəsizlik səviyyəsi, onlarla münasibətlərdə qeyri-müəyyənliyin artmasına baxmayaraq, Fars körfəzində sülh və sabitliyin qorunması üçün qısa müddətdə həlledici olaraq qalacaq (Шамок Л., 2023).

Bu halda Çinin Yaxın Şərq regionunda İrana əhəmiyyət verməsinin ən başlıca səbəbi Çinin dünya siyasətində mövcud vəziyyətin dəyişə biləcəyi ehtimalını nəzərə almasıdır. Əgər Çin və ABŞ arasında münasibətlər pisləşərsə və Körfəz ölkələri Pekin və Vaşinqton arasında seçim etmək məcburiyyətində qalarlarsa, regionun digər ölkələrindən fərqli olaraq, İran Pekini seçəcək. Buna görə də Pekin ABŞ-la problemləri gözü alaraq Tehranla əməkdaşlığı davam etdirir. Bundan əlavə, Çin İranın geostrateji, siyasi, iqtisadi və hərbi imkanlarını, regiondakı dövlətlərə və proseslərə təsirini də nəzərə alır.

İran Yaxın Şərqlə regionunda güclü nüfuza və təsirə malikdir. O, 2003-cü ildə Səddam Hüseyn rejiminin devrilməsindən sonra İraq və qonşu ölkələrdə şüa təsirini yaymağa başladı, İran-İraq-Suriya əməkdaşlığı gücləndi və İran təcrid vəziyyətindən çıxdı. Hətta İordaniya kralı II Abdulla bu vəziyyətlə bağlı “şüa ayparası” ifadəsi işlətməmişdi. Sonralar bu ifadə ərəb, Qərb və İsrail mətbuatında da istifadə olunmağa başladı. Lakin Suriyada ərəb baharı prosesləri və müharibə, İŞİD terror təşkilatının əməliyyatları İranın planlarını yarımçıq qoydu (О внешнеполитической стратегии Ирана на Ближнем Востоке). Bu halda İran İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusunun səkkiz bölməsindən biri olan və İran ərazisindən kənarda İranın maraqlarını qoruyan Əl-Qüds (və ya Sepah-e Qüds) və müxtəlif hərbi şüa qruplaşmaları vasitəsilə regionda nüfuzunu qorumağa başladı. İsrailə qarşı mübarizədə isə İran Livan hərbişədirilmiş şüa təşkilatı və siyasi partiyası Hizbullahdan istifadə edir.

İranın Çinlə münasibətlərinə təsir edən regional siyasətində Yəmən husilərinin adını da qeyd etmək olar. Husilər hazırda İranın dəstəklədiyi, anti-İsrail və anti-Qərb ittifaqı olan və “Müqavimət oxu” adlandırılan qrupun (Həmas, Hizbullah və Husilər) bir hissəsidir (El Dahan Maha, 2024). Qırmızı dənizdən keçən müxtəlif ölkələrə məxsus gəmilər üçün təhlükə yaradan Husilərin fəaliyyəti Çini də narahat edir.

Husilərin İranla əlaqələrinə baxmayaraq, onların münasibətlərinin nə qədər dərin olduğu bəlli deyil. Səudiyyə Ərəbistanının rəhbərlik etdiyi koalisiya İranı husiləri silahlandırmaqda və onlara təlim keçməkdə günahlandırır, lakin İran ittihamı rədd edir (El Dahan Maha, 2024). Bununla belə, “Reuters” xəbər agentliyinin yaydığı məlumata görə, Çin rəsmiləri iranlı həmkarlarından Qırmızı dənizdə ticarət gəmilərinə hücum edən Yəmən husilərinin qarşısını almağa kömək etmələrini xahiş etmiş, əks halda Tehranın Pekinlə ticarət əlaqələrinə xələl gələ biləcəyini vurğulamışlar (<https://parsi.euronews.com>).

Çinin İranla əlaqələrə əhəmiyyət verməsinin başqa bir səbəbi də Çinin şimal-qərb ərazilərinin təhlükəsizliyi, yəni Sintszyan Uyğur Muxtar Vilayətindəki uyğur separatizmidir. Bu, həm də iki dövlətin maraqlarında ziddiyyətli məqamdır. Pekin hesab edir ki, uyğur separatçılarını cilovlamaq üçün kənar müdaxilələrin qarşısını almaq lazımdır. Ona görə də Çin ətrafdakı müsəlman ölkələri, xüsusilə Türkiyə və İranla yaxın əlaqələr qurmaq, bu ölkələrlə əməkdaşlıq etməlidir (Fan Hongda. (2011, s.51).

Cənubi Qafqaz regionuna gəldikdə, Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşməsi, xüsusilə 2013-cü ilin sonunda Si Tszinpin tərəfindən “Bir kəmə - bir yol” təşəbbüsünün elan edilməsindən sonra onu Çin üçün cəlbəedici etmişdir. Əvvəllər Çin bu regiona böyük əhəmiyyət vermirdi. Hazırda isə Pekin Cənubi Qafqaz ölkələrinə Qərbi Avropa ilə Avrasiya materiki vasitəsilə integrasiya olunmuş infrastruktur əlaqələr yaratmaq üçün ehtiyac duyur. Cənubi Qafqaz dəhlizi Rusiya ərazisindən keçən qitələrarası dəhlizə paralel olub, Türkiyə, İran və Yaxın Şərqlə istiqamətində marşrut xətlərinin yaradılmasına imkan verir (Надеж Р., 2018, s.11).

Çin 2014-cü ildən başlayaraq regionda “Kəmə - bir yol” layihəsi çərçivəsində fəallığını artırdı. Çin, Qazaxıstan, Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən multimodal Transxəzər beynəlxalq nəqliyyat marşrutunun açılması ilə yüklərin daşınmasına başladı.

Asiya İnfrastruktur İnvestisiyalar Bankı 2016-cı ildə özünün ən böyük kreditini (600 milyon dollar) Transanadolu qaz xəttinin (TANAP) çəkilişinə qoydu. Gürcüstanda isə Çin ilk vəsaitini Batumi ətrafında nəqliyyat qovşağının çəkilişinə sərf etdi. Anakliya və Poti limanları da Çini cəlb edir (Надеж Р., 2018, s.14). Çinin bu regionda fəaliyyəti onun daha geniş ambisiyaları kontekstində, Yeni İpək yolu layihəsi vasitəsilə bütün Avrasiya qitəsində üstünlüyü ələ almaq və Amerika ilə rəqabət məqsədi baxımından nəzərdən keçirilməlidir.

Cənubi Qafqazın Çin və İranın maraqlarındakı yeri ondan ibarətdir ki, İranın şimal hissəsi Rusiyanın “Şimal-Cənub” layihəsi və Çinin “Bir kəmə - bir yol” təşəbbüsü üçün regionda strateji əhəmiyyətli ərazidir. İranın şimal sərhədlərində problemlər bu layihələrin inkişafına da mane ola bilər.

Ümumiyyətlə, İranda Çinlə əməkdaşlığın səviyyəsinə müxtəlif yanaşmalar, bu əlaqələrin İran üçün faydalı olub-olmadığına, Çinin İranın düşdüyü çətin vəziyyətdən yararlandığına dair müxtəlif fikirlər mövcud olduğu kimi, Çində də onun İranla yaxınlaşmasına münasibət birmənalı deyil. Çinli siyasətçilər və analitiklərin bir qismi hesab edir ki, Çin İranın nüvə cəhətdən inkişafına yol verməmək üçün nüvə əleyhdarları ilə eyni cəbhədə olmalıdır, çünki Çinin enerji təchizatının təhlükəsizliyi İranın neft və qaz ixracından daha çox regionda siyasi sabitliyin saxlanmasıdan asılıdır (Zhao Hong, 2014, s.410). Lakin qeyd edək ki, Çində rəsmi mediada və akademik jurnallarda İranı tənqid edən fikirlər mövcud deyil (Fan Hongda, 2011, s.56).

Çinin rəsmi siyasət xəttinin tərəfdarları hesab edirlər ki, Çinin İran siyasəti ikitərəfli qarşılıqlı maraqlar əsasında müəyyən edilməlidir və digər ölkələrin, xüsusilə super güclərin təsiri altına düşməməlidir (Fan Hongda, 2011, s.55).

Çin və İranın iştirak etdiyi beynəlxalq nəqliyyat layihələri.

Ortaq maraqlar və fərqli yanaşmalar

Oman dənizi və Fars körfəzi vasitəsilə beynəlxalq dənizlərə çıxış imkanı İranın bu regionda əsas nəqliyyat mərkəzi və birləşdirici halqaya çevrilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Körfəz regionu ilə Xəzər dənizi arasında yerləşən İranın geosiyasi mövqeyi sayəsində Çin ABŞ ilə baş verə biləcək maraqlar toqquşmasında həm quru, həm də dəniz qüvvələri üçün çıxış əldə edə biləcək.

“Bir kəmə - bir yol” təşəbbüsü çərçivəsində marşrut seçimlərində İran Avropaya və ola bilsin ki, Afrikaya tranzit keçid olaraq cənubda strateji mövqelərdən birini tutur. Çin mallarının daşınması üçün prioritet marşrutlardan biri Qırğızıstan, Özbəkistan, İran və Türkiyədən keçir və son təyinat nöqtəsi Almaniyaadır.

İran Çin və Pakistan arasındakı iqtisadi dəhlizə də qoşulmuşdur. Bu məqsədlə İranın Çabahaq limanından istifadə olunur (Исаев М.М., 2017).

Çinin dövlət investisiya şirkəti CITIC Group 2017-ci ilin sentyabrında dəmir yollarının və avtomobil yollarının inkişafı üçün İrana 10 milyard dollar kredit ayırdı. Həmin ilin noyabrında Çin İxrac-İdxal Bankı və İran rəhbərliyi Tehran-Məşhəd dəmir yolunun elektriklişdirilməsi üçün Tehrana 1,5 milyard dollar kredit ayrılması barədə razılığa gəldilər. Tərəflərin planlarına əsasən, ümumi uzunluğu 926 km olan yenilənmiş hissə “Bir kəmə - bir yol” layihəsinin Mərkəzi Asiya hissəsi (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan) və İrandan Türkiyəyə və daha da irəli gedən qərb dəmir yolu xətti ilə birləşdirilməli idi. Bu, İranın ümumi təşəbbüsün bir hissəsi kimi Avropa ilə ticarət əlaqələrinə cəlb olunmasına imkan verir (Муратшина К. Г., Цуканов Л. В., 2018, s.138).

Çinin İran körfəzi regionuna yatırdığı mühüm investisiyaları da qeyd etmək lazımdır. İranın Bəndər Abbasdan sonra Çinin təsiri altındakı ikinci limanı olan Cask da modernləşdirilir. Çin burada faktiki olaraq dörd təsir nöqtəsi yaratmışdır. O, Şri-Lankada Hambantota limanı, Pakistanda Qvadar limanı, İranda Cask və Şimal-Şərqi Afrikada Cibuti limanına (Çinin ilk xarici dəniz bazasıdır. Baxmayaraq ki, Pekin onu rəsmi olaraq logistika obyektinə kimi təqdim edir) sərmayə qoymaqla Fars körfəzi - Hind okeanı perimetri boyunca Yaxın Şərq zonasına nəzarət edir (<https://russiancouncil.ru>).

İran da eyni zamanda çoxvektorlu siyasət yürüdür. Qeyd edək ki, burada məqsəd Çindən asılılığa yol verməməkdir. Belə ki, İran Çabahaq limanında Çinlə yanaşı, “Kəmə və Yol”a alternativ regional əməkdaşlıq modellərini inkişaf etdirən Hindistanla da əməkdaşlıq edir və həmçinin, Rusiya ilə “Şimal-Cənub” Nəqliyyat Dəhlizi layihəsini həyata keçirməyə hazırdır (Муратшина К. Г., Цуканов Л. В., 2018, s.138). Qeyd edək ki, məhz “Bir kəmə - bir yol” təşəbbüsü və Çin-ərəb fondları Çin və Körfəz regionu arasında əlaqələri gücləndirdiyi bir şəraitdə Hindistan və Rusiya mövqelərini itirməmək üçün İranın Çabahaq limanı vasitəsilə Sankt-Peterburq və Mumbayı (Bombey) birləşdirəcək bu nəqliyyat dəhlizini yaratmağa çalışdılar (Фриман Ч., 2023).

İran tərəfindən 2016-cı ildə irəli sürülən “Fars körfəzi-Qara dəniz dəhlizi layihəsi” və “Şimal-Cənub” layihəsi İranın Avrasiya İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası ilə əlaqələrinin nəticəsidir. İranın təklif

etdiyi multimodal dəhliz Fars körfəzindən və İranın cənubundan başlayır, bütün ölkə ərazisindən şimala, oradan isə Gürcüstanın limanlarına çatan Ermənistan və ya Azərbaycandan keçməli, Poti və Batumi kimi Qara dəniz limanlarına çatmalıdır.

Lakin bəzi beynəlxalq layihələr çərçivəsində yükdaşımalar və marşrutlarının fəaliyyətində ləngimələr, həmçinin “İpək Yolu İqtisadi Kəməri” layihəsi çərçivəsində marşrutların da qeyri-kafi fəaliyyət göstərməsi İranda narahatlıq doğurur. Bu problemlərin beynəlxalq münasibətlərdə baş verən proseslərlə əlaqəli müxtəlif səbəbləri var.

Bir müddət Çabahaq limanına Çinin marağının azalması ilə bağlı İranda narazılıq mövcud idi. 2023-də bu narahatlığa zəmin yaradan səbəb aradan qalxdı. Belə ki, 2023-cü ilin yanvarında Çini İranın Çabahaq limanı ilə birləşdirən ilk gəmi xətti açıldı. Bundan öncə Çin İranın Hörmüzqan əyalətinin mərkəzi olan Bəndər Abbas liman şəhərində ilk baş konsulluğunu açdı (<https://anfrussian.com>). Çabahaqın Çin üçün əhəmiyyətinin yenidən artmasının səbəblərinə gəldikdə, əvvəllər bu infrastruktur əhəmiyyətli resurs yatırmaq və onu idarə etmək üzrə olmuş Hindistan Çabahaq limanını Kabilə, Orta Asiya respublikalarına, Rusiya və Avropa bazarlarına ixrac üçün Pakistandan keçən alternativ yol hesab edirdi. İranın Oman dənizində yerləşən Çabahaq limanının tikintisi İran, Hindistan və Əfqanıstanın əməkdaşlığına əsaslanan üçtərəfli layihə idi. Vaşinqton layihənin Hindistanın ticarəti üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə Çabahaqı İrana qarşı tətbiq edilən sanksiyalardan azad etmişdir. Bu infrastruktur Əfqanıstana ticarət üçün dənizə çıxış imkanı verəcək və onu Hindistanın Avrasiyadan keçən tranzit dəhlizlərinə birləşdirəcək. Amma Pakistan Hindistan mallarının öz ərazisindən tranzitinə qadağa qoymuşdur. Bundan əlavə, Əfqanıstanda Qani hökumətinin süqutu da balansı dəyişdi. Əsas iştirakçılardan biri layihəni tərk etdi. Əfqanıstanın yeni hökuməti ilə bağlı qeyri-müəyyənlik isə davam edir. Buna görə də Hindistan üçün şərtlər dəyişmişdir. Yeni Delhinin Vaşinqtonla strateji koordinasiya Çabahaq limanını inkişaf etdirmək strategiyası Çini cilovlamaq və Pekinin Ərəbistan dənizindəki manevrlərinə nəzarət etməyi nəzərdə tuturdu. Lakin Əfqanıstandakı hökumətin süqutu Çinə və onun Çabahaqdakı investisiyalarına çıxış imkanı verdi. Təbii ki, bu, Hindistanın İrandan və bu layihədən tam uzaqlaşması demək deyil (<https://eghtesadsaramad.ir>). Lakin Hindistan ABŞ təzyiqləri üzündən İranla əməkdaşlığı bir qədər zəiflədərək, uyğun zamanı gözləmək mövqeyi tutduğuna görə, Çin yaranmış vəziyyətdən faydalandı və yenidən Çabahaqda fəallaşmağa başladı.

Qeyd edək ki, İran 2015-ci ildən etibarən Çabahaq və Bəndər Abbas azad ticarət zonaları, həmçinin Cask və Hörmüzqan sənaye mərkəzlərini yaratmışdır. Pekinin “Kəmərlər və Yol” təşəbbüsünə rəsmi olaraq İran limanları da daxildir və qeyri-rəsmi məlumatlara görə, Tehranın infrastruktur layihələri üçün 400 milyard dollar investisiya əldə edəcəyi nəzərdə tutulmuşdur. Çin Çabahaq vasitəsilə Rusiyanın Beynəlxalq Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizinə (INSTC) də qoşulmağı düşünür, çünki Yeni Delhi də Çabahaqı onun bir hissəsinə çevirmək istəyir (<https://eghtesadsaramad.ir>).

Eyni zamanda Çin Rusiya-İran və Hindistanın birgə layihəsi olan “Şimal-Cənub” layihəsinə ehtiyatla yanaşır, çünki bu layihə onun “Bir kəmərlər - bir yol” təşəbbüsünə rəqibdir. Buna baxmayaraq, ona Böyük İpək Yolu üçün əlavə marşrut kimi baxdığından, hələ də bu layihədə iştiraka maraq göstərir (Семедов С., Шилова А., 2023, s.57). Lakin bu iştirak formal səciyyəyə daşıyır. Qərbin Rusiyaya qarşı sanksiyaları da bu layihəyə Çinin marağını azaltmışdır. Hətta demək olar ki, “Şimal-Cənub” dəhlizindənə, hazırda Türkiyənin təklif etdiyi layihələr Çini daha çox cəlb edir. Bundan başqa, bütün Yaxın Şərq regionunu müharibəyə sürükləmək riski daşıyan növbəti Fələstin-İsrail münaqişəsi genişlənsə, regionu əhatə edən ticarət marşrutları üzrə layihələr cəlbədicilə olmayacaq (<https://www.unectf.org>).

Qərb dövlətləri “Şimal-Cənub” layihəsinə rəqib olan “Şərq-Qərb” marşrutunu müdafiə edir. “Şərq-Qərb” dəhlizinin böyük bir hissəsi Rusiya və Çin üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən Orta Asiya dövlətləri olan Türkmənistan və Qazaxıstandan keçir. Təbii qaza olan tələbatını ödəmək üçün alternativ enerji marşrutları və resursları axtaran Avropa İttifaqı üçün də Mərkəzi Asiya üçün təbii ehtiyatları

böyük maraq doğurur. Bəzi analitiklərin fikrincə, “Şərq-Qərb” nəqliyyat dəhlizi Aİ və ABŞ kimi Qərb ölkələrinə bu resurslardan istifadə etmək imkanı verəcək ki, bu da öz növbəsində Mərkəzi Asiyada qüvvələr balansının dəyişməsinə gətirib çıxaracaq. Şübhəsiz ki, Çin regionda baş verən bu cür hadisələri nəzərə almadan hərəkətə keçməyəcək (<https://www.unectf.org>). Ona görə də “Şərq-Qərb” dəhlizindən istifadə olunmasına baxmayaraq, onunla bağlı müəyyən narazılıqlar var.

Çin də çoxvektorlu siyasət yeridərək İranın narazılığına baxmayaraq, onun qatılmayacağı və hətta maraqlarına zidd olan fərqli layihələri dəstəkləyir. Məsələn, Türkiyənin təşəbbüsü olan Orta Dəhliz və ya Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu İranın maraqlarına ziddir. Çini isə onun öz maraqlarına zidd olmayan istənilən faydalı layihə, o cümlədən də Orta dəhliz maraqlandırır bilər. Orta Dəhliz və ya Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu Çin və Pakistanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən “Şərq-Qərb” layihəsinə alternativdir. Lakin Cənubi Qafqazdakı münaqişələr, xüsusən də Ermənistanla Azərbaycan arasındakı müharibənin bitməsinə baxmayaraq həll olunmamış məsələlərin mövcudluğu, eləcə də İran və Türkiyənin (həmçinin bəzi böyük dövlətlərin) bu münaqişələrdə fəallığı Çinin hələlik bu layihəyə böyük məbləğdə vəsait yatırmasına mane olur.

Bu marşrutda yüklərin daşınması üçün tam təhlükəsiz şərait yaranarsa, Çin burada maraqlı ola bilər (<https://anfrussian.com>). İranın Zəngəzuru “NATO dəhlizi” kimi qələmə verməsinə və bu layihə vasitəsilə Çin və Rusiyanın birlikdə mühasirəyə alınacağı barədə təbliğat aparmasına baxmayaraq, dəhlizin 37 km-lik hissəsinin təhlükəsizliyinin rus əsgərləri tərəfindən təmin ediləcəyi faktı və onun “Kəmərlər və Yol” layihəsi kontekstində Çinin də maraqlarına uyğun olması İranın çıxışlarının təbliğat xarakterini ortaya qoyur və təhlükənin real olmadığını göstərir. Çünki Rusiyanın iştirak edəcəyi NATO layihəsi real deyil (Dündar S., Kalaeva N. Zəngəzur Koridoru, 2023).

Qeyd edək ki, Zəngəzur dəhlizinin açılması Rusiyanın da maraqlarına cavab verir, çünki Türkiyə Rusiya üçün Yaxın Şərqə quru yolu açır və bununla da Rusiya vasitəsilə İranı neytrallaşdırmağa çalışır (Араев И.Г., s.16).

İranın narazılığının səbəbi isə layihənin onun həm siyasi, həm də iqtisadi maraqlarına zidd olmasıdır. Belə ki, İran üçün Zəngəzur dəhlizi onun “Qafqaz tənliyindən” çıxarılması deməkdir. Tehran Zəngəzur dəhlizinin İranla Ermənistan arasında nəqliyyat əlaqəsi ilə bağlı problemlər yaradacağından ehtiyat edir (Араев И.Г., s.15). Bundan əlavə, Zəngəzur dəhlizinin açılması İranı tranzit gəlirlərindən də məhrum edə bilər. Belə ki, Naxçıvanla Azərbaycan arasında birbaşa yol olmadığından onlar arasında rabitə İran vasitəsilə həyata keçirilir. Dəhlizin işə salınması İranın tranzit marşrutlarından əldə etdiyi külli miqdarda vəsaiti itirməsinə səbəb ola bilər.

İran Zəngəzur dəhlizinin onun Ermənistanla əlaqəsini kəsəcəyini və bununla Qafqazdakı mövqeyinə mane olacağını da düşünür. Belə ki, İranın xarici işlər naziri Hüseyn Əmir Abdullahiyan 19 oktyabr 2022-ci ildə İranın dövlət agentliyi İRNA-ya müsahibəsində bildirib ki, İran Ermənistanla əlaqə yolunun bağlanmasına icazə verməyəcək və bu məqsədə nail olmaq üçün həmin bölgədə hərbi təlimlərə başlamışdır (<https://en.irna.ir>).

Əlavə edək ki, Zəngəzur dəhlizi Gürcüstanın da maraqlarına ziddir, çünki onun da tranzit ölkə potensialını aradan qaldırır. Buna baxmayaraq, Gürcüstanın rəsmi mövqeyi ondan ibarətdir ki, bu dəhlizin açılması Gürcüstan üçün heç bir köklü dəyişikliyə səbəb olmayacaq, Gürcüstanın əsas istəyi bölgədə sülhün bərqərar olmasıdır (Dündar S., Kalaeva N.).

Zəngəzur dəhlizinin açılması Çinin “Bir kəmərlər - bir yol” təşəbbüsünün Avropaya uzanan ən sürətli marşrutunun tamamlanması və həyata keçirilməsi deməkdir. Bu dəhliz Azərbaycanı, Çini, bütün Mərkəzi Asiyayı, hətta Ermənistanı Avropaya daha asan və daha sürətli birləşdirmək potensialına malikdir (Gözde Kiliç Yaşın). Bu xəttin Bakıdan Füzulinin Horadiz qəsəbəsinədək olan hissəsi aktivdir, Horadizdən Ermənistan sərhədinə qədərki hissəsi işğal zamanı yararsız hala düşmüşdür. Bir sözlə, Horadizdən Ordubada qədər, o cümlədən Ermənistan ərazisindən keçən ərazidə yeni dəmir yolu inşa edilməlidir. Dəmir yolu ilə yanaşı, eyni istiqamətdə avtomobil yollarının inşası da nəzərdə tutulur (<https://www.trthaber.com>).

Beləliklə, Orta dəhliz marşrutu Çin üçün təhlükəsizlik, enerji, xarici ticarət və nəqliyyat baxımından kritik əhəmiyyətə malikdir. Təbii ki, Çin bu marşrutla bağlı proseslərdə fəal iştirak etməyə çalışır. Ermənistan və erməni lobbisi Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsinin reallaşmasının qarşısını almağa çalışarkən, Çin fərqli yanaşma nümayiş etdirdi. Erməni lobbisinin təzyiqi ilə Qərbin maliyyə qurumları Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsini dəstəkləməkdə ehtiyatlı davranaraq resurslar ayırmaq və layihənin bir hissəsi olmaq istəmədilər, Çin isə layihəni dəstəklədi. 2006-cı ildə Astanada Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə, eləcə də Qazaxıstan və Çinin iştirakı ilə beş tərəfli protokol imzalandı.

Cənubi Qafqaz-Orta Asiya xətti də Türkiyə və Çinin əhəmiyyət verdiyi bir xətdir və Zəngəzur dəhlizi bu xəttin mühüm hissələrindən biridir. Ümumiyyətlə, Orta Dəhliz Çinin nəqliyyat marşrutları baxımından Rusiyadan asılılığını azaldır, Cənub dəhlizində sanksiyaya məruz qalan İran coğrafiyasından daha az istifadə etmək və məhsullarını təhlükəsiz şəkildə Avropaya göndərmək baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir (Aslanlı A., Şerifli Y.).

Çin nəqliyyat siyasəti ilə yanaşı, Orta dəhlizə region ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələri daha da gücləndirmək üçün bir vasitə kimi baxır. Bu kontekstdə Orta dəhlizi inkişaf etdirmək üçün səy göstərən Türkiyə ilə nəqliyyat sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığa əhəmiyyət verir. Bu baxımdan, Çin və Türkiyə arasında yükdaşıma sahəsində əlaqələr diqqəti cəlb edir. 2021-ci ilin mart ayında Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Çin Xalq Respublikası arasında beynəlxalq yük və sərnişin daşıma barədə saziş imzalanmışdır (Tarihi İpek Yolunun Yeniden Canlandırılmasında Orta Koridor. Mevcut durum - Potansiyel - Güncel Meseleler (Rapor), 2022, s.58).

Lakin Ermənistanın sülhün bərqərar olması məsələsində yaratdığı çətinliklər və bu problemlər üzündən Zəngəzur dəhlizinin açılmasının ləngiməsi ilə bağlı Türkiyə prezidentinin açıqlamasında bildirilmişdir ki, Ermənistan bu işə mane olarsa, dəhliz İrandan keçəcək. Lakin prezident əlavə etmişdir ki, əsas məqsəd Zəngəzurun sülh koridoru olmasını təmin etməkdir. İran isə Türkiyə prezidentinin dəhlizlə bağlı fərqli təklifinə müsbət yanaşır (<https://www.trthaber.com>).

Nəticə

Araşdırmanın gəldiyi nəticəyə görə, İranın mövqeyi və enerji resursları Çin üçün vacib olduğundan, Qərblə münasibətlərinin pozulmasını istəməməsinə baxmayaraq, onunla əməkdaşlıqdan imtina etmək niyyətində deyil. Lakin Pekinin rəsmi olaraq bəyan etdiyi xarici siyasət prioritetlərindən aydın olur ki, xarici siyasətdə Çinin müttəfiqi yoxdur, sadəcə əməkdaşları var. Bu səbəbdən lazım gəldikdə, xarici siyasətində İranın maraqlarına zidd fəaliyyətə də rast gəlmək olar. Eyni ilə İran da ehtiyatlı davranaraq Çindən tam asılı vəziyyətə düşməmək üçün Çinin təşəbbüslərinə alternativ layihələrə də qoşulur.

Çin rəhbərliyi İranla qarşılıqlı fəaliyyəti və Qərb, həmçinin onun Asiya müttəfiqləri ilə əməkdaşlığı arasında balans yaratmağa çalışır. Gələcəkdə geosiyasi vəziyyətdə dəyişiklik olarsa, hər iki tərəflə əlaqələrindən yararlanmağı planlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

Aslanlı A., Şerifli Y. Zəngəzur koridoru, Pekin-Londra hattı və Türkiyə'nin artan önemi, 26.05.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/zengezur-koridoru-pekini-londra-hatti-ve-turkiye-nin-artan-onemi/2254505>

Aydın F. Kuşak Yol Projesi ve Yeniden Gelişen İran-Çin Ekonomik Ortaklığı, https://www.academia.edu/38283466/Kuşak_Yol_Projesi_ve_Yeniden_Gelişen_İran_Çin_Ekonomik_Ortaklığı?hb-sb-sw=9025204

Berman I. (2012). 'Beijing and Tehran's coming divorce'. The Wall Street Journal, 11 January 2012, <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052970204257504577152790202880890>

Çin, İran ile Suudi Arabistan'ı barıştırdı, 2023, 11 mart, <https://www.a3haber.com/2023/03/11/cin-iran-ile-suudi-arabistani-baristirdi/>

Dündar S., Kalaeva N. Zengezur Koridoru: Gürcistan ve İran Odağı, 02.09.2023, <https://www.orsam.org.tr/tr/zengezur-koridoru-gurcistan-ve-iran-odagi/>

El Dahan Maha. Who are Yemen's Houthis and why are they attacking ships in Red Sea?, <https://www.reuters.com/world/middle-east/who-are-yemens-houthis-why-are-they-under-attack-2024-01-12>

Fan Hongda. (2011). China's policy options toward Iran. Journal of Middle East and Islamic Studies (in Asia), 5(1), pp.45-60

Gözde Kiliç Yaşın. İran dış politikasında Kafkasya, ANALİZ NO : 2023 / 20, 24.08.2023, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/IRAN-DIS-POLITIKASINDA-KAFKASYA>

<https://anfrussian.com> В Иране недовольны китайской политикой. 20 янв. 2023,

<https://eghtesadsaramad.ir/Newspaper/item/117135>, 2023, 5 August افزایش اهمیت بنادر ایران برای چینى‌ها

<https://en.irna.ir/news/84916016/FM-Comprehensive-Iran-Russia-agreement-to-be-signed-by-late-FM>: Comprehensive Iran-Russia agreement to be signed by late March, Oct 19, 2022,

https://russiancouncil.ru/blogs/lgivargizova/potentsialnyy-regionalnyy-konflikt-multimodalnye-proekty-na-territorii/?sphrase_id=88930499

<https://www.trthaber.com/haber/gundem/zengezur-koridoru-ermenistan-ya-da-iran-uzerinden-acilacak-799331.html> Zengezur Koridoru: Ermenistan ya da İran üzerinden açılacak. "TRT haber" saytı,

<https://www.unectf.org/simal-cənub-beynəlxalq-nəqliyyat-dəhlizi-azərbaycanin-regiondaki-maraqlari-ucun-nə-dərəcədə-arzuolunan-və-faydalidir/> Şirin T. Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi Azərbaycanın regiondakı maraqları üçün nə dərəcədə arzuolunan və faydalıdır?,

Kaplan R. (2005). Don't panic about China, The Atlantic, October, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2005/10/dont-panic-about-china/307926/>

Kenderdine T. (2018). One Country, One Province: China's External Industrial Policy in the Middle East. June 5, <https://www.mei.edu/publications/one-country-one-province-chinas-external-industrial-policy-middle-east>

Tarihi İpek Yolunun Yeniden Canlandırılmasında Orta Koridor. Mevcut durum - Potansiyel - Güncel Meseleler (Rapor). (2022). İnceleme- Araştırma Dizisi, Yayın No: 07, 104 s.

Zhao Hong. (2014). China's Dilemma on Iran: between energy security and a responsible rising power, Journal of Contemporary China, No 23:87, pp.408-424, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10670564.2013.843880>

Абылгазиев И. И., Васецова Е. С. (2020). Отношения Китая и Ирана в условиях меняющегося миропорядка. Век глобализации, No 1, с.93–101

Агаев И.Г. Интересы региональных и мировых держав в открытии Зангезурского коридора, s.13-18, <https://cyberleninka.ru/article/n/interesy-regionalnyh-i-mirovyh-derzhav-v-otkrytii-zangezurskogo-koridora/viewer>

Амин-Абади С.М. Кто стратегический союзник Китая на Ближнем Востоке: Иран или Саудовская Аравия?. FARS News agency, 036.03.2016 - <http://inosmi.ru/politic/20160303/235617841.html>

Антипов К.В. (2012). Ближневосточная политика Китая в контексте сирийского конфликта, Журнал “Китай в мировой и региональной политике. История и современность”. Выпуск № 17, том 17, с.204-226,

Исаев М.М. (2017, 8 декабря). Asia Times: Между Ираном и Пакистаном назревает противостояние?, <https://regnum.ru/article/2354723>

Лексина Е.А. (2015). Ирано-китайские отношения в геополитическом треугольнике. США-Иран-КНР: противоречия и перспективы. Актуальные проблемы современных международных отношений, с.56-63

Ли Чуаньсюнь. (2009). Энергетическая стратегия Китая на период до 2020 г. Таможенная политика России на Дальнем Востоке, № 1(46), с.31-34

Муратшина К. Г., Цуканов Л. В. (2018). Китайская инициатива «Один пояс, Один путь» и Исламская Республика Иран, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglcle-findmkaj/https://elar.urfu.ru/bitstream./10995/63478/1/uv8_2018_12.pdf, с.135-143

Надеж Р. (2018). Влияние Китая в странах Восточной Европы и Южного Кавказа. Russie.Nei.Visions, ИФРИ (Французский Институт Международных Отношений), № 112, декабрь, 27 с.

О внешнеполитической стратегии Ирана на Ближнем Востоке, https://kpfu.ru/portal/docs/F_523780899/O.vnesh.polit..strategii.Irana.pdf

Проект МТК «Север – Юг»: проблемы и перспективы. В условиях санкций. Обозреватель—Observer, No2, с.52-61.

Сажин В. (2022). Иран и Китай – взаимные интересы. «Международная жизнь», 06.05.2022, <https://interaffairs.ru/news/show/35068>

Фриман Ч. (2023). Растущая роль Китая на Ближнем Востоке: региональная геополитика и политика США, <https://globalaffairs.ru/articles/rol-kitaya-na-blizhnem-vostoke/>, 17.08.2023

Шашок Л. Пекин может стать новым кумиром стран Персидского залива. 13.07.2023, https://nvo.ng.ru/gpolit/2023-07-13/12_1244_evolution.html

علی آدمی, راهبرد نگاه به شرق در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: دیدگاه ها، زمینه ها و راهبرد-نگاه-به-شرق <http://ensani.ir/fa/article/260812/> فرصت ه، مطالعات سیاسی بهار 1389 شماره 7، شرق-در-سیاست-خارجی-جمهوری-اسلامی-ایران-دیدگاه-ها-زمینه-ها-و-فرصت-ها

РЕЗЮМЕ

Улькер АЛИЕВА

Отношения Китая и Ирана в контексте международных транспортных проектов

Ключевые слова: китайско-иранские отношения, инициатива «Один пояс – один путь», «Экономический пояс Шелкового пути», «Морской Шелковый путь XXI века», Зангезурский коридор

Статья посвящена исследованию ирано-китайских отношений в контексте китайской инициативы «Один пояс, один путь» и связанных с ней международных транспортных проектов, а также экономической и политической деятельности Китая на Ближнем Востоке. Известно, что Иран практически изолирован в международном мире в результате ограничений во внешней политике, применяемых против него санкций и прекращения экономических и торговых связей с Западом, и он потерял возможность приобретать новых технологий с Запада, а также лишена доходов, которые она могла бы получить от продажи нефти. Единственным выходом из этой ситуации было сближение с Китаем, главным соперником США. Китай был единственной державой, которая могла позволить ему сохранить свои позиции в международном мире, пережить экономический коллапс и приобрести современные технологии. В то же время у Китая были свои цели в сближении с Ираном.

В статье рассмотрены факторы, приведшие к сближению Ирана и Китая, интересы сторон, конфликтные вопросы между ними, а также политика, проводимая Китаем, который не желает нарушать свои отношения с крупными державами, особенно с США, из-за Ирана. В исследовательской работе были проанализированы международные транспортные проекты, в которых участвуют Иран и Китай, их интересы и политика, связанные с регионами, через которые проходят эти транспортные маршруты, особенно цели Китая, связанные со странами Ближнего и Среднего Востока, а также различные подходы к китайской политике внутри Китая и за рубежом.

Известно, что стартовавший в 2013 году китайский проект «Один пояс – один путь» предполагает реализацию двух инициатив – «Экономического пояса Шелкового пути», проходящего через материковую часть Западной Азии, и «Морского Шелкового пути XXI века», охватывающего морские пути Азии. В статье сравнительно проанализированы официальная информация и экспертные мнения о планах Китая, связанных с Новым Шелковым путем, рассмотрены проделанная работа в направлении реализации проекта «Экономического пояса Шелкового пути», вопросы финансирования проекта и деятельность по решению проблем, связанных с некоторыми маршрутами.

В исследовательской работе также уделялось внимание таким вопросам, как инвестиции Китая в регион Персидского залива, особенно в Иран в рамках проекта «Один пояс, один путь», причина и решение существующего конфликта вокруг порта Чабахар, разнонаправленные экономические отношения Ирана и Китая, их участие в транспортных проектах, которые противоречат интересам друг друга, и позиции Ирана и Китая относительно Зангезурского коридора.

ABSTRACT

Ulker ALIYEVA

China - Iran Relations in the Context of International Transport Projects

Keywords: *China-Iran relations, One Belt One Road initiative, Silk Road Economic Belt, 21st Century Maritime Silk Road, Zangezur Corridor*

The article is devoted to the study of Iranian-Chinese relations in the context of the Chinese “One Belt, One Road” initiative and related international transport projects, as well as China’s economic and political activities in the Middle East. It is known that Iran is practically isolated in the international community as a result of restrictions in foreign policy, sanctions applied against it, and the cessation of economic and trade ties with the West. It has lost the opportunity to acquire new technologies from the West, as well as being deprived of the income that it could receive from oil sales. The only way out of this situation was to approach China, the main rival of the United States. China was the only power that could allow it to maintain its position in the international world, survive the economic collapse, and acquire modern technology. At the same time, China had its own goals for building a close relationship with Iran.

The article discusses the factors that led to the rapprochement between Iran and China, the interests of the parties, conflict issues between them, and the policy pursued by China, which does not want to disrupt its relations with major powers, especially the United States, because of Iran. The research paper analyzed international transport projects involving Iran and China, their interests and policies related to the regions through which these transport routes pass, especially China's goals related to the countries of the Middle East, as well as various approaches to Chinese politics inside China and abroad.

It is known that the Chinese “One Belt, One Road” project, launched in 2013, involves the implementation of two initiatives: the “Silk Road Economic Belt,” passing through the mainland of Western Asia, and the “21st Century Maritime Silk Road,” covering the sea routes of Asia. The article comparatively analyzes official information and expert opinions on China's plans related to the New Silk Road and examines the work done towards the implementation of the Silk Road Economic Belt project, issues of project financing, and activities to solve problems associated with some routes.

The research work also paid attention to such issues as Chinese investments in the Persian Gulf region, especially in Iran within the framework of the “One Belt, One Road” project, the cause and solution of the existing conflict over the Chabahar port, the divergent economic relations of Iran and China, their participation in transport projects that contradict each other's interests, and the positions of Iran and China regarding the Zangezur corridor.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.104>

UOT: 327

**XX ƏSRİN SONUNDA VƏ XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ABŞ-ÇXR SIYASI
MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR****Xəyyam İSMAYILZADƏ***

Açar sözlər: ABŞ, ÇXR, Koreya Xalq Demokratik Respublikası, Koreya Respublikası, Tayvan, Cənubi Çin dənizi, siyasi əlaqələr, birgə bəyanat, nüvə proqramı, rəqabət

XÜLASƏ

ABŞ-Çin münasibətləri müasir dünya siyasətinin ən aktual və qlobal xarakterli mövzularından biridir. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində ikitərəfli əlaqələrin dünya siyasətindəki rolu daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başladı və bununla da müasir tendensiyalardan birinə çevrildi.

Soyuq müharibə bitdikdən və sosialist dövlətlər tənəzzülə uğradıqdan sonra yaranan yeni dünya nizamında dünya iqtisadiyyatına və siyasətinə birbaşa təsir göstərən iki dövlət arasında rəqabət və əməkdaşlıq çərçivəsində münasibətlər dinamik surətdə inkişaf etdi.

ABŞ və Çin arasında siyasi əlaqələrdən danışarkən Tayvan, Şimali Koreya, nüvə məsələsi, super güc olmaq uğrunda rəqabət və s. məsələləri qeyd etməmək mümkün deyil. Belə ki, bu məsələlər ABŞ və Çin arasında daima problemlər yaradır. ABŞ-in məqsədi, xüsusən Şimali Koreyada nüvə problemini aradan qaldırmaq və Tayvan rejiminin dəstəklənməsinə çalışmaqdır. Çin ənənəvi olaraq həm Tayvan, həm də Şimali Koreya məsələlərini ABŞ-la münasibətlərin müsbət inkişafına əsas mənə hesab edir. Məhz bu iki faktor zaman-zaman iki dövlət arasında problemlər yaratmasına baxmayaraq, faydalı əməkdaşlıq qurmağa və qarşılıqlı qazanc əldə etməyə səbəb olan amillərdən biridir.

Məqalədə soyuq müharibə bitdikdən sonra, xüsusilə, XX əsrin sonuna yaxın və XXI əsrin əvvəllərində dünya sistemində baş verən geosiyasi dəyişikliklər fonunda ABŞ-ÇXR arasında bütün əlaqələrin, başlıca olaraq siyasi əlaqələrin inkişafında bir çox dövlətlərin rolu haqqında da geniş məlumat verilir. Eyni zamanda, ikitərəfli münasibətlərin formalaşması və dinamik inkişafında Şimali Koreya və Tayvan amilinin xüsusi çəkisi ətraflı tədqiq olunur.

XX əsrin sonu və XXI əsrin başlanğıcında ABŞ-Çin münasibətlərində yeni dövrə qədəm qoyuldu. Bu müddət ərzində dünyada baş verən bir sıra siyasi-iqtisadi, sosial hadisələr - soyuq müharibənin bitməsi, 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş verən terror aktı, həmin ilin dekabrında Çinin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı hər iki dövlət arasında bütün istiqamətləri, xüsusilə, siyasi, hərbi-təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı daha da genişləndirdi. Amma hələ də Tayvan və Şimali Koreya məsələlərində qarşıdurmalar mövcuddur.

18 avqust 1980-ci ildə Den Syaopin Pekində ÇKP Siyasi Bürosunun iclasında "Partiya və dövlət rəhbərliyi sisteminin islahatı haqqında" çıxışı ilə Çində siyasi islahatlara start verdi. O, Çin konstitusiyasına sistemli şəkildə yenidən baxılmasına çağırmış, bürokratiyanı, hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsini və patriarxiyanı tənqid edərək, eyni zamanda Çində rəhbər vəzifələr üçün müddət məhdudiyyətlərini və "demokratik mərkəziyyətçilik" və "kollektiv liderliyi" müdafiə etmişdi. 1982-ci ilin dekabrında "1982 Konstitusiyası" kimi tanınan Çinin dördüncü və hazırkı Konstitusiyası 5-ci Ümumçin Xalq Nümayəndələri Konqresi tərəfindən qəbul edilmişdi.

* Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası.
E-mail: ekonika22@yahoo.com

1986-cı ilin birinci yarısında Den Syaopin dəfələrlə siyasi islahatların canlandırılmasını tələb etmişdi, çünki sonrakı iqtisadi islahatlara korrupsiya və iqtisadi bərabərsizliyin artması tendensiyası ilə orijinal siyasi sistem mane olurdu. 1986-cı ilin sentyabrında siyasi islahatların məqsədəuyğunluğunu öyrənmək üçün beş nəfərdən ibarət komitə yaradıldı. Üzvlər sırasına Zhao Ziyang, Hu Qili, Tian Jiyun, Bo Yibo və Peng Chong daxil idi. Denin niyyəti inzibati səmərəliliyə nail olmaq, partiya və hökumətin ayrı-ayrı vəzifələrinin məsuliyyətini daha da artırmaq və bürokratiyanı aradan qaldırmaq idi. O, qanunun aliliyi və demokratiya baxımından danışsa da, Denq təkpartiyalı sistem daxilində islahatların sərhədlərini müəyyənləşdirdi və Qərb tipli konstitusionalizmin həyata keçirilməsinə qarşı çıxdı.

Digər tərəfdən, Den Syaopinin islahatları xalq səviyyəsində Çinin həyat standartları və şəxsi azadlıqlarla bağlı gözləntilərini artırdı (Kissinger, 2012, s. 207). Həmçinin, Çin rəhbərliyi Çinin siyasi və ideoloji mövqeyi ilə bağlı getdikcə daha çox bölünməyə başlamışdı. Şimal qonşuları olan Sovet İttifaqında Qorbaçovun apardığı islahatlar müzakirələri daha da qızışdırdı. Bəziləri üçün bu Xruşşovun Stalinin qılıncını atdığı kimi, Çin üçün də aşkarlıq və yenidənqurma kimi təhlükəli təxribatlar mənasına gəlirdi. Lakin bir çox gənc tələbələr və partiya üzvlərinə görə bu, Çin üçün mümkün bir model ola bilərdi (Kissinger, 2012, s. 209).

8 aprel 1989-cu ildə Kommunist Partiyasının keçmiş baş katibi Hu Yaobanq vəfat etdi. 1976-cı ildə Çjou Enlayın ölümündə olduğu kimi, siyasi etirazlar üçün fürsət yarandı. Hunun pərəstişkarları Tiananmen meydanında Xalq Qəhrəmanlarının abidəsi önünə əklillər qoyur, elegiyalar oxuyurdular. Bir çoxları Baş katibin siyasi liberallaşmaya sadıqlıyından danışırdı. Bu arada Pekində və digər şəhərlərdə tələbələr korrupsiyaya, inflyasiyaya, mətbuat məhdudiyyətlərinə, universitet şəraitinə və partiya ağsaqqallarının pərdə arxasında idarə olunmasına qarşı səslərini ucaldırdılar. Təkcə Pekində müxtəlif tələbə qrupları tərəfindən 7 fərqli tələb səsləndirildi və tələbləri hökumət tərəfindən yerinə yetirilənə qədər nümayişlərini davam etdirəcəklərini bildirdilər. Lakin nümayiş kimi başlayan Tiananmen etirazları meydanının işğalına və hökumətin nüfuzuna meydan oxumağa çevrildi (Kissinger, 2012, s. 212).

İyun ayında etirazlar ölkənin 341 şəhərinə yayıldı. Bir çox yerlərdə etirazçılar paytaxtda qatarları, məktəbləri ələ keçirib, magistral yolları bağladılar. Nümayişlərin mərkəzinə çevrilən Tiananmen meydanında aclıq aksiyasına başlayan tələbələr həm yerli, həm də beynəlxalq müşahidəçilərin diqqətini cəkirdilər. Nümayişlərin başlamasından 7 həftə sonra Çin hökuməti iyunun 4-də hadisələri yatırdı. Siyasi Büro orduya Tiananmen meydanını təmizləməyi əmr etdi.

Gözlənilmədiyi kimi, "1989-cu ildə Tiananmen meydanında baş verən və minlərlə insanın qətl ilə başa çatan hadisələrin beynəlxalq mediada işıqlandırılması Çinin digər ölkələrlə, xüsusən də Qərblə münasibətlərinə böyük zərbə vurdu" (Pekcan, 2019, s. 216).

ABŞ Çinlə hərbi əməkdaşlığı, hərbi texnika və avadanlıqlarının satışını dayandırdı, Dünya Bankından və digər beynəlxalq maliyyə institutlarından ÇXR-ə yeni kredit tranşlarının ayrılmasına qarşı olduğunu açıqladı. Təəccüblü deyil ki, Amerika sanksiyalar vasitəsilə Avropa Birliyinin, Yaponiyanın, Avstraliyanın Yeni Zelandiya və dünyanın digər hökumətlərinin addımları ilə oxşar addımlar atdı (Kissinger, 2012, s. 219).

Əslində, əvvəlki onillikdə faktiki müttəfiq kimi çıxış edən ABŞ və Çin hökumətləri hər iki tərəfin yüksək səviyyəli təmaslarının olmadığı halda narazılıq və qarşılıqlı ittihamlarla ayrılırdılar. Məhz bu məqamda Buş bərpası mümkün olmayan fasilədən qaçmaq üçün Denlə uzunmüddətli münasibətə əl atdı. Bu kontekstdə o, iyunun 21-də Denə uzun və şəxsi məktub yazdı. Den Buşun məktubuna ertəsi gün cavab verdi və Amerika nümayəndəsinin Pekinə gəlişini xoş qarşıladığını bildirdi. Bu yolla iyunun 1-də Tiananmen meydanında baş verən zorakılıqdan üç həftə sonra Buş milli təhlükəsizlik müşaviri Brent Skoukroft və dövlət katibinin müavini Lourens İqlburqeri gizli şəkildə Pekinə göndərdi. Keçirilən görüşdə Den Buşu tərifləyərək onun dostluq bəyanatlarına cavab vermiş, lakin o, münasibətlərdəki gərginliyin səbəbini Amerikanın üstünə atmışdır (Kissinger, 2012, s. 228).

Hadisələrdən sonra Den Syaopin prezident Buşa sövdələşmə istəyini və güclü ölkə kimi ABŞ-ın ilk addımı atmalı olduğunu bildirdi. Çin-ABŞ münasibətlərində bu ziddiyyətlər yaşanarkən, 1990-cı ilin yazında Şərqi Almaniya, Çexoslovakiya və Rumıniyada kommunist hökumətləri süqut etdi.

Amerika 1954-cü ildə Cənub-Şərqi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatının yaradılmasına rəhbərlik etmişdi. Sözügedən təşkilatın məqsədi regionu kommunist təhlükəsinə qarşı birləşdirmək idi. Amerika Tayvan lideri Çanqay Şek ilə qarşılıqlı müdafiə sazişi imzaladı. Çin Xalq Respublikası bunu öz milli təhlükəsizliyinə təhdid kimi qiymətləndirdi və 1954-cü ilin sentyabrında Cinmen adasını bombaladı. Daha sonra bombardmanı Mazu və Daçen adalarına qədər genişləndirdi (history.state.gov). Beləliklə, 1954-cü ilin sentyabrında Koreya müharibəsindən dərhal sonra Tayvandakı millətçi hökumətin ərazi suları daxilində olan Quemoy adasının bombalanması ilə “Sentyabr böhranı” olaraq da bilinən Birinci Tayvan Boğazı böhranı başladı.

İkinci Tayvan Böhranı 23 avqust 1958-1959-cu il tarixləri arasında Çinin Tayvana aid olan Quemoy və Matsu adalarını bombalaması ilə yaşandı. Üstəlik, bu iki adanın prezident Eyzenhauer Çan Kay Şidən daha əvvəl boşaldılmasını istəmişdi, lakin bu cəhdində uğursuz olmuşdu.

1996-cı ildə ÇXR Tayvan yaxınlığında hərbi təlimlər keçirməyə başladı və adanın üzərindən bir neçə ballistik raket buraxdı. Prezident Klintonun rəhbərliyi altında Birləşmiş Ştatlar bölgəyə iki təyyarədəşiyıcı döyüş gəmiləri göndərərək onları Tayvan boğazına göndərdi. Gəmilərin hərəkətini izləyə bilməyən və yəqin ki, münaqişəni qızışdırmaq istəməyən ÇXR geri çəkildi. 1996-cı ildə Tayvan boğazında baş verən böhran üzə çıxardı ki, Çin Xalq Respublikası ilə Tayvan arasında mövcud gərginlik Şərqi Asiyanın sabitliyinə böyük təhlükədir. Əslində, Çin Xalq Respublikasının hazırladığı “50 illik Çin Xarici Siyasəti” kitabına görə, “Çin-ABŞ münasibətləri arasında ən böyük fikir ayrılığı və maneə Tayvan məsələsidir. 1997-ci ildə ABŞ hökuməti ardıcıl olaraq Tayvan hökuməti ilə dolaylı rəsmi əlaqələrə malik idi.

Vəziyyət mürəkkəb olsa da, əksər müşahidəçilər gərginliyin açıq müharibəyə çevrilməməsi üçün kifayət qədər anlaşıma və razılaşmaların olduğuna inanırlar. Prezident seçildikdən sonra Corc Buş Tayvana silah satışını artırdı. Buşun Çinə qarşı düşmənçilik mövqeyi 11 sentyabr terror aktlarından sonra qəfil dəyişdi və Tayvana qarşı dostluq münasibəti zəiflədi. Tezliklə o, Çini terrorizmlə mübarizədə strateji tərəfdaş adlandırdı və Tayvanla müqavilələri təxirə saldı.

Tayvan qeyri-sabit bir problem olaraq qalsa da, nəzarət altında idi. Bəzən ABŞ Çin Respublikasının prezidenti Çen Şuybyanın müstəqillik tərəfdarı olan təxribatçı ritorikasına görə qınayırdı. Bununla belə, 2005-ci ildə ÇXR Tayvanın rəsmi müstəqilliyini elan edəcəyi təqdirdə ÇXR-in “qeyri-dinc vasitələrə” əl atmağa hazır olacağını bildirən Ayrılıq Öleyhinə Qanunu qəbul etdi. ÇXR-in bir çox tənqidçiləri, məsələn, Mavi Komanda, ÇXR-in ABŞ-ın İraqdakı müharibəsindən istifadə edərək Çin Respublikası ərazisində öz iddialarını irəli sürməyə çalışdığını iddia edir. 12 yanvar 2008-ci ildə Tayvanda qanunverici orqanlara seçkilər keçirildi. Nəticələr Homindən və Pan-Mavi Koalisiyası qanunverici orqanda mütləq əksəriyyəti (113 yerdən 86-sı) qazandı və prezident Çen Şuybyanın Demokratik Tərəqqi Partiyası ağır məğlubiyyətə uğradı. 22 mart 2008-ci ildə Çin Respublikasının 12-ci prezident seçkiləri keçirildi. Homindən namizədi Ma Ying-jeou 58% səsə qalib gəldi və 8 illik Demokratik Tərəqqi Partiyasının (DPP) rəhbərliyinə son qoydu. 2008-ci il qanunvericilik seçkiləri ilə yanaşı, Manın böyük qələbəsi Tayvanda Homindən partiyasını yenidən hakimiyyətə gətirdi. Bu yeni siyasi vəziyyət Tayvan Boğazının hər iki tərəfi arasında gərginliyin azalmasına və boğazlararası əlaqələrin artmasına səbəb oldu, müstəqillik və ya müharibə elan edilməsini mümkün etdi.

Donald Tramp 2016-cı il prezident seçkilərində qalib gələndə Tayvan məsələsi ilə bağlı mübahisə daha da gücləndi. Prezident Tramp 1979-cu ildə Cimmi Karterdən sonra prezident Tsai İng-Vəndən telefon zəngi almaq qərarına gəldikdən sonra Tayvanla hər hansı rəsmi siyasi və ya diplomatik təmasda olan ilk ABŞ prezidenti oldu. Tramp ABŞ-ın Tayvandakı Taypey-Amerika İnstitutundakı de-fakto səfirliyinin vəzifələrini genişləndirdi - daha çox təhlükəsizlik işçisi əlavə edərək, Tsai İng-Ven və konqresmenlərin bir-birinin ölkələrinə/regionlarına artan qeyri-diplomatik səfərlərinə nəzarət etdi. Bundan əlavə, Amerika döyüş gəmilərinin Tayvan boğazını keçdiyi və Çinin materik hissəsinin onun suverenliyinə birbaşa təhdid hesab etdiyi Tayvanla hərbi təlimləri artmışdı.

6 oktyabr 2021-ci il tarixində İsveçrənin Sürix şəhərində ABŞ-ın milli təhlükəsizlik müşaviri Ceyk Sullivan və yüksək səviyyəli Çin diplomatı Yang Jiechi arasında yüksək səviyyəli görüşdə Çin-Amerika münasibətlərinin bir sıra mübahisəli aspektləri, o cümlədən Tayvan məsələsi ilə bağlı müzakirələr aparıldı. Bu məsələlərdə iki xalq arasında davamlı fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, hər iki tərəf əməkdaşlığı “ədalətli və dinc rəqabət ruhunda” davam etdirməyə razılaşdı. 21 oktyabr 2021-ci ildə Prezident Bayden Çin hücum edərsə, ABŞ-ın Tayvanı müdafiə edəcəyini söylədi, baxmayaraq ki, Ağ Ev daha sonra adaya münasibətdə siyasətdə heç bir dəyişiklik olmadığını söylədi (www.reuters.com).

ABŞ və Çin arasında siyasi əlaqələrdən danışarkən Şimali Koreyanı qeyd etməmək mümkün deyil. Şimali Koreya ABŞ və Çin üçün böyük bir problem kimi görünür. Şimali Koreyanın probleminin öhdəsindən gəlmək üçün ABŞ-Çin əməkdaşlığı tez-tez Vaşinqton və Pekin arasında konstruktiv əlaqə nümunəsi kimi göstərilir. Buna baxmayaraq, Şimali Koreyanın ABŞ və Çin arasında ixtilaf və hətta münaqişə yaratma potensialı var.

ABŞ və Çin Şimali Koreya ilə bağlı ümumi maraqları bölüşsələr də, onların siyasət prioritetləri və başlıca məqsədləri tamamilə fərqlidir. Birləşmiş Ştatlar üçün əsas narahatlıq nüvə problemidir və başlıca məqsəd Pxenyan rejiminin sona çatmasıdır. Buna görə də Prezident Corc Buşun administrasiyası qətiyyətlə bildirib ki, məqsədi Şimali Koreyanın nüvə proqramını tam, yoxlanıla bilən və geriye dönməz şəkildə ləğv etməkdir. Digər tərəfdən, Çin üçün yüksək prioritet Koreya yarımadasında sülh və sabitliyin qorunması, başlıca məqsədi isə “daha mehriban, daha mülayim, daha islahat düşüncəli Şimali Koreyadır” (Scobell, 2004, s.16). Beləliklə, ən azı son beş il ərzində Pekin Şimali Koreyanı iqtisadi islahatlara getməyə, daha mülayim xarici və təhlükəsizlik siyasəti yürütməyə güclü şəkildə təşviq etdi. Bir sözlə, Birləşmiş Ştatlar “oyunun sonuna” yaxınlaşan Şimali Koreyaya, Çin isə Koreya yarımadasında “oyunun ortasında” olan qonşuya üstünlük verir.

Bu gün Şimali Koreyanı necə dəyərləndirmək olar? Görünən budur ki, ölkə hazırda - yenidən qurulma dövründə addımlayır. Bəzi analitiklər Şimali Koreyanın islahatlarını ürəkdən davam etdirməyə qərar verdiyini iddia etsələr də, bu, açıq-aşkar görünür. Çində və başqa yerlərdə bir çox analitik Pxenyanın ciddi şəkildə iqtisadi islahatlar aparmağa qərar verdiyini iddia edir. 2006-cı ilin martında çinli analitiklərin əksəriyyəti vurğuladı ki, Kim Çen İr nəhayət Şimali Koreyada iqtisadi islahatların aparılmasının zəruriliyinə tam əmin olmuşdur.

Şübhəsiz ki, qiymətlər (və maaşlar) artmış və özəl bazarların fəaliyyətinə icazə verilmişdir. Təbii ki, xüsusi iqtisadi zonalar yaradılmışdı. Lakin bazarlara dözümlülük göstərilmiş və mərkəzi planlaşdırma strukturu isə ləğv edilmirdi. Pxenyan bu bazarları təşviq etmək əvəzinə, onlara xüsusi tədbir kimi icazə verdi, çünki İctimai Paylama Sistemi (PDS) əhalini ərzaq və digər mallarla təmin edə bilmirdi (Scobell, 2004, s.37). Əslində, 2005-ci ilin sonlarında rejim PDS-i yenidən formalaşdırmağa cəhd etdi. Bundan əlavə, ərzaq bir qədər zənginləşsə də, azad bazarlarda mövcud tələbatı ödəyə bilmir və əhəmiyyətli inflyasiya müşahidə olunurdu.

Birləşmiş Ştatlar və Çin Koreya yarımadasında sülh, sabitlik və nüvəsizləşdirmə axtarışında ortaq maraqlara malikdir, lakin bu məqsədləri həyata keçirərkən fərqli prioritetlərə istinad edirlər. 1990-cı illərdən başlayaraq, Altıtərəfli Danışıqların qurulması və Şimali Koreyanın 2006-cı ildə keçirdiyi ilk nüvə sınağına necə reaksiya veriləcəyi kimi məsələlərdə Çin-ABŞ əməkdaşlığının səviyyəsi yüksəlir. Çin Şimali Koreya ilə münasibətlərinin strateji dəyərini vurğuladı və Şimali Koreyanın nüvəsizləşdirilməsi məsələsini ABŞ ilə əlaqələndirməyi ikinci dərəcəli prioritet kimi qoydu. Başqa sözlə, ABŞ-ın hətta rejim dəyişikliyi bahasına da olsa, Şimali Koreyanın nüvəsizləşdirilməsini əsas prioritet kimi vurğulamasından fərqli olaraq, sabitlik Çin üçün nüvəsizləşdirmədən üstündür. Bu fərq 2010-cu ildə Cheonan və Yeonpyeong hadisələrindən sonra xüsusilə aydınlaşan Şimali Koreyaya münasibətdə iki ölkə arasında uyğunsuzluğu ortaya qoyur.

2011-ci ilin yanvarında ABŞ-Çin birgə bəyanatı iki ölkənin Koreya yarımadasına yanaşmalarında həm ümumi cəhətləri, həm də məhdudiyyətləri göstərdi. Bəyanat, “səmimi və konstruktiv Koreyalararası dialoqa” çağırmaqla, sabit Koreyalararası münasibətləri təşviq etməkdə ortaq marağı təsdiqləyir. O, həmçinin zənginləşdirilmiş uranı yarımadanın nüvəsizləşdirilməsində ümumi marağı

vurğulayaraq, yenilənmiş Altıtərəfli Danışıqlarının gündəmində olması lazım olan bir maddə kimi tanıyır (Scott, s.20).

Bununla belə, birgə bəyanat BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1718 və ya 1874 sayılı qətnamələrini açıq şəkildə qeyd etməyərək, Şimali Koreyaya necə yanaşmaq barədə Çin-ABŞ razılaşmasının məhdudiyyətlərini və ya silahların ötürülməsinin qarşısını almağa yönəlmiş nüvə silahlarının yayılmasına qarşı mübarizə və ixraca nəzarət söylərinin gücləndirilməsi ehtiyacını da ifşa edir. Bu, əhəmiyyətli bir nöqsandır, çünki Şimali Koreyanın davranışına təsir etmək üçün iqtisadi dövlət idarəçiliyi alətlərinin necə tətbiq olunacağına dair fərqli fikirləri kəskin şəkildə aşkara çıxır. Bəyanatda, həmçinin Koreya yarımadasında gərginliyi artıran “son hadisələrin” məsuliyyəti açıq şəkildə qeyd edilməmişdir. Koreya yarımadasındakı gərginliyin aradan qaldırılmasında BMT-nin əlavə rolu ilə bağlı razılığa heç bir işarə yoxdur. Bəyanatda Altıtərəfli Danışıqlara qayıtmağa imkan verəcək “zəruri addımlar” açıq şəkildə müəyyən edilmir və dolayısı ilə Koreya yarımadasının nüvəsizləşdirilməsinə dair ümumi məqsədə nail olmaq üçün əlverişli prosesin mövcud olmadığı vurğulanır.

Birləşmiş Ştatlar iqtisadi sanksiyalar tətbiq etsə və Şimali Koreya ilə dialoqu təxirə salsə da, Şimali Koreyanın bu dövrdə iqtisadi islahatlara doğru heç bir mühüm addım atmamasına baxmayaraq, 2010-cu ildə Çinin Şimali Koreya ilə ticarət əlaqələri ikirəqəmli səviyyədə inkişaf etməyə davam etdi. Kim Çen İrin 2011-ci ilin mayında Çinə səfərindən sonra, son on səkkiz ayda Çinin yeni böyük investisiya layihələri üçün iki təməlqoyma mərasimi keçirildi - biri Dandong-Sinuiju sərhəd keçidi yaxınlığındakı Yalu çayındakı adada, digəri isə Rasonda Şimali Koreyanın şimal-şərq ucunda yerləşən zonada. Görünür, Çin iqtisadi əməkdaşlıqdan qısamüddətli sabitliyi qorumaq üçün bir vasitə kimi istifadə edir, eyni zamanda, potensial olaraq uzun müddət ərzində tədricən dəyişiklikləri təşviq edir. O, həmçinin Şimali Koreya ilə münasibətlərinə yarımada təsirini saxlamaq üçün bir vasitə kimi baxır.

Çin tez-tez Koreya yarımadasına Çin-ABŞ strateji münasibətlərinin obyektivindən baxır. Məsələn, Çin yanvar ayında ABŞ-la yaydığı birgə bəyanatda Şimali Koreyanın “zənginləşdirilmiş uran” proqramının birbaşa qeyd olunmasına icazə versə də, məsələnin BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirəyə çıxarılmasına qarşı çıxdı və Cənubi Koreyanın həтта etiraf etmək söylərini rədd etdi.

Çinin Şimali Koreyanı müdafiə etməsi Vaşinqtonda artan qıcığa səbəb olmuşdur. ABŞ siyasətçiləri nöqteyi-nəzərindən, Çin Şimali Koreyanın hərəkətlərinə göz yumub və Kim Çen İr rejiminə açıq-aşkar cəzasızlıqla təxribat törətməyə icazə verib. Vaşinqtonun Çinin Şimali Koreya ilə münasibətdə “sakitlik və təmkin” israrından artan məyusluğu prezident Obamanın Torontoda keçirilən G20 Sammitində “Təmkinlik və ardıcıl problemlərə qəsdən göz yummaq arasında fərq var” deməsi ilə açıq şəkildə əks olundu (Scott, s.21). Bu hiss Çinin Şimali Koreyanın qeyri-mütənasib hərəkətləri ilə bağlı heç bir qeyri-müəyyənliyin olmadığı Yeonpyeong adasını atəşə tutmasına cavabından sonra daha da güclənmişdir.

Koreya məsələlərində ABŞ və Çin arasında potensial qarşıdurmanın dərin mənbəyi, iki ölkənin yarımadanın son vəziyyəti ilə bağlı fərqli baxışlarının olmasıdır. Çinin siyasi tarazlıqdakı dəyişikliklərlə bağlı narahatlığı (yəni Koreyanın birləşməsinə səbəb ola biləcək hər şey) gələcək Çin-ABŞ əməkdaşlığının perspektivlərinə maneə törədir və həтта yarımada baş verən hadisələrlə Çin-ABŞ münaqişəsi perspektivini artırır. Hər şeydən əvvəl, Çinin daxili qeyri-sabitliyin vahid Koreyaya gətirib çıxara biləcəyi qorxusu, Şimali Koreyanın artan zəifliyi və qeyri-sabitliyi qarşısında status-kvonu möhkəmləndirməyə cəhd göstərməsinə səbəb oldu. O, həmçinin qeyri-sabitliyin qarşısının alınmasında və Koreya yarımadasının nüvəsizləşdirilməsinin təşviqində ümumi maraqlara baxmayaraq, Çin hökumətinin ABŞ və digərləri ilə əməkdaşlıq etməsinə maneə oldu.

Ən pis ssenari Şimali Koreyadakı qeyri-sabitlik şəraitində potensial münaqişənin yumşaldılması zərurəti ətrafında cərəyan edir. Bütün tərəflərin yayılma təsirlərinə qarşı müvafiq reaksiyalarını əlaqələndirməkdə ümumi maraq olsa da, ABŞ və Çin hökumətləri bu məsələləri rəsmi kanallar vasitəsilə həll edə bilməyiblər. Nəticədə, Şimali Koreyada rejimin uğursuzluğu daxili vətəndaş qarşıdurmasında rəqabət aparan qüvvələrin xarici dəstək üçün müraciətlərinə və ya Şimalda hakimiyyət uğrunda rəqabətə səbəb ola bilər. Şimali Koreyada sistemin tam sıradan çıxması halında, Çin, ABŞ

və Cənubi Koreyanın sabitliyi bərpa etmək üçün necə müdaxilə edəcəyi bəlli deyil. Hər bir tərəfin müdaxilə qərarları eskalasiyanın sürətləndiricisi kimi çıxış edə bilərmi və ya hətta Şimali Koreyanın nüvə materiallarının təhlükəsiz qalmasını təmin etmək məqsədilə göndərilə bilən xüsusi əməliyyat qüvvələri arasında təsadüfi münaqişə ilə nəticələnmə bilərmi?

2009-cu ilin iyununda ABŞ və Koreya Respublikasının Birgə Bəyanatına əsasən, ABŞ hökuməti Koreyanın yenidən birləşməsinə dəstəkləyir: “Biz Alyans vasitəsilə Koreya yarımadasında bütün insanlar üçün daha yaxşı gələcək qurmağı, yarımada davamlı sülhün bərqərar olmasını və dinc yolla birləşməyə aparmağı hədəfləyirik.” Bu bəyanat Cənubi Koreyaya beynəlxalq məsuliyyətli oyunçu və Obama administrasiyası dövründə yaxın müttəfiq kimi sayılır. O, həmçinin, ABŞ-ın xarici siyasət strukturunda Şimali Koreyanın hazırkı formada dayanıqlı olduğuna və ya Şimali Koreya rejiminin ABŞ-ın Koreya yarımadasının nüvəsizləşdirilməsi məqsədinə nail olmaq üçün danışıqlar yolu tutmağa hazır olacağına dair getdikcə dərinləşən pessimizmi vurğulayır. Birgə bəyanat koreyalıları əmin edir ki, ABŞ və Cənubi Koreya hökumətləri Koreyanın yenidən birləşməsinin mümkünlüyü barədə razılığa gəldilər. Bununla belə, Pekinin Koreya yarımadasında son vəziyyətlə bağlı fərqli fikirdə olduğunu nəzərə alsaq, bu, Şimali Koreya ilə münasibətlərə və ya Çin ilə əməkdaşlığa mane ola bilərdi (Scott, s.22).

Nəticə

Qeyd edək ki, 2024-cü ilin aprel ayının 20-də ABŞ Konqresinin Nümayəndələr Palatasında Ukrayna, İsrail və Tayvana hərbi yardım göstərilməsi, habelə Çinə qarşı əlavə sanksiyaların tətbiqi ilə bağlı qanun layihələri qəbul olunmuşdur. Yardım paketinin həcmi 95 milyard dollar təşkil edir. Bura Ukrayna üçün 61 milyard dollar, İsrail üçün 26 milyard dollar, Tayvana isə təxminən 9 milyard dollar vəsait daxildir. Tayvana hərbi yardım paketinin ayrılması Çini qəzəbləndirməyə bilməz. O da öz növbəsində, Tayvana qarşı kompleks tədbirlərin (havada və quruda) həyata keçirilməsi üçün hərəkətə keçib. Bunun nəticəsi olaraq, Çin son zamanlar Tayvan boğazı boyunca mövqelərini gücləndirmişdir. Hazırda Çinin Tayvan yaxınlığında təxminən 420 min əsgəri var. Bu da ötən illə müqayisədə 4 min nəfər çoxdur. Tayvan ordusu isə 89 min əsgərdən ibarətdir.

Əlavə olaraq vurğulayaq ki, cari ilin yanvar ayının 27-də Çinin xarici işlər naziri Vanq Yi ABŞ prezidentinin köməkçisi Ceyk Sallivan ilə Banqkokda görüşmüşdür. Tərəflər görüş zamanı Yaxın Şərqdəki vəziyyət, Ukrayna böhranı, Tayvan seçkiləri və Cənubi Çin dənizi probleminə toxunmuşlar. “Tayvan məsələsi Çinin daxili işidir və Tayvandakı seçkilər Tayvanın Çinin bir hissəsi olması faktını dəyişdirə bilməz. Tayvan boğazında sülh və sabitliyə ən böyük risk “Tayvanın müstəqilliyi”dir, Çin - ABŞ münasibətləri üçün isə ən böyük çağırış isə “Tayvanın müstəqilliyi”dir”, -deyə çinli nazir qeyd etmişdir. Ancaq ekspertlərin ümumi rəyinə görə, bu məsələ hələ uzun müddət ABŞ-Çin münasibətlərində ziddiyyətli məqam kimi xarakterizə olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- <https://history.state.gov/milestones/1953-1960/taiwan-strait-crises>
<https://www.reuters.com/world/asia-pacific/biden-says-united-states-would-come-taiwans-defense-2021-10-22/>
 Kissinger, H., “On China”, Penguin Books, London, 2012, s.406
 Pekcan, C., “Çin Dış Politikası ve ABD ile İlişkiler”, Dora Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti., Bursa 2019, s.190
 Scobell, A., China and North Korea: From Allies-in-Arms to Allies at Arm’s Length (Carlisle Barracks, PA: US Army War College Strategic Studies Institute, March 2004), səh.52
 Scott A. S., Instability in North Korea and Its Impact on U.S.-China Realition səh. 165.

РЕЗЮМЕ

Хайям ИСМАИЛЗАДЕ

Факторы, влияющие на развитие политических отношений США и КНР в конце XX - начале XXI века

Ключевые слова: США, КНР, КНДР, Республика Корея, Тайвань, Южно-Китайское море, политические отношения, совместное заявление, ядерная программа, конкуренция

Отношения США и Китая являются одной из наиболее актуальных и глобальных тем современной мировой политики. В конце XX – начале XXI века роль двусторонних отношений в мировой политике стала приобретать все большее значение, в связи с чем данная тема стала одной из современных тенденций.

В новом мировом порядке, сложившемся после окончания «холодной войны» и распада социалистических государств, отношения между двумя государствами динамично развивались в рамках конкуренции и сотрудничества, что непосредственно влияло на мировую экономику и политику.

Когда речь идет о политических отношениях между Соединенными Штатами и Китаем, Тайванем, Северной Кореей, ядерной проблеме, конкуренции за звание сверхдержавы и т. д. невозможно не упомянуть эти вопросы. Таким образом, эти вопросы всегда вызывают проблемы между Соединенными Штатами и Китаем. Целью США, в частности, является устранение ядерной проблемы в Северной Корее и попытка поддержать тайваньский режим. Китай традиционно считал проблемы Тайваня и Северной Кореи главными препятствиями на пути позитивного развития отношений с США. Хотя эти два фактора иногда вызывают проблемы между двумя странами, они являются одним из факторов, ведущих к взаимовыгодному сотрудничеству и взаимной выгоде.

В статье представлена обширная информация о роли многих государств в развитии всех отношений, преимущественно политических, между США и Китайской Народной Республикой на фоне геополитических изменений в мировой системе после окончания Холодной войны, особенно в конце 20-го и начале 21-го века. При этом здесь детально изучен особый вес фактора Северной Кореи и Тайваня в становлении и динамичном развитии двусторонних отношений.

ABSTRACT

Khayyam ISMAYILZADEH

Factors Affecting the Development of US-PRC Political Relations at the End of the 20th Century and at the Beginning of the 21st Century

Keywords: USA, PRC, Democratic People's Republic of Korea, Republic of Korea, Taiwan, South China Sea, political relations, joint statement, nuclear program, competition

US-China relations are one of the most urgent and global topics of modern world politics. At the end of the 20th century and the beginning of the 21st century, the role of bilateral relations in world politics began to gain more importance, and thus the topic became one of the modern trends.

In the new world order that emerged after the end of the Cold War and the collapse of the socialist states, relations between the two states developed dynamically within the framework of competition and cooperation, which directly affected the world economy and politics.

When talking about political relations between the United States and China, Taiwan, North Korea, the nuclear issue, competition to become a superpower, etc., it is impossible not to mention the issues. So, these issues always cause problems between the United States and China. The goal of the United States, in particular, is to eliminate the nuclear problem in North Korea and try to support the Taiwanese regime. China has traditionally considered both the Taiwan and North Korea issues to be the main obstacles to the positive development of relations with the United States. Even though these two factors sometimes cause problems between the two countries, they are one of the factors that lead to beneficial cooperation and mutual benefit.

The article provides extensive information about the role of many states in the development of all relations, mainly political relations, between the United States and the People's Republic of China against the backdrop of geopolitical changes in the world system after the end of the Cold War, especially near the end of the 20th century and the beginning of the 21st century. At the same time, the special weight of the factors of North Korea and Taiwan in the formation and dynamic development of bilateral relations has been studied here in detail.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.112>
UOT 94

ÇİNİN “STRATEJİ PARTNYORU” - HİNDİSTAN

Zenfira ŞIXƏLİBƏYLİ*

Açar sözlər: Hindistan, Çin, “Bir kəmə - bir yol” təşəbbüsü, Çin-Hindistan iqtisadi əməkdaşlığı

XÜLASƏ

Məqalədə Asiyanın Çin və Hindistan kimi iki nəhəng iqtisadi və siyasi, eləcə də hərbi gücü arasında tarixi əlaqələr, müasir əməkdaşlıq istiqamətləri, əməkdaşlıqla paralel mövcud olan ziddiyyətli məsələlərin, xüsusilə ərazi mübahisələri və Hindistanın Qərblə əməkdaşlığının Çində təhlükə olaraq görülməsi kimi amillərin bu qonşular arasındakı münasibətlərdə əks olunması, Hindistan və Çin arasında əlaqələrin gələcək perspektivləri araşdırılmışdır.

Çin və Hindistan sabit iqtisadi sistemə malik, sürətlə inkişaf edən dövlətlərdir. Regional layihələrdə bu dövlətlərin rolu getdikcə artmaqdadır. Bununla belə, iki ölkə arasında münasibətlərdə sərhəd məsələləri və tarixi keçmiş səbəbindən problemlər mövcuddur. Tədqiqatçılar Çin-Hindistan ərazi münaqişəsinin mənşəyini Hindistanda Britaniya təsirinin yayılması ilə əlaqələndirirlər.

Çin və Hindistan arasında XXI əsrin əvvəllərində başlayan əməkdaşlıq hər iki ölkədə iqtisadi artıma səbəb olmuşdur. Bu illər ərzində onlar demografik problemlərini iqtisadi imkanlara çevirmək siyasəti həyata keçirərək, uğurlu layihələr hazırlaya bilmişlər. Bir çox qlobal məsələlərdə üst-üstə düşən maraqları onlar arasında strateji tərəfdaşlığa gətirib çıxarmışdır. Hindistan və Çinin geniş iqtisadi əlaqələri onları dünyanın iqtisadi nəhənglərinə çevirmişdir.

Regionda siyasi qeyri-sabitlik, ərazi iddiaları və qonşu ölkələr arasında gərginlik Çin-Hindistan münasibətlərinə ciddi təsir göstərmir. Müəyyən məsələlərdə əməkdaşlıqdan rəqabətə gedən yol çox da uzun olmamış, bəzilərində isə onlar iqtisadi inkişafı prioritetləşdirmiş, qarşılıqlı güzəştə getmişlər. Məlumdur ki, bu ölkələr arasında hələ də həll olunmamış məsələlər mövcuddur. Belə ki, hər iki dövlət geosiyasi və iqtisadi potensialına görə regionda kifayət qədər nüfuza malik olsa da, Hindistan iqtisadi baxımdan Çindən geri qalır və öz potensialından tam istifadə edə bilməmişdir. Çin əsasən istehsalçı ölkədir və Hindistana hələ də istehlakçı və əmtəə bazarı kimi baxır.

İkitərəfli əməkdaşlığın dinamikasına baxmayaraq, münaqişə atmosferini saxlayan amillər qalmaqdadır. Ölkələr hələ də sərhəd məsələlərini həll etməmişlər, siyasi arenada eyni mövqedən çıxış etməkdən çəkinirlər. Hindistan televiziyasında Çin ordusunun Hindistan üçün təhlükəli olması ilə bağlı ekspert çıxışları səslənir, hər iki ölkənin hərbi qüvvələri daha çox sərhədlərdə cəmləşmişdir, Pakistana qarşı ümumi mövqe müəyyən edilməmişdir və s. Bu baxımdan strateji rəqabət hər iki ölkənin münasibətlərinə mənfi təsir göstərir və regionda qeyri-sabit münasibətlərin qalmasına səbəb olur. Üçüncü tərəfin bu rəqabətdə iştirakı da təhlükəli problemlərə yol açır. Bununla belə, proqnozlar hələlik tərəflərin mövqelərini aydın şəkildə ifadə etmir.

Giriş

Çin və Hindistan qədim sivilizasiyaların beşiyi olmaqla yanaşı, qarşılıqlı təsirə malik qədim qonşulardır. Tarixən bu iki ölkə arasında mədəni və ticari əlaqələr mövcud olmuş və dünya sivilizasiyasının inkişafında özünəməxsus izlər qoymuşdur. Bu gün də Çin və Hindistanın sürətli iqtisadi və

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.
E-mail: zenfira.sh@gmail.com

mədəni inkişafı təkcə onlar arasındakı münasibətlərə deyil, ümumiyyətlə bütün dünyaya öz təsirini göstərir. Hər iki ölkənin zəngin resursları, xüsusən də insan kapitalının davamlı artımı onları dünya miqyaslı siyasi, iqtisadi və mədəni subyektlərə çevirmişdir.

Məlumdur ki, həm Çin, həm də Hindistanda liberal bazar münasibətlərinin formalaşması və sənaye cəmiyyətinin yaranması mürəkkəb tarixi proseslərin süzgəcindən keçmişdir. Bu ölkələrin siyasi və mədəni elitesi Qərbdən gələn kapitalizmi çox çətinliklə həzm edə bilmişdir. Bir əsrdən çox Böyük Britaniyanın müstəmləkəsi olmuş Hindistan və Avropa ölkələrinin yarım-müstəmləkəsinə çevrilmiş Çin yeni iqtisadi formasıyanı fərqli yollarla tətbiq etməyə üstünlük vermişlər. Bununla belə bu illər ərzində əlverişli təbii coğrafi mühitə malik olmaqla demoqrafik artım kimi üstünlüyü əldə saxlamağı bacarmışlar.

Bu gün Çinlə Hindistan arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr formalaşmışdır. Tarixin bəzi məqamlarında müəyyən mənada oxşar problemlərlə üzləşmiş Çin və Hindistan arasındakı münasibətlər müasir dövrdə bir sıra suallar yaradır. Belə ki, bu iki ölkə arasındakı münasibətlərin perspektivliyi hansı səviyyəyə yüksələ bilər? Dünyanın aparıcı dövlətləri statusuna can atan bu iki dövlət arasındakı rəqabətin sağlamlığı nə qədər real görünür? Çin Hindistanın iqtisadi gücünə nə qədər həssas yanaşa bilər? Bu ölkələrin dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyi nə qədər yüksəkdir? Hindistanın regional dövlətdən dünya iqtisadi nəhənginə çevrilməsi məsələsi nə dərəcədə mümkün ola bilər? Çin-Hindistan əməkdaşlığından dünya nə gözləyə bilər?

1. Tarixi amillər

Məlumdur ki, Çin və Hindistan minilliklər boyu yanaşı fəaliyyət göstərmiş qədim sivilizasiyalardır. Tibetin Çin tərəfindən işğalına qədər (1950) bu iki ölkənin ümumi sərhədləri olmamış və Himalay dağları ilə bir-birindən ayrılmışlar. Müasir Hindistan-Çin münasibətlərinin tarixi də 1947-ci ildə Hindistanın müstəqillik əldə etməsindən sonra başlanır. XX əsrin ortalarında hər iki ölkəni eyni problem - demoqrafik partlayış narahat etdiyindən, 50-ci illərdə ÇXR və Hindistan arasında bir neçə müqavilənin bağlanması ilə ərzaq mübadiləsinə əsaslanan iqtisadi münasibətlər formalaşmağa başlanmışdır (<https://www.hse.ru>). 50-ci illərin ortalarında isə dövlətlər arasında əmtəə mübadiləsinin həcmi daha da yüksəlmiş, düyü, kağız, xam ipək və ipəkqurdu, soda və s. kimi məhsul idxalı 10 dəfədən çox artmışdır. İqtisadi əlaqələr iki ölkə arasında siyasi və mədəni münasibətlərin formalaşmasına da böyük təsir göstərmişdir.

Əlbəttə, XX əsrin ortalarında II dünya müharibəsindən çıxmış Avropa ölkələri üçün müstəqilliyini yeni əldə etmiş Hindistanla vətəndaş müharibəsinin və Çin Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə yaradılmış növbəti sovet respublikasının perspektivləri real görünmürdü (Dünya ölkələri Çin Xalq Respublikasını yalnız 70-ci illərdən tanımağa başladılar). Bununla belə, 50-ci illərdə Çin və Hindistan arasındakı məhsuldar iqtisadi əməkdaşlıq dövlətlərarası münasibətlərə müsbət təsir etmişdir. 1950-ci ildə bu ölkələr arasında diplomatik münasibətlər yaranmış və Hindistan ÇXR-nin müstəqilliyini tanıyan ilk ölkələrdən biri olmuş, bir sıra məsələlərdə eyni mövqedən çıxış etmişlər (<https://data.worldbank.org>).

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ölkənin həmin dövrdə və sonrakı illərdə Qərbə münasibəti yaxşı deyildi. Çinin müstəqilliyi Qərb ölkələri, o cümlədən ABŞ tərəfindən tanınmırdı. Ona görə də Hindistanla Çinin yaxınlaşması üçün ümumi siyasi baxış formalaşa bilərdi. 1954-cü ildə Hindistanla Çin arasında Tibetə dair müqavilənin imzalanması qonşuluq münasibətlərində müəyyən güzəştlərin baş verdiyindən xəbər verirdi. Belə ki, Hindistan Tibetə olan iddialarından imtina edir və onu ÇXR ərazisi kimi tanıyırdı.

Bu müqavilə beynəlxalq aləmdə rezonansa səbəb oldu və öz maddələri ilə gələcəkdə imzalana-caq beynəlxalq Bandunq bəyannaməsinin hücum etməmək, bir-birinin işlərinə qarışmamaq, dinc yaşamaq, ərazi bütövlüyünə hörmət etmək, bərabərlik və qarşılıqlı mənfəət prinsiplərini ortaya qoydu.

Lakin müsbət addımlara baxmayaraq, dünyanı sarsıdan yeni siyasi qarşıdurmalar bu iki ölkədən də yan keçmədi. Bir tərəfdən Sovet İttifaqı ilə ziddiyyətli münasibətlər, digər tərəfdən Hindistanın

Pakistanla sərhəd mübahisəsi XX əsrin 50-ci illərinin sonlarından ÇXR və Hindistan arasında münasibətləri kəskin şəkildə pisləşdirdi. Tibetin Çin tərəfindən işğalı və Dalay Lamanın 1959-cu ildə Hindistana sığınması iki ölkə arasındakı münasibətlərə mənfi təsir göstərdi. Münaqişə iki ölkə arasında sərhəd probleminə gətirib çıxardı. Gərginlik o həddə çatdı ki, Hindistanla Çin arasında hərbi toqquşma başladı. 1962-ci ildə Hindistan-Çin sərhəd münaqişəsi, xüsusən də Çinin Aksayçin bölgəsinə müdaxiləsi müharibəyə səbəb oldu və ölkələr arasında hərtərəfli düşmənçiliyə çevrildi.

Münaqişənin səbəbi Aksayçin rayonunda sərhədyanı bölgənin mübahisə mənbəyinə çevrilməsi idi. Hindistan iddia edirdi ki, Çin əsassız səbəblər irəli sürərək, xüsusən də bu ərazilərin vaxtilə Çin imperiyasının tərkibində olmasını əsas gətirərək ərazilərə sahib olmaq istəyir. Çin isə bu bölgənin bir zamanlar Britaniya tərəfindən işğal edildiyini qeyd edir. Uzun mübahisələrdən, hərbi toqquşmalardan sonra ölkələr arasında iki mübahisəli sərhəd məsələsi həllini tapmır. Bununla da Çinin Tibet bölgəsində yerləşən Aksayçin, digəri isə Hindistanın şərqində yerləşən Arunaçal-Pradeş ştatının "Makmaqon xətti" adlanan ərazi 1962-ci ildə Hindistanla Çin arasında müharibəyə səbəb olur (Vertzberger Y., 1984).

50-ci illərin ortalarında Çin Hindistanın Kəşmir bölgəsindəki Aksayçin yaylasında strateji əhəmiyyətə malik olan dağ yolunu Sintszyanla birləşdirməyə çalışdı. Pekin bu yol boyunca nəzarəti öz əlində saxlamağa çalışırdı və Hindistan tərəfinin etirazları nəticəsində sonda sərhəd məsələlərinə yenidən baxılmasını bəyan etdi. Bu isə öz növbəsində Tibetdə üsyanın başlanması və 1959-cu ildə Dalay Lamanın Hindistandan sığınacaq alması ilə başa çatdı. Çin isə Hindistanın bütün sərhəddi boyu geniş ərazilərə iddia irəli sürməyə başladı. Bu iddialar Aksayçindən Butana qədər əraziyə aid idi (<https://turalisgandarov.wordpress.com>). Moskvanın dəstəyinə arxayın olan Çinin ümidləri isə məsələnin sülh yolu ilə həllinə çağırış edən Sovet İttifaqı rəhbərləri tərəfindən qırıldı.

Uzun illər ölkələr arasında münasibətlərin normallaşmasına yönələn işlər aparılsa belə, vəziyyət dəyişmədi və hal-hazırda münasibətlərin normallaşmasına mənfi təsir göstərir.

Çin və Hindistan siyasi oyunların hədəfinə və nüvə ölkələrinə çevrildilər. Təsadüfi deyil ki, 1998-ci ildə Hindistan rəhbərliyi apardığı nüvə sınaqlarının səbəblərindən biri kimi Çinlə olan sərhəd münaqişəsini əsas göstərdi.

80-ci illərdən etibarən Çin və Hindistan münasibətlərin yenidən bərpa olunması üçün bir sıra addımlar atmağa başladılar. 1988-ci ildə Hindistanın baş naziri Rajiv Qandi Çinə səfərindən sonra dövlətlər arasında müxtəlif sahələrdə, həmçinin ərazi məsələlərində mübahisələrə son qoyulması istiqamətində əməli addımlar atmağa başladı. 1993 və 1996-cı illərdə ÇXR-nın sədri Tsyan Tszimin Dehliyə səfərlər etdi. Lakin ölkələr arasında əməli münasibətlər mürəkkəb proses olaraq qaldı.

XX əsrin sonlarına doğru Soyuq müharibənin bitməsi dünyada yeni sistemin yaranacağından xəbər verirdi. Bu zaman ABŞ siyasi mövqeyini gücləndirdikcə, onun təsir dairəsinə düşməyi təhlükə hesab edənlərin sayı da durmadan artırdı. Çin və güclü siyasi hamisindən məhrum edilən Hindistan eyni mövqedən çıxış edir, ABŞ-ın təsiri altına düşməyəcəklərini açıq aşkar nümayiş etdirməkdən çəkinmirdilər. Bu baxımdan fərqli formata düşən dünyanın siyasi mənzərəsində Hind-Çin münasibətləri də dəyişməyə başlayırdı. Dünyanı təkbaşına idarəetməyə çalışan ABŞ-a qarşı balanslaşmış çoxqütblü dünya nizamı yaratmaq istəyi Hindistanla Çin arasındakı münasibətlərin müsbət məcrada inkişafına böyük təsir etmiş oldu.

Çin Xalq Respublikası BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olmaqla böyük siyasi çəkiyə malikdir. XX əsrin sonlarından başlayan yeni iqtisadi proseslər isə Çinin dünya bazarına nəhəng iqtisadi qüvvə kimi çıxışına imkanlar yarada bildi. Çinin sürətli inkişafı dünyada əksər məhsulların istehsal və qiymət dinamikasına təsir göstərdi. Heç bir ölkə Çinlə əməkdaşlıqdan yan keçə bilmirdi. Bu, Çini qonşu ölkələrlə dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşdırılmasına istiqamətləndirirdi. Bu baxımdan ÇXR-ın ilk hədəflərindən biri də böyük təbii və insan resurslarına malik Hindistan idi.

Hal-hazırda hər iki dövlət qarşılıqlı əməkdaşlığın əhəmiyyətini kifayət qədər anlayışla qəbul edir. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq ticarətdə nəzərəcarpacaq irəliləyişə nail olduqlarını nümayiş etdirmişlər. 1995-ci ildən 2003-cü ilədək Çindən Hindistana mal ixracının həcmində 10-16 % artım müşahidə olunmuşdur (www.hse.ru).

XXI əsrin əvvəllərində Hindistanda keçirilən islahatlar ÇXR-dan gec başlasa da, onların Çin-Hindistan münasibətlərinə təsiri az olmamışdır. Hindistan Çindən geri qalmamağa çalışır. Bu rəqabət Hindistanın iqtisadi inkişafına o dərəcədə təsir etmişdir ki, onun 2004-cü ildəki ticarət dövriyyəsi Çinin 90-cı illərdəki səviyyəsinə çatmışdır.

XX əsrin 90-cı illərində bir çox hind sahibkarı yenilənən Çin bazarını, inkişaf etmiş informasiya texnologiyası üzrə insan resurslarını, böyüyən və dünya bazarını zəbt etməkdə olan Çinin tanınmış müəssisələrini (məsələn, Huawei) Hindistanda böyük kommersiya imkanları kimi qəbul etdi. Bu baxımdan Hind-Çin münasibətlərinin yeni mərhələsi XXI əsrin ilk onilliyindən başlayaraq, yüksələn dinamika ilə inkişaf etməyə başladı. Tezliklə, Çin Hindistanın ABŞ və Britaniya kimi ənənəvi idxalçıları keçərək Hindistanın nəhəng iqtisadi partnyoruna çevrilə bildi. Çin Hindistana sənaye malları idxal etdiyi halda bu ölkədən daha çox xammal daşıyırdı (Vertzberger Y., 1984).

Öz infrastruktur problemlərini həll etməyə çalışan Hindistan Çindən idxal etdiyi texnoloji yeniliklər və məhsullarla avtomagistrallarını, dəmiryollarını, liman və elektroenergetikasını dirçəldərək, sənayesini qısa müddət ərzində modernləşdirə bildi.

Beləliklə, intensiv iqtisadi əməkdaşlıq Hindistanla Çin arasında ticarət dövriyyəsini dayanmadan artırırdı. Əgər bu dövriyyə XX əsrin sonlarında 300 milyondan bir qədər artıq idisə, XXI əsrin əvvəllərində rəqəmlər 6 milyarda çatdı (www.hse.ru). Çin həmçinin hind mallarının dünya ölkələrinə ixracı ilə də fərqlənirdi. Həmin illərdə dominantlıq Çində idi və ölkələr arasında rəqabət nəzərəcarpacaq dərəcədə deyildi. Bu isə qarşılıqlı əməkdaşlığın daha da dərinləşməsinə xidmət edirdi. Məhz bu illərdən etibarən hər iki ölkənin mütəxəssisləri əməkdaşlığın perspektivlərini anlayaraq onların maksimal səviyyəyə qalxması istiqamətində müxtəlif birgə layihələr hazırlamağa başladılar. Dünya ölkələri, ekspertlər Hindistanın perspektivlərini inkar edə bilmirdilər.

Bununla belə, Hindistanla Çin arasındakı münasibətləri ləngidən müxtəlif amillər də mövcud idi. Əvvəla, ərazi mübahisələri, hər iki dövlətin nüvə ölkəsi olması, regionda dominant siyasətə yönəlməsi, ikinci, iqtisadiyyatda Çinin üstünlüyü ilə müşahidə olunan balanslaşmamış ticarətdən irəli gələn amillər hind iqtisadiyyatının Çin sənayesinin dinamik inkişafına fayda verdiyini göstərirdi. Hindistan Çindən bütün makroiqtisadi parametrlərinə görə geri qalırdı. Təxminən 600 milyard dollar fərq ilə bu əməkdaşlıq Hindistanı narahat edirdi (www.hse.ru) və ölkə iqtisadçılarını düşündürməyə bilməzdi.

Buna baxmayaraq, bir çox analitiklər hər iki ölkə arasındakı iqtisadi əməkdaşlığa skeptik yanaşırdılar. Belə ki, siyasi münasibətlərə gəldikdə, Çin hələ də sərhəd problemini dəstəkləməkdə, Hindistan isə Tibet qaçqınlarını himayə etməkdə davam edir. Bu isə regionda öz nüfuzunu bərpa etməyə çalışan ABŞ və bu kimi digər Avropa ölkələrinə sərfəlidir və iki ölkə arasındakı siyasi rəqabətin dərinləşməsinə, iqtisadi münasibətlərin isə əksinə, inkişafdan qalmasına səbəb olur. Bu ölkələr dünyanı inandırmağa çalışırlar ki, Çinlə Hindistan arasında münasibətlər çox həssas qalmaqda davam edəcək və iri iqtisadi əməkdaşlıqdan danışmağa dəyməz.

Bununla belə analitiklərin əksəriyyəti çox gözəl başa düşür ki, müasir dünyanın iqtisadi inkişafını bu iki ölkə olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Hind-Çin münasibətlərinin perspektivliliyinə inanan ekspertlər bu münasibətlərin qurulmamasından hər iki ölkənin zərər görəcəyini iddia edirlər. Belə ki, bu ölkələr dünya iqtisadiyyatına fərqli yollarla daxil olmuşlar. Çin daha böyük iqtisadi potensialla arenaya çıxmışdı. Lakin bu əməkdaşlıqdan Çin nə qədər qazansa da, qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması Hindistan iqtisadiyyatının dinamikasına daha müsbət təsir etmişdir. Yoxsul Hindistan üçün üçüncü dünya ölkələri cərgəsindən çıxmaq və nəhəng demoqrafik artımın qarşısında sosial partlayışdan xilas olmaq məqsədilə Çinlə iqtisadi əlaqələrin davamlı inkişafı həyati vacib məsələ idi. Bu yanaşma Hindistanın yeni Baş naziri Nahendra Modinin siyasətində də öz əksini tapırdı.

Bu gün Çin iqtisadiyyatı dünyanın ikinci iqtisadiyyatına çevrilmişdir və demək olar ki, heç bir ölkə Çinlə əməkdaşlıqdan yan keçə bilməmişdir. Paralel olaraq, Çin dünya siyasətində də irəli addımlamaqda davam edir və regional dövlətdən qlobal dövlətə çevrilir. XX əsrin sonlarında ÇXR-nın siyasi elitasını ölkənin sosial durumu narahat edirdi, ölkə rəhbərləri çin xalqının sosial rifahına nail olmalı idi. Bu problem ölkədə Kommunist Partiyasının dayaqlarını sarsıdırdı. Bu baxımdan Den Syaopinin başladığı iqtisadi islahatlar həyati vacib məsələyə çevrilmişdi.

Çinin ambisiyalı layihələrindən biri də dünya bazarına ucuz mallarla çıxması olmuşdur. Dünya iqtisadiyyatına bu cür nüfuz edən Çin 2018-ci ildən etibarən mal ixracının həcminə görə ABŞ-ı keçərək dünya iqtisadiyyatının liderinə çevrilə bilmişdir. Çinin xarici dövlətlərə yatırımlarının həcmi də 158 milyard dolları ötmüşdür. Hal hazırda ölkə maliyyə, virtual realıq, biotexnika, robotexnika, süni intellekt, təhsil və hərbi texnologiyalara etdiyi yatırımlarla liderliyə çox yaxınlaşmışdır. ÇXR-in mallarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və innovasiya fəaliyyətinin inkişafı dövlət rəhbərliyinin uzunmüddətli işinin nəticəsidir. 2012-ci ildə ÇXR-in iqtisadi siyasətində təkə ixrac bazarlarının deyil, daxili bazarların inkişafına start verən dəyişiklik və Qərblə ticarətdən asılılığın azaldılması yeni stimul oldu. Bu istiqamətdə atılan hər bir addım Çinin dünyadakı siyasi mövqeyinə inanılmaz dərəcədə müsbət təsir göstərə bildi (<https://russiancouncil.ru>).

Qədim "İpək yolu"nın bərpası da Çinin iqtisadi siyasətinin maraqlarına xidmət edir, onu inkişaf etdirir və tamamlayır. Bu proqramın perspektivlərində nəhəng maliyyə resurslarına malik Çinin infrastruktur proqramlarına cəlb olunması ölkənin investisiya imkanlarını daha da genişləndirir və dünya iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklərə səbəb olaraq, "qlobalizm və maliyyə kapitalizmindən proteksi-onizm və milli kapitalizmə dönüş yaradır (www.hse.ru). Beləliklə, Çin elə bir iqtisadi yüksəlişə çatmışdır ki, onun maliyyə imkanlardan istifadə etməmək düzgün deyil.

Çin iqtisadiyyatının rəqabətədavamlılığının çoxsaylı əhəlinin mövcudluğu, Çin məhsullarına bütün dünyada tələbat, əlverişli işçi qüvvəsinin olması, dövlətin maliyyə dəstəyinin mövcudluğu, dövlətin iqtisadiyyatda effektiv iştirakı, dinamik iqtisadi irəliləyiş, müəssisələrin iqtisadi tələblərə uyğunlaşması və sürətli modernləşmə imkanları kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu da yaxın gələcəkdə Çinin dünya iqtisadiyyatında aparıcı qüvvə olaraq qalacağına əsas verir. Bununla belə, ekspertlər ölkənin xarici mühiyyədən asılılıq, borc kapitalının yüksək göstəriciləri, sosial və iqtisadi balanssızlıq, problemlə ətraf mühit və demoqrafiya, sosializmin baza kimi saxlanılması kimi iqtisadi nöqsanlarının mövcudluğunu da vurğulayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, sosializm və Çin Kommunist Partiyasının aparıcı mövqeyini digər ekspertlər üstünlük kimi qəbul edərək, onu dünya arenasında Qərbin regionda və dünyadakı təkqütblü iddialarına qarşı müqavimət siyasətinin aləti olaraq görürlər.

2. Hindistan

XXI əsrin astanasında ekspertlər Hindistan iqtisadiyyatının perspektivlərinə görə onun dünyada öndə olduğunu qeyd edirdilər. Bu gün Hindistan əhalisinin sayına və demoqrafik artımına görə Çini keçmişdir. Bu isə öz növbəsində istehlak bazarının imkanları istiqamətində onun üstünlüklərindən sayılır. XXI əsrə fərqli yüksəlişlə qədəm qoyan Hindistanda mövcud yoxsulluq və gözqamaşdıran zənginlik, kütləvi savadsızlıq və yüksək ixtisaslı peşəkarlıq, real demokratiya və güclü bürokratiya kimi sosial təzadların mövcudluğu onun iqtisadiyyatının perspektivlərinə skeptik yanaşmaların sayını artırırdı. Bununla belə bir sıra tədqiqatçılar Hindistanın perspektivlərini Çindən daha yüksək qiymətləndirərək, onun yaxın gələcəkdə Çini geridə qoyacağına əmin idilər.

Hind iqtisadiyyatının XXI əsrin əvvəllərindən müşahidə olunan irəliləyişi asan yol keçməmişdir. Müstəqilliyindən bəri bir çox hallarda korrupsiya və kütləvi qətlərlə müşayiət olunan siyasi, milli və dini çəkişmələr siyasi elita tərəfindən keçirilən modernləşmə islahatlarının tamamlanmasına imkan vermirdi. Bu isə ölkənin iki əsas problemini - yoxsulluq və demoqrafik artımı daha dərinləşdirirdi.

XX əsrin sonlarında hakimiyyətdə baş verən dəyişiklik tam fərqli model nümunəsində aparılan iqtisadi islahatlarla diqqəti cəlb etdi. Hindistan iqtisadiyyatını liberallaşdırmaq, bazarın rolunu artırmaq və genişləndirmək, bürokratik müdaxilələri azaltmaq üçün tənzimləmə tədbirlərini və qaydala-

rını dəyişdirmək istiqamətində xeyli işlər aparıldı. Bu baxımdan islahatlar başlıca olaraq, üç əsas istiqaməti əhatə edirdi: liberallaşma, özəlləşdirmə və iqtisadiyyatın qlobalaşdırılması. Bir çox sahələrdə lisenziyalar ləğv edildi, tariflər endirildi və ölkə bütün dünya üçün açıldı. Bunun nəticəsidir ki, çox az müddətə ölkəyə axın edən maliyyə resursları sıfır səviyyəsindən 8% qədər artdı (www.hse.ru).

Qeyd etmək lazımdır ki 1991-ci ildən aparılan islahatlar iqtisadi sistemin deyil, elm, texnologiyalar, təhsil və əməyin məhsuldarlığında modernləşmə ilə başlanan islahatlar modelinin tətbiqi demək idi. Hal-hazırda islahatlar nəticəsində hind iqtisadiyyatı daha sürətlə irəliləyərək Çinlə rəqabətə girir və dünyanın ən sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatı hesab edilərək, beşinci yerdə qərarlaşır. Son illərdə Hindistanın iqtisadi artımı dövlətin büdcəsinə trilyon dollar gəlir gətirə bilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi artım əhəlinin rifahına müsbət təsir göstərə bilər. Bunu Çinin nümunəsində görmək mümkündür. Belə ki, düzgün və düşünülmüş iqtisadi və sosial layihələr (xüsusən də orta və ali təhsilin əlçatan olması) yoxsulluq həddində olan insanların tədricən azalmasına, xidmət sahələrinin keyfiyyətli təşkilinə, yerli biznesi qərb modelinə uyğunlaşdırmağı bacaran yüksək ixtisaslı mühəndislərin və menecerlərin, IT texnoloqlarının hazırlanmasına gətirib çıxara bilər. Məhz bu cür yanaşma nəticəsində XX əsrin ikinci onilliyində nəhayət ki, Hindistan dünya iqtisadiyyatında əcazəçilik, informasiya texnologiyaları sahəsində özünəməxsus yer tutmağa nail ola bilmişdir.

Beləliklə, Hindistanın XX əsrin sonlarından başlayan iqtisadi inkişafının aşağıdakı səbəblərini müəyyən edə bilərik:

1. Bazarın liberallaşması və investisiyaların artması.
2. Ucuz işçi qüvvəsi və xidmət sektorunun payının artması.
3. Çin, Sinqapur və Yaponiyanın təmsilində yeni strateji partnyorların cəlb edilməsi.

Hindistanın sürətli iqtisadi tempini araşdıran ekspertlərin vurğuladığı maraqlı faktlardan biri odur ki, “Hindistanın iqtisadi modelində kapitalist, sosialist və inkişaf etməkdə olan bütün ölkələrin təcrübələrindən məharətlə istifadə olunmuşdur” (<https://www.hse.ru> 2013). Bu başqa cür ola da bilməzdi. Belə ki, Çinlə müqayisədə Hindistan yüz ildən çox Britaniyanın müstəmləkəsi olmuş, ciddi hazırlıqlı siyasi, iqtisadi və sosial təcrübələri həyata keçirmək üçün geniş zamana və təhsilli insan resurslarına sahib olmamışdır. Bu baxımdan, ÇXR-in təcrübəsi Hindistan üçün uğurlu layihə kimi görünürdü.

Bununla belə, XXI əsrin 20-ci illərindən etibarən hind iqtisadiyyatı bəzi problemlərlə üzləşmişdir. Bu problemlərin kökündə iqtisadi inkişafın tempini səmərəli idarə etməyi bacaran kadrların olmaması, operativ qərarların verilməməsi, korrupsiyanın aradan qaldırılmaması, sosial təbəqələşmənin daha da dərinləşməsi, sərmayə qoyuluşunun azalması, inflyasiya, bank sistemində böhranlar, aqrar sektordakı çətinliklər və s. məsələlər dayanır.

3. Çin-Hindistan münasibətləri

Beləliklə, XXI əsrin əvvəllərində Çin və Hindistan arasında ticarət-iqtisadi əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf edirdi və siyasi problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq, onların gələcək inkişafı ilə bağlı müsbət proqnozlar səslənirdi.

XXI əsrin əvvəllərində Çin və Hindistan düşmənçilik mövqeyindən “sürətli və hərtərəfli inkişaf” mərhələsinə daxil olmaq qərarı verdilər. 2003-cü ildə ölkə başçıları mübahisəli sərhədyanı bölgələr məsələsinin pragmatik həlli yollarından istifadə edilməsinə dair bəyanatlarla çıxış etdilər. 2004-cü ildə Çin mübahisəli ərazini Hindistanın ştatı kimi qəbul etdiyini bildirdi, həmin dövr hər iki ölkənin rəhbərlərinin qarşılıqlı səfərləri ilə yadda qaldı. 2010-cu ildə isə ÇXR və Hindistan arasında 16 milyard dollarlıq ticarət sövdələşməsi baş tutdu, eyni zamanda ölkələr arasında Strateji İqtisadi Dialoq (STD) adlı işçi qrup yaradıldı. Bu qrup münasibətlərin əməkdaşlıq çərçivəsinə salınması istiqamətində fəaliyyət göstərməsi üçün işlər görür (<https://www.jstor.org>). 2008-ci ildən Çin Hindistanın ən böyük ticarət ortağına çevrildi.

2013-cü ildə yuxarıda qeyd olunan kursu dəstəkləmək istəyi ilə yanaşı, hər iki tərəf investisiya, infrastruktur və IT layihələrinin inkişaf etdirilməsində, o cümlədən regionda ümumi, ekoloji, ərzaq

və enerji təhlükəsizliyinin və iqtisadi asayışın qorunmasında maraqlı olduqlarını bildirmiş və sonda müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın gücləndirilməsinə yönəlmiş iyirmiye yaxın sənəd imzalamışlar. Sənədlər arasında “Hindistan-Banqladeş-Myanma-Çin” iqtisadi dəhlizinin yaradılması layihəsi üzrə dialoqun başlanmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu dəhliz “Yeni İpək Yolu” layihəsinin son dərəcə vacib hissəsi olmaqla bərabər, Yeni İpək Yolunun beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinin qurulmasında mühüm rol oynamalı idi. Çin, həmçinin “Şərqi Asiya - Cənubi Asiya” vahid iqtisadi məkanı yaratmağa çalışmaqla Hindistanı inandırır ki, layihənin məqsədi Çinin regional təsirini artırmaq deyil, ortaq rifahın əldə olunmasıdır. Bu baxımdan, məhz “Yeni İpək Yolu” layihəsi Hindistanı BRICS, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) və Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyası (SARAC) kimi regional təşkilatlara cəlb edirdi. 2015-ci ildə bu ölkələr arasında 100 milyard dollarıq ticarət razılığı əldə edildi (<https://nauchforum.ru>).

Bununla belə, Çinlə Hindistan arasındakı iqtisadi münasibətlərdə hərtərəfli dostluqdan danışmaq yanlış olardı. Belə ki, ekspertlərin də iddia etdiyi kimi, Hindistanın xarici işlər naziri Suşma Svarajın sözləri ilə ifadə etsək, “Çin və Hindistan arasındakı mövcud əlaqələr “rəqabət və əməkdaşlıq” kimi təsvir edilə bilər” (www.hse.ru).

2010-cu ildə Hindistan Aksayçini Çinin ərazisi kimi tanımadığını, Pekin Hindistanın Arunaçal Pradeş ştatını ona verməli olduğunu bəyan etmişdir.

2012-ci ildə ÇXR rəsmiləri Hindistanla əlaqələrin inkişaf etdirilməsində maraqlı olduqlarını bəyan etmiş və ikitərəfli məsləhətləşmələr sırasında ölkələrarası ticarət dövriyyəsinin artırılması haqqında qərar qəbul etmişlər.

Məhz 2012-cü ildən sonra Hindistanla ÇXR arasındakı münasibətlər yeni mərhələyə qədəm qoyur. Belə ki, Çin rəsmiləri bildirirlər ki, Hindistanla əməkdaşlıq yalnız “strateji dialoqa” əsaslanmalıdır. Həmin ildə Si Tsinpinin Hindistana səfəri zamanı tərəflər ticarət və investisiya sahəsində, infrastrukturun inkişafı, informasiya, rabitə və yüksək texnologiya sahələri, mədəniyyət və turizm sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət istiqamətində üç anlaşıma memorandumu və on iki saziş imzalamış, Hindistan əczaçılıq məhsullarının Çin bazarlarına çıxışını genişləndirməyə və Hindistanın infrastruktur və istehsalına Çin investisiyalarını artmasına dair razılıq əldə edilmişdir. Nəhayət, Hindistanın Baş naziri N.Modi də seçki vədlərində çox vacib bir məqama toxunaraq inflyasiya, kapitalın çatışmazlığı və korrupsiya ilə sarsılan ölkə iqtisadiyyatını dirçəltmək kimi məsələləri həll edəcəyinə söz vermişdir. Belə ki, Modi Hindistanın regionda və dünyadakı siyasi mövqeyinin iqtisadi modernləşmə siyasətinin uğurundan asılı olduğuna əmindir (<https://data.worldbank.org>).

İki ölkə arasında gərgin münasibətlər 2019-cu ildə Hindistanda baş vermiş terror aktına münasibətdə Çinin mövqeyi ilə bağlı daha qabarıq özünü göstərməyə başlamışdır (<https://www.perspektivy.info>). Ümumiyyətlə, bu gərginliyin mənbəyi əsas etibarilə strateji amillərdir. Hindistanı Çinin strateji planları, xüsusən də Pakistanla olan yaxın münasibətləri narahat edir. Məsələn, Pakistanın Qvadar liman kompleksinə Çin büdcəsindən ayrılan 500 milyon qrant hind hökuməti tərəfindən Pakistanın hərbi potensialının güclənməsinə yönəlmiş plan kimi dəyərləndirilmişdir. Çin isə Hindistanın ABŞ ilə strateji sövdələşmələrindən ehtiyatlanaraq, bu dövləti Asiya-Sakit okean hövzəsində Çinin mövqeyinə vurula biləcək təhlükələrə yol açmaqda ittiham edirdi.

Çin bəzi rəsmi bəyanatlarda ABŞ-ın Asiya-Sakit okean hövzəsini Hind-Sakit okean hövzəsi adlandırmasını Hindistanın regional hegemonluğunun tanınması kimi qəbul edirdi və bu tərəfdaşlığı regionda “sabitliyi pozan qüvvə” hesab edirdi (<https://regnum.ru>). Bu da Çinin Rusiyaya yaxınlığını daha da artırır. Bu mənada strateji baxımdan müasir Hind-Çin münasibətləri bir çox ekspertin ifadə etdiyi kimi, “Çin-Hindistan-ABŞ” dinamik üçbucağı adlandırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, Hindistan Çinin ABŞ-la yaxınlaşmasında maraqlı deyil, eyni zamanda onlar arasında genişmiqyaslı münaqişədən də zərər görə bilər, çünki bu ilk növbədə ölkənin regional və daxili maraqlarına ciddi zərbə vura bilər. Bundan əlavə, amerikalılar Hindistana Asiyada Çin hökmranlığının qarşısını almağa yardım edə bilər. Bu səbəbdən Hindistan rəsmiləri ABŞ-ın regionda əhəmiyyətli rolunda maraqlı olduqlarını daim qeyd edirlər. Çin isə əksinə, Amerikanın Asiya işlərində iştirakının mümkün qədər minimallaşmasında maraqlıdır (www.brookings.edu). Beləliklə, analitiklərin çoxu qeyd edir ki, bu

gün “ Hindistan və Çin dost deyil, rəqibdirlər” (Насенко Ю. П., 1975) və iki ölkə arasında inamsızlıq sürətlə artır.

Çinin regionda hegemonluğunun ən parlaq nümunəsi geniş əraziləri ticarət əlaqələri ilə birləşdirəcək və ilk növbədə özünün maraqlarına xidmət edən “Bir kəmə, bir yol” adlı infrastruktur layihəsidir. Bu proqram o deməkdir ki, Çin hələ uzun müddət layihəyə qoşulmuş ölkələrə külli miqdarda əmtəə ixracı və investisiya resursları sərf edəcək, onun daha da genişlənməsinə şərait yaradacaq və Çin rəhbərlərinin dediyi kimi, “ölkə dünyada öz layiqli yerini geri qaytarmasına” (Насенко Ю. П., 1975) çalışacaqdır.

Nəticə

Beləliklə, XXI əsrin əvvəllərində Çinlə Hindistan arasında başlayan əməkdaşlıq hər iki ölkənin iqtisadi yüksəlişinə səbəb olmuşdur. Bu ölkələr uzun illər ərzində demoqrafik problemlərini iqtisadi imkana çevirmə siyasəti sayəsində uğurlu layihələrlə çıxış edə bilməmişlər. Müxtəlif qlobal məsələlərdə eyni maraqlar onları strateji əməkdaş da çevirə bilməmişdir. Müəyyən sahələrdə mübahisələrə baxmayaraq, Hindistanla Çin arasında mövcud olan geniş iqtisadi əlaqələr hər iki ölkəni dünyanın iqtisadi nəhənglərinə çevirmişdir. Təsədüfi deyil ki, ABŞ və Avropa ölkələri bu ölkələrin iqtisadi potensialından narahat olduqlarını da gizlətmirlər və gələcək planlarını məhz bu xüsusiyyət üzərində tərtib etdiklərini bildirirdilər.

Hindistan-Çin əməkdaşlığı müsbət yönümlü addımlarla diqqəti cəlb edir. Bu iki ölkə arasındakı uzunmüddətli ərazi münaqişələri iqtisadi maraqları aşma bilməmişdir. Həm Hindistan, həm də ÇXR elitası çox gözəl başa düşür ki, iqtisadi yüksəliş bir çox problemlərin həllində açar rolunu oynaya bilər. Ekspertlər gələcəkdə rəqabətin məhz bu iki ölkə arasında baş verəcəyini də proqnozlaşdırırlar.

Bununla belə regiondakı siyasi sabitsizlik, ərazi iddiaları, qonşu ölkələr arasındakı münasibətlərin gərginliyi Çin və Hindistan arasındakı münasibətlərə təsirsiz ötüşmür. Müəyyən məsələlərdə iqtisadi inkişafı önə çəkərək, bəzi məsələlərdə güzəştə gedən dövlətlərin əməkdaşlıqdan rəqabətə getdiyi yol çox da uzun olmamışdır. Bu ölkələr arasında kifayət qədər həll olunmamış məsələlərin mövcudluğu da nəzərə alınmalı cəhətdir. Belə ki, hər iki ölkə regionda həm geosiyasi, həm də iqtisadi potensialına görə kifayət qədər qüvvəyə malik olsalar da, Hindistan iqtisadi cəhətdən Çindən geri qalır və iqtisadi baxımdan bütün potensiallarından istifadə edə bilməmişdir. Çin daha çox istehsalçı tərəf olsa da, Hindistana istehlak və xammal bazarı kimi baxmaqda davam edir. İkitərəfli əməkdaşlığın dinamikasına baxmayaraq, onu əngəlləyən amillər də qalmaqdadır. Ölkələr hələ də sərhəd məsələlərini həll etməyib, siyasi arenada eyni mövqedən çıxış etməkdən ehtiyatlanırlar, hind televiziylarında Çin ordusunun Hindistan üçün təhlükəli olduğuna dair ekspert çıxışları olur, hər iki ölkənin sərhədlərdə hərbi qüvvələri cəmləmişdir, Pakistanla münasibətdə ortaq mövqe müəyyənləşməyib və s. Bu baxımdan strateji rəqabət hər iki ölkənin münasibətlərinə mənfi təsir göstərir və regiondakı qeyri-sabit münasibətlərin dərinləşməsinə xidmət edir. Bu rəqabətdə üçüncü ölkələrin iştirakı da təhlükə və problemlərə yol açır. Buna baxmayaraq, proqnozlar hələ ki, tərəflərin mövqelərini birmənalı şəkildə ifadə edə bilmir. Hindistanın inkişaf dinamikasını yüksək qiymətləndirərək, gələcək onilliklərdə daha irəli gedəcəyini bildirənlər də az deyil.

ƏDƏBİYYAT

<http://www.brookings.edu/research/opinions/2014/09/16-modi-xi-summit-and-china-india-relations> (accessed: 24.03.2020). The Modi-Xi Summit and China-India Relations,

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD?locations=IN&view=chart> India // World Bank Data Bank,

<https://nauchforum.ru/journal/stud/41/41057> (дата обращения: 10.04.2020).
Мукина Я.А., Шубин П.С. Основные тенденции индийско-китайских отношений на современном этапе -

<https://regnum.ru/news/polit/2384194.html> (дата обращения: 23.03.2020). Индия и Китай пока остаются «заклятыми друзьями»,

[https://russiancouncil.ru/blogs/rsuh/kitayskoindiyskoe-gumanitarnoe-sotrudnichestvo-nauka-obrazovanie-studenticheskie-obmeny.](https://russiancouncil.ru/blogs/rsuh/kitayskoindiyskoe-gumanitarnoe-sotrudnichestvo-nauka-obrazovanie-studenticheskie-obmeny/) (2020),

<https://turalisgandarov.wordpress.com/2011/01/29/tibet/> İskəndərov T. (29. 01.2011)
Tibet Münaqişəsi Hind-Çin qarşdurmasının səbəbləri

<https://www.hse.ru/data/2013/04/03/1294924470/3-%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%BD-%D0%B4%D0%BE%D0%BA2.pdf> Гринин Л.Е. Китайская и индийская модель

экономического развития и перспективы мирового лидерства

<https://www.hse.ru/edu/vkr/364643189> Фалилеев Ф. В. Торгово-экономические отношения между КНР и Индией в ЧЧЖ веке,

https://www.jstor.org/stable/resrep05794?seq=1#metadata_info_tab_contents (accessed: 25.03.2020). Narayanan R. China and India: A Sisyphean Bilateral?,

https://www.perspektivy.info/oikumena/azia/izmeneniye_kharaktera_kitajsko-indijskih_otnoshenij_na_fone_obostreniya_pogranichnyh_protivorechij_vzglyad_iz_njudeli_2022-05-22.htm Лихачев К. Изменение характера китайско-индийских

отношений на фоне обострения пограничных противоречий: взгляд из Нью-Дели,
Vertzberger Y. (1984) Misperceptions In Foreign Policymaking: The Sino-Indian Conflict 1959-1962, Avalon Publishing.

Аликберов Э. Ш. (2020). Китайско-индийские отношения на современном этапе: обзор. VOL.2, №4

Насенко Ю. П. (1975). Дж. Неру и внешняя политика Индии. М.: Вост. лит. РАН, 383 стр.

РЕЗЮМЕ

Зенфира ШИХАЛИБЕЙЛИ

Индия - “стратегический партнер” Китая

Ключевые слова: *Индия, Китай, инициатива «Пояс и путь», Китайско-индийское экономическое сотрудничество*

Китай и Индия являются самыми быстро развивающимися странами со стабильными экономическими системами. С каждым годом наблюдается возрастающая роль этих государств во всех региональных проектах. Однако, дипломатические связи между двумя странами временами ослабевали из-за проблем пограничного регулирования и колониального прошлого.

Генезис китайско-индийского территориального конфликта исследователи фиксируют с распространением британского влияния в Индии.

Сотрудничество Китая и Индии, начавшееся в начале XXI века, привело к экономическому росту обеих стран. За эти годы обе страны смогли разработать еще более успешные проекты, реализующие политику превращения своих демографических проблем в экономические возможности. Те же интересы в различных глобальных проблемах превратили

их в стратегических партнеров. Обширные экономические связи Индии и Китая превратили их в экономических гигантов мира.

Однако политическая нестабильность в регионе, территориальные претензии и напряженность между соседними странами не влияют на отношения Китая и Индии. Путь от сотрудничества к конкуренции был не очень долгим, когда государства, которые в определенных вопросах отдавали приоритет экономическому развитию, а в некоторых вопросах шли на компромисс. Также выяснилось, что между этими странами все еще остается много нерешенных вопросов. Итак, хотя обе страны обладают достаточным влиянием в регионе благодаря своему геополитическому и экономическому потенциалу, Индия отстает от Китая экономически, и они не смогли использовать весь свой потенциал с экономической точки зрения. Хотя Китай в большей степени является производителем, Индия по-прежнему рассматривается со стороны Китая, как потребительский и сырьевой рынок. Несмотря на динамику двустороннего сотрудничества, факторы, сохранявшие конфликтную атмосферу, все еще существуют. В странах до сих пор не решены пограничные вопросы, они опасаются занимать одну и ту же позицию на политической арене, на индийском телевидении звучат экспертные выступления о том, что китайская армия опасна для Индии, военные силы обеих стран в большей степени сконцентрированы на границы, не определена общая позиция по отношению к Пакистану и т.д. В связи с этим стратегическая конкуренция оказывает негативное влияние на отношения обеих стран и служит углублению нестабильных отношений в регионе. Участие третьих стран в этом соревновании также приводит к опасным проблемам. Однако прогнозы пока не способны однозначно сформулировать позиции сторон.

ABSTRACT

Zenfira SHIKHALIBEYLI

China's "Strategic Partner" India

Keywords: *India, China, Belt and Road Initiative, China-India Economic Cooperation*

In the article, historical relations between the two giant economic and political as well as military powers of Asia, China and India, the directions of modern cooperation, conflicting issues that exist parallel to cooperation, especially territorial disputes, and factors such as the perception of India's cooperation with the West as a threat to China and its reflection in the relations between these neighbors are discussed, along with the future prospects of relations between India and China.

China and India are rapidly developing countries with a stable economic system. The role of these states in regional projects is increasing. However, there are problems in the relations between the two countries due to border issues and the historical past. Researchers attribute the origin of the Sino-Indian territorial conflict to the spread of British influence in India.

The cooperation between China and India, which began at the beginning of the 21st century, led to the economic growth of both countries. During these years, both countries have been able to come up with even more successful projects with the policy of turning their demographic problems into economic opportunities. The same interests in various global issues have turned them into strategic collaborators. The extensive economic ties of both countries have made them economic giants of the world.

However, political instability in the region, territorial claims, and tensions between neighboring countries do not affect China-India relations. The path from cooperation to competition was not very long, with states that prioritized economic development on certain issues and compromised on others. It also turned out that there are still many unresolved issues between these countries. So, although both countries have enough influence in the region due to their geopolitical and economic potential,

India lags behind China economically, and they have not been able to exploit their full potential from an economic point of view. Although China is largely a manufacturer, India is still viewed by China as a consumer and commodity market. Despite the dynamics of bilateral cooperation, factors constraining the conflict atmosphere still remain. The countries still have not resolved border issues, they are afraid to take the same position in the political arena, expert speeches are heard on Indian television that the Chinese army is dangerous for India, the military forces of both countries are more concentrated on the borders, not a common position towards Pakistan has been determined, etc. In this regard, strategic competition has a negative impact on the relations between both countries and serves to deepen unstable relations in the region. The participation of third-party countries in this competition also leads to dangerous problems. However, forecasts are not yet able to clearly formulate positions.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.123>

UOT: 94(479.24)

İBRAHİM ƏMİNİ HƏRƏVİNİN “FÜTUHATİ-ŞAHİ” ƏSƏRİ ERKƏN SƏFƏVİ
DÖVRÜNÜN ƏSAS MƏNBƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Samid BAĞIROV*

Açar sözlər: Fütuhati-Şahi, Şah İsmayıl, Səfəvi dövləti, İbrahim Əmini Hərəvi, Xorasan, fəth, Herat, Şahənşahnamə, mənbə

XƏLASƏ

“Fütuhati-Şahi” (“Şahın zəfərləri”) əsərini erkən Səfəvi dövrünün ən orijinal mənbəsi hesab etmək olar. Onun müəllifi İbrahim Əmini Hərəvi Heratda doğulub. İbrahim Əmini Heratda ikən Səfəvilərin Şeybani xanın özbək ordusuna qalib gəlməsinin, Xorasanın və ətraf bölgələrin qızılbaşların nəzarətinə keçməsinin birbaşa şahidi olub. O, hətta Herat şəhərində qızılbaşların fəthnamələrindən bir neçəsini insanlar qarşısında qiraət edib. Əmini Hərəvi 1910-cu ildən başlayaraq qızılbaş ordusunun əməliyyatlarının birbaşa şahidi olub. İştirak etmədiyi döyüşlərdə də onun mənbələri Qızılbaş sərkərdələri olub. Buna görə onun əsəri və əsərində verdiyi məlumatlar ən orijinal qaynaq hesab edilir. “Həbibüs-siyər”, “Cahanquşayi-Xaqan” və sair mənbələr dəfələrlə məhz ona istinad ediblər. Əmini Hərəvi bildirir ki, Səfəvi sarayının ən yüksək instansiyalarından tarixin yazılması ilə bağlı ona göstəriş verilib. İbrahim Əmini Hərəvinin digər üstünlüyü də şair olması, dini elmlərə, ilahiyyata və dövrün sair rəvac tapmış elmlərinə vafiq olmasıdır. “Fütuhati-Şahi” əsərinin dili olduqca ibarəli, üslubu mübalighəli və az məzmunludur. Hekayəyə Qurandan xeyli miqdarda iqtibaslar, hikmətli kəlamlar, ərəb və fars zərbməsəlləri daxil edilmişdir. Əsər Şah İsmayıl dövrünün siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və dini vəziyyətindən geniş söz açır. Digər bəhslərlə müqayisədə nisbətən hərbi və siyasi hadisələrə daha çox yer verilib. Burada Şah döyüşlərin sərkərdəsi, Səfəvi təriqətinin mürşidi, İmamıyyə məzhəbini tərvic edən şəxs, ictimai ədaləti bərpa etməyə çalışan, insanların sosial rifahına köklənən, itaət edən rəqiblərə dəyər verən, xəyanətlə barışa bilməyən və səxavətli davranan şah kimi vəsf edilib.

Giriş

Erkən Səfəvi dövrünün ən mühüm qaynaqlarından biri olan Sədrəddin İbrahim Əmini Hərəvinin “Fütuhati-Şahi” (“Şahın qələbələri”) əsəri bizə Səfəvi dövlətinin yaranması, fəaliyyəti və onun banisi Şah İsmayıl (1487-1524) bağlı qiymətli məlumatlar verir. Bu əsərlə yanaşı Qiyasəddin Xandəmirin “Həbib-üs-siyər fi əxbar-i əfrad əl-bəşər” əsəri və anonim müəllifin “Tarixi Şah İsmayıl Səfəvi” (“Cahanquşayi-Xaqan”) əsəri ilkin və orijinal mənbə hesab edirlər. Onlardan sonra Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix”, I Şah Təhmasibin özünün ərsəyə gətirdiyi avtobioqrafiyası olan “Təzkirəti-Şah Təhmasib”, Əbdü bəy Şirazinin “Təkmilətül-əxbar”, Xurşah ibn Qubad Hüseynin “Tarix-e-elçiye-Nizamşah”, Budaq Münşi Qəzvininin “Cəvahirül-əxbar”, Qazi Əhməd Quminin “Xülasətüt-təvarix”, İskəndər bəy Münşinin “Tarix-e-aləmarayi-Abbasi”, Məhəmməd Qasım Hüseyni Günabadinin Şah İsmayılın həyatı ilə bağlı nəzm üslubunda yazdığı tarixi əsərləri, Avropa mənbələrindən Venesiyanın I Şah Təhmasibin sarayına təyin edilmiş elçisi Vinçentso Alessandrinin

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.
E-mail: sami80@mail.ru

hesabatını ehtiva edən kitabı, Ciovanni Tomasso Minadoinin “Türklərlə iranlıların müharibələri tarixi” və Səfəvilərin İspaniyada səfiri Oruc bəy Sultanəli bəy oğlu Bayatın “Persiyalı Don Xuan” adlı Valyadolid şəhərində çap edilmiş kitabda bəhs olunan dövrlə bağlı müəyyən məlumatlar öz əksini tapmışdır. Tarixi qaynaqlar içərisində Şah İsmayıldan öncə Səfəvi xanədanının tarixinə dair məlumatların əldə edilməsi üçün Təvəkkül ibn İsmayıl ibn Bəzzaz Ərdəbilinin yazdığı “Səfvətüs-Səfa” əsəri də əhəmiyyətli yer tutur.

Nəzərə alsaq ki, “Fütuhati-Şahi” əsəri Şah İsmayılın göstərişi ilə yazılıb erkən Səfəvi dövrünün araşdırılması məsələsində böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Başda “Fütuhati-Şahi” əsəri olmaqla adıçəkilən mənbələrin bir qismi Səfəvi sarayının katibləri tərəfindən yazılıb. Təbii ki, onların verdiyi məlumatlardan tam obyektivlik gözləmək olmaz. Eyni zamanda bəzi əsərlər də Səfəvi dövlətinə xəyanət etmiş və ya məzhəb və din baxımından fərqli fikirdə olan insanlar tərəfindən yazılıb ki, bu mənbələrdən də obyektivlik gözləmək çətindir. Məsələn İtaliyalı tarixçi Ciovanni Tomasso Minadoi “Türklərlə iranlıların müharibələri tarixi” əsərində əsasən Səfəvilərə xəyanət edərək Osmanlıların tərəfinə keçmiş sabiq qızılbaş səfiri Maqsudxan Zülqədərini verdiyi məlumatlara istinad edib (Əfəndiyev, 2007, s.90). Habelə öncə adı keçən “Persiyalı Don Xuan” adlı əsərin müəllifi Oruc bəy Bayat Şah Abbasın Avropaya ezam etdiyi diplomatik nümayəndə heyətinin katibi idi və bir müddət sonra xristianlığı qəbul etmişdi. Əməlinə görə Səfəvi dövləti ərazilərinə qayıtmayan Don Xuan ləqəbli Oruc bəy Bayat naməlum şəkildə öldürülənədək İspaniyada qaldı (Bayat, 2016, s.3-21).

“Fütuhati-Şahi” əsərinin müəllifi İbrahim Əmini Hərəvi kimdir?

Mirək Cəlaləddin Qasım oğlu Sədrəddin İbrahim Əmini Hərəvi hicri-qəməri təqviminə il 882-ci ildə (miladi ilə 1477-ci il) Xorasanın mərkəzi olan Herat şəhərində anadan olub. Onun ana babası Mövlana Cəlaləddin Əbdürrəhman Teymuri şahzadəsi Mirzə Baysanqurun (1399-1433) və oğlu Əlaüddövlənin sarayında dini işlər üzrə sədarət və ya sədr vəzifəsini daşıyıb. “Fütuhati-Şahi” əsərini nəşrə hazırlayan şəxs isə Dr. Məhəmməd-Rza Nəsiridir. Məhəmməd-Rza Nəsiri 1946-cı ildə İranın Damğan şəhərində anadan olub. Doktorluq mövzusunun İstanbul Universitetində müdafiə edib. Peyyam-Nur Universitetinin professoru və universitetin Elmi Şurasının üzvüdür. Tarix mövzusunda, xüsusilə də Səfəvi dövrünə dair bir sıra kitabları və araşdırmaları vardır. Nəsiri əsərə yazdığı girişdə Hərəvi barəsində məlumat verərək bildirir ki, müəllif gənclik dövründə şahzadə Əbu-Mənsur Sultan Müzəffər Hüseyn Mirzənin (1507) yanında olub və o, hökmdarın ömrünün sonlarında sədr vəzifəsinə qədər yüksələ bilib (Əmini Hərəvi, 2004, s.15).

Özbəklərin Heratı tutmasından sonra və Şeybani Xanın (1451-1510) Teymurilər dövlətinə (1370-1507) son qoyması nəticəsində İbrahim Əmini Hərəvi təqibə məruz qaldı. O, bu müddət ərzində Heratda yeni hakimiyyətin sədarət vəzifəsini yerinə yetirən Mövlana Əbdürrəhim tərəfindən cəzalandırıldı. Əmlakı müsadirə edildi. Hərəvi bir müddət güşənişin olmağa məcbur qaldı. 1510-cu ildə Şah İsmayılın Məhəmməd Şeybanı xanı məğlub etməsindən sonra Xorasan Səfəvilərin nəzarətinə keçdi. “Rövvətüs-səfa”nın müəllifinin məlumatına görə bundan sonra Əmini Hərəvi Herat sarayına dəvət edilərək, şah və əmirələr tərəfindən təltif edildi. Müsadirə olunan əraziləri onun özünə qaytarıldı. Əmini Hərəvinin özünün yazdıqlarından da belə məlum olur ki, o həmin dövrdə səfəvilərin gəlişindən sonra əhəmiyyətli dərəcədə siyasi və ictimai nüfuza malik olmuşdur (Əmini Hərəvi, 2004, s.15).

Əmini Hərəvi bununla bağlı yazır: “Bu sətirləri qələmə alan (bəndə) öz viranəsinin bir guşəsində bir dəstə elm tələbəsi ilə birgə oturan zaman o məclisdən bir nəfər gəlib bildirdi ki, səni bağda təşkil edilən yığıncağa çağırırlar. Bu zəif (bəndə) ora gedəndə qərribə və qeyri-adi bir məclisin təşkil edildiyini gördü. Şəhərin bütün böyük adamları oraya gəlmiş, hər biri keçmişdə etdikləri və düşüncələri ilə bağlı hesab-kitaba çəkildilər. Bəziləri nigaran və narahat idilər...” (Əmini Hərəvi, 2004, s.350).

Əmini Hərəvi özbəklərin məğlubiyyətindən sonra Heratın cümə məscidində Səfəvilərin məlumat xarakterli xəbərlərini oxuyan və onları camaata çatdıran ilk və əsas şəxslərdən biri idi. Qiyasəddin

Xandəmir “Həbibüs-siyər” əsərində bu barədə yazır ki, Xacə Batkəci Herata gəlib, inayət və lütf mənbəyi olan şahın elanını gətirdi və Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini onu cümə günü məsciddə minbərə çıxıb oxudu (Xandəmir, 1954, c.4, s.515). Əhli-beytə bağlılıq və tərəfdaşlığı, habelə Əhli-beytin düşmənlərinə düşmən olmağı ehtiva edən elanı və digər yeni fərmanları oxuyandan sonra şahın hüsuruna gedən Əmini Hərəvinin təltif edildiyini bildirir (Hərəvi, 2004, s.351).

Əmini Hərəvi Şah İsmayılın sarayında vəzifə tutduqdan sonra ona qayğı və diqqət göstərilir. O, öz əsərində Sultan Hüseyn Mirzənin sarayında elmə, ədəbiyyata və irfana olan xidmətindən yazır, lakin daha sonra yaşadığı yerin təhlükəli olduğundan Şah İsmayılın yanına getdiyini, hicri-qəməri təqvimini ilə 927-ci ildə (1520) onun dövlətinin tarixini qələmə almaqla bağlı əmr aldığını yazır. Əmini ilk mərhələdə təvazökarlıq nümayiş etdirərək bu işin öhdəsindən gələ bilməyəcəyini yazsa da, daha sonra ona edilən etimada görə bu işi qəbul etdiyini deyir və əsərini “Şahın qələbələri” adlandırır.

O yazır: “Bu mübarək yazıya, o asitana istiqamətlənməsi ümidi ilə, incəliklərinin digər yazılardan daha dolğun olması, sağlam zövqlərin, doğru düşünən beyinlərin və bacarıqlı zəhinlərin onu mütləq etməkdə daha da rəğbətli və həvəsli olması ümidi ilə başlayıram” [4, s.26].

Mirxand (Bəlxı, 1994, c.11, s.5938) və onun ardınca Xandəmir Əminiyə belə bir tarixin yazılması ilə bağlı əmr verildiyini yazıblar: “İndi o (İbrahim Əmini) tam ciddiyyətlə və sözə sığmayan təlaşla o işlə məşğuldur. O, kitabın yazılmasında bütün fəhəhət və bələğət üslublarından istifadə edir, gözəl ibarələrdən və incə məsəlləri gətirməkdən dəqiqə belə əsirgəməyir” (Xandəmir, 1954, c.3, s.327).

Əmini Şah İsmayılın vəfatından sonra Heratda yaşadı. Xorasan üzrə vəzir olan Xacə Əmir bəy Təbrizin məsləhəti ilə Şah Təhməsisib (1514-1576) ona şahzadə Bəhram Mirzənin (1517-1549) təlim-təربiyəsini tapşırırdı. Həmin illərdə özbəklərin əmiri Bayram Oğlanın Herata yürüşü xəbəri gəldi. “Zamanın böyük şəxsiyyətlərindən, fəhəhətli və bələğətli şəxslərindən və dərrakəli insanlarından olan Əmini” Heratın hakimi Xəlifə Şamlu Sultanı Özbək xanına qarşı mübarizəyə təşviq etdi (Səfəvi, 1935, s.47). Buna görə, Xəlifə Sultan Şamlu Əmininin, Şah Məhəmməd Came-Bafin və digərlərinin təşviqi ilə hicri-qəməri təqvimini ilə 941-ci ilin (1534) zillqədə ayının on doqquzunda Heratdan çıxdı. Şəhərin on fərsəxliyində İsfizar adlı kəndin ərazisində Bayram Oğlanın ordusu ilə qarşı-qarşıya gəldi. Bu döyüşdə Xəlifə Sultan, İbrahim Əmini və orduda olan çoxlu türk və taciklər (fərsməşəlilər) həlak oldular. Qazi Əhməd Qumiyə (1549-1606) görə, Əmininin cənəzəsi Heratın Qozərgah adlı məhəlləsində dəfn edildi. Onun sözlərinə görə bu döyüşdə doqquz yüz nəfər həlak oldu ki, onlardan biri də özünə zülm edib, düşmənlə qarşı-qarşıya çıxıb döyüşən Əmini idi (Qumi, 2004, c.1, s.245).

“Fütuhəti-Şahi” əsərini nəşrə hazırlayan Dr. Məhəmməd-Rza Nəşiri kitaba yazdığı ön sözdə belə deyir: “Əgər Əmininin “Fütuhəti-Şahi” əsərini yazmağa başlamasını 927 hicri ilində olduğunu qəbul etsək, habelə hicri 882-ci ilinin onun doğum tarixi kimi təsdiq etsək belə nəticə əldə edərik ki, Əminin ölümü 59 yaşında baş verib” (Hərəvi Əmini, 2004, s.18).

Əmini Hərəvi yalnız Səfəvi saray tarixçisi deyil, həm də fəzilət əhli, ədəbiyyatçı və şair idi, habelə müasir elmlərə də vafiq idi. Onun “Fütuhəti-Şahi” əsərində yazdığı şərlərin çoxu özünə məxsusdur. Ondan bir sıra pərakəndə şərlər də miras qalıb. Məsələn: Xorasanda baş verən aramsız döyüşlər, bölgənin səfəvilərdən özbəklərə və əksinə olaraq əldən-ələ keçməsi, nəticədə bölgənin inkişafdan geri qalması Əmininin yaddaşına həkk olub və belə qələmə alınıb:

امینی مرز آب رو در خراسان کزین خاک جز خار حرمان نروید
تمام جهان ابر احسان ببارد گیاه کرم از خراسان نروید

Əmini Xorasan torpağının üzərinə su tökmə
Bu torpaqdan yararsız tikandan başqa bir şey çıxmaz.
Bütün dünyaya ehsan buludları yağsa belə,
Xorasandan kərəm bitkisi çıxan deyil.

Əmini Hərəvi müasiri olan və Teymurilər sarayında bir yerdə fəaliyyət göstərdiyi, (Nizami Gəncəvinin davamçılarından olan) şair Əlişir Nəvainin (1441-1501) məhzərindən elmi və mənəvi bəhrə almışdı. Onun Əlişir Nəvaiyə mərsiyə bəstələməsi də diqqət cəkir (Bəlxı, 1994, c.11, s.5937).

Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə (1518-1567) yeddi yüz şairin yaradıcılığından bəhs edən “Töhfeyi-Sami” adlı təzkirəsində bildirir ki, “Dibaçeyi-Murəqqə”, “Rubaiyyeyi-Divani-Həzrət Əli” və “Cəvabiyyeyi Silsilətüz-zəhəbi Mövlana Cami” Əmininin əsərlərindəndir (Səfəvi, 1935, s.26). Habelə Əmininin “Muarezeyi Mehr və Məktub” adlı əsərinin olduğu da deyilir. Məhəmməd-Rza Nəsiri “Fütuhati-Şahi”yə yazdığı girişdə bu barədə geniş məlumat verir.

“Fütuhati Şahi”nin nüsxələri

“Fütuhati-Şahi” əsərinin nüsxələrindən ikisi digərləri ilə müqayisədə tam olduqları və ya çatışmazlıqlarının az olduğuna görə tədqiqatçıların diqqətini daha çox özünə cəlb edib. Onlardan biri Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları fondunda saxlanılan, digəri isə İranın Milli Muzeyində saxlanılan nüsxələrdir. “Fütuhati-Şahi” əsərini tərtib edən, ona lazımi əlavələr və düzəlişlər edən, habelə onu nəşrə hazırlayan Məhəmməd-Rza Nəsiri bildirir ki, Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanasından İran Milli Muzeyinə gətirilən bu nüsxə mövcud nüsxələrin ən kamilidir (Əmini Hərəvi, 2004, s.22).

Azərbaycanlı Səfəvişünas mərhum Oqtay Əfəndiyev yazır: “Fütuhati-Şahi” əsərinin tam nüsxəsi Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları fondunda saxlanılır. Tacik şərqşünası A.M.Mirzoyev tərəfindən (“Şahənşahnamə” adlı tarixi əsərin müəllifini müəyyən etmək xidməti də ona məxsusdur) aşkar edilmiş və siyahıya alınmışdır...” (Əfəndiyev, 2007, s.7).

Lakin Məhəmməd-Rza Nəsiri Tacikistan Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları fondunda saxlanılan nüsxənin nöqsanlarından söz açaraq İranın Milli Muzeyində saxlanılan nüsxənin tam olduğu üzərində dayanır. O, yazır: “Əl-Zəriə əsərində Fütuhət kitabı “Fütuhati-Şahi Məsnəvi” olaraq yad edilib. Digər bir nüsxə də Tacikistanda saxlanılır ki, tərtibatçı (Nəsiri) çoxsaylı səylərinə baxmayaraq bu nüsxənin mikrofilmə əl ədə bilməyib. Amma “Tacikistan Əlyazmaları siyahısı”ndan, habelə “Fehrestvareye-Münzəvi”dən əldə edilən budur ki, bu nüsxə (Tacikistan) də tam deyil, əvvəlində və sonunda düşmələr var” (Əmini Hərəvi, 2004, s.20).

Məhəmməd-Rza Nəsinin məlumatına görə “Fütuhati-Şahi”nin Tacikistan nüsxəsinin birinci dəftərindən bir neçə vərəq yoxdur, ikinci dəftərindən isə müqəddimə və mətnin sonu yoxdur. O, bu haqda Tacikistan Əlyazmalar İnstitutunun aidiyyatı materiallarına istinadən məlumat verir (Əmini Hərəvi, 2004, s.20).

O, daha sonra Cəfər Sultanul-Qurrayi kitabxanasında saxlanılan nüsxənin nöqsanlarından söz açaraq bildirir ki, həm birinci, həm də ikinci dəftərdə Şah İsmayılın əcdadı, əslı nəşəbi hissəsində, xüsusilə də birinci dəftərin əvvəli və axırında düşmələr mövcuddur. Həmçinin Yəzddə Vəzirı Kitabxanasında saxlanılan nüsxədən söz açan Nəsiri qeyd edir ki, naqis nüsxədir və Səfəvi xanədanı hissəsinə qədəri ehtiva edir (Əmini Hərəvi, 2004, s.22).

Məhəmməd-Rza Nəsiri sonda ən mötəbər nüsxə kimi vaxtilə Ərdəbildən gətirilmiş və hal-hazırda İranın Milli Muzeyində saxlanılan nüsxənin üzərində dayanır. O yazır: “O tam bir nüsxədir ki, xoşagələn nəstəliq xətti ilə yazılmış və (hicri-qəməri təqvimı ilə) onuncu əsrə aiddir. Ölçüsü 28/5 × 17/4 və (xammalı Çindən gətirilmiş) Xanbalıq kağızındandır. İlk iki səhifəsi qızılı rənglə işlənmiş, mətnı və haşiyəsi isə cədvəllidir. Ərəb dilində olan ünvan və ibarələri lacivərd, narıncı və qırmızıya çalan parlaq şəkildə yazılmışdır. Cildi isə qara dəridir... Bu nüsxə Şeyx Səfi dərğahından İranın Tarixi Milli Muzeyinə gətirilmiş, 722 saylı əlamətlə muzeyin əsas dəftərində qeyd edilmişdir...” (Əmini Hərəvi, 2004, s. 22).

O kitabın bu nüsxəsinin möhtəvası haqda aşağıdakıları əlavə edir: “Kitab iki dəftərdən ibarətdir. Birinci dəftər beş “Fəth”dən ibarətdir:

Birinci fəth: Yaradılışın ilk çağ, Adəmin xəlf edilməsi, Sonuncu Peyğəmbərin (Allahın salamu olsun Ona və ailəsinə) əsli-nəsəbi,

İkinci fəth: Milad və doğum haqda qısa xəbərlər,

Üçüncü fəth: Müqəddəs zətlı imamların hadisələrindən biraz məlumat,

Dördüncü fəth: Ədalətli şahın əcdadı və digər ata-babaları haqda,

Beşinci fəth: Ədalət və din Xosrovunun kiçik yaşlarında əhvalının şərhı haqda - Allah Taala qiyamət gününə qədər onun kölgəsini ölkələrin xalqlarının üzərində daim saxlasın.

İkinci dəftər isə giriş, Şah İsmayılın zühuru, bu dövrün ta 920 hicri-qəməriyə (1514-cü ilə) qədər olan hadisələrini ehtiva edir. Elə həmin ilin hadisələrindən etibarən nüsxə natamam şəkildə başa çatıb və Şah İsmayılın dövrünün (geridə qalan 10 illin) hadisələrindən söz açılmayıb. Görünür, Əmini Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə məğlubiyyətini yazmaq istəməyib” (Əmini Hərəvi, 2004, s. 23).

Məhəmməd-Rza Nəsiri bu nüsxənin Ərdəbil Barigahına gedib çıxması barədə yazır ki, kitab hicri-qəməri təqvimı ilə 1017-ci ildə (m.1608) Şah Abbas (1571-1629) tərəfindən Şeyx Səfi Barigahına vəqf edilib. Kitabın ilk səhifəsində belə yazılıb:

“Əli ibn Əbu-Talibin (ə) astanasının iti (vəfalısı) olan Abbas Səfəvi bu kitabı Şah Səfinin nurani barigahına vəqf edib. O şərtlə ki, onu oxumaq istəyən istənilən kəs kitabı barigahın astanasından kənara çıxarmasın. Onu barigahın astanasından kənara çıxaran İmam Hüseynin (ə) qanına şərikdir. “Fütuhati-Şahi 1017” (Əmini Hərəvi, 2004, s.23).

Aşağıda isə başqa bir xətlə belə yazılıb: “Onu Məhəmməd əl-Baqir Bigdeli Şamlu 1106-cı ildə yazıb (köçürüb)”.

Nüsxənin birinci və axırncı, habelə digər səhifələrində üzərində “Vəqfi Astaneyi Mütəbərrikeyi Səfiyyəyi Səfəvi” (Pak və mübarək Səfəvi astanına vəqf edilib) yazılmış möhürlər var. Axırncı səhifədə Şah Abbasın möhürü də var.

Məhəmməd-Rza Nəsiri İran Milli Muzeyində olan nüsxəni əsas götürdüyü üçün düzəlişlər zamanı həmin nüsxəni “ə” (M) əlaməti ilə təyin edir. Digər nüsxələrdən istifadə zamanı da onların baş hərflərindən əlamət olaraq istifadə edir. Açıqlamalar ehtiyac olanda “Həbibüs-siyər”, “Rövzətüs-səfa”, “Cəvahirül-əxbar”, “Təkmilətül-əxbar”, “Cahanara”, “Əhsənüt-təvərix” və “Tarixi-Bənəkəti” kimi mənbələrdən bəhrələnib. Quran ayələri və hədisləri, habelə ərəb dilində olan atalar sözləri və məsəllərin məxəzlərini və onların mənalərini də gətirib. O, nəsrə hazırladığı kitabın sonunda Quran ayələrinin, Peyğəmbər və İmam hədislərinin, məsəllərin, ərəb və fars dilində olan şeirlərin, şəxslərin, məkanların, millətlərin, din və məzhəblərin, habelə o zamankı vəzifə və postların siyahısını verib.

“Fütuhati-Şahi” əsərinin elmi dəyəri

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövrünün ilkin qaynaqlarından olan “Həbibüs-siyər”, “Xülasətüt-təvərix”, Tarixə-ələmarayi-Abbasi” və digər Səfəvi dövrü qaynaqlarının müəllifləri “Fütuhati-Şahi”yə istinad etmiş və onu öz mənbələrindən biri hesab etmişlər. Bu barədə məlumat verən azərbaycanlı səfəvişünas alim Oqtay Əfəndiyev bildirir ki, (yuxarıda adı keçən qaynaqların müəllifləri) Xandəmir, Qazi Əhməd Qumi, İskəndər bəy Münşi və başqaları “Fütuhati-Şahi”dən ilkin mənbə olaraq yararlanıblar (Əfəndiyev, 2007, s.7). “Fütuhati-Şahi”nin müəllifi kitabı yazarkən Həzrət Əliyə mənsub olan divandan, Təbərinin tarixindən, “Kəşful-ğummə”, “Kəşşaf”, “Səhihi-Müslim”, Səhihi-Buxari”, “Rövzətüt-Talib”, “Rövzətül-əxbar”, “Dərcüd-Dürər”, “Şərhi Müxtəsər İbn-Hacib”, “Nəfayisul-Fünun”, “Tarixə Qozide”, “Munisul-Həzin”, “Nəvadirul-Hikmə”, “Silsilətü-Zəhəb”, “Şəvəhidun-Nübüvvə”, “Rövzətüş-Şühəda”, “Səfvətüs-səfa”, “Zəfərnəmə” və “Həbibüs-siyər” kimi tarixi, hədis, təfsir, təzkirə və məqtəl əsərlərindən yararlanıb. Amma onun əsas mənbəyi öz müşahidələridir. Bəzən Əmini Hərəvi “Qazi Mirhüseyn Yəzdi dedi”, “Hafiz İsmayıl Suheybdən rəvayət edib”, “Kazruni belə deyib”, “Əbu-Məşər Bəlxinin fikrinə görə”, “Məhəmməd İbn İshaqdan rəvayət ediblər” və “İbn-Abbas deyib” kimi ifadələri işlətməklə bu kimi mənbələrə işarə edib (Əmini Hərəvi, 2004, s.26). Deyildiyi kimi Əmini Hərəvinin əsas mənbəyi və qaynağı onun öz müşahidələri

idi. O, Şah İsmayılın ordusunun yürüşlərində iştirak etmiş və bu yolla fəthlər barədə etibarlı məlumatlar əldə etmişdi. Bəzən də o, məlumatları birbaşa müharibədə iştirak etmiş Qızılbaş əmirilərindən aldığı bildirir. Eləcə də Şeyx Heydərin (1459-1488) Fərrux Yasarla (1441-1500) döyüşdə həlak olması məsələsinə belə toxunur:

“Məxfi qalmasın ki, bu xəbərlərin həqiqətini xoşbəxt naiblərin, məsələn döyüşlərdə iştirak etmiş Hüseyn bəy Lələ (1452-1514) və Fərrux Ağ kimisi qazilərin buyurduqlarından eşitmişəm” (Əmini Hərəvi, 2004, s. 58).

Səfəvi dövrünün digər ilk qaynaqlarının yazarlarının üslubu kimi Əmini Hərəvi də “Fütuhati-Şahi”də hadisələrin özünü və məzmununu çatdırmaqdan çox, o dövrün ədəbiyyatının bəyəndiyi qafiyəli, nəzmi, mədhli, uzun-uzadı terminləri və cümlə quruluşlarını işlətməkdən çəkinməyib. “Fütuhati-Şahi”ni incələyən mərhum Oqtay Əfəndiyev onun yazı üslubu barədə yazır:

“Əmininin dili olduqca ibarəli, üslubu mübaligəli və az məzmunludur. Hekayəyə Qurandan xeyli miqdarda iqtibaslar, hədislər, həmçinin şeir parçaları daxil edilmişdir. (Tacikistanlı tarixçi) A.M.Mirzoyevin göstərdiyi kimi əgər xüsusi variantlar nəzərə alınmasa “Fütuhati-Şahi”nin və “Şahənşahnamə”nin ikinci cildinin mətnləri oxşardır. Mətnlərin eyniliyi buna şəhadət verir ki, “Şahənşahnamə” müstəqil əsər deyildir və “Fütuhati-Şahi”nin ikinci cildinin nüsxəsidir” (Əfəndiyev, 2007, s.10).

Məhəmməd-Rza Nəsirinin sözlərinə görə kitabdakı şeirlər, qol-budaqlı ibarəli kəlmə və kəlamlar onu zinətləndirsə də, bəzi hallarda oxucu mətləbi əldə etməkdə çətinliklərlə qarşılaşır, bəzən mütləq yorucu olur, bəzən də tarixi hadisələr ağır cümlə quruluşlarına qurban verilir. Lakin buna baxmayaraq, əsər ehtiva etdiyi məlumatlara görə, Şah İsmayılın dövrünün əsas mənbələrindən biridir (Əmini Hərəvi, 2004, s.27).

“Fütuhati-Şahi” əsəri Şah İsmayıl dövrünün siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və dini vəziyyətindən geniş söz açır. Digərləri ilə müqayisədə nisbətən hərbi və siyasi hadisələrə daha çox yer verilib. Şahın döyüşlərdə sərkərdə kimi aparıcı rolu, Səfəvi təriqətinin mürşidi kimi, İmamıyyə məzhəbini tərvic edən şəxs kimi, ictimai ədaləti bərpa etməyə çalışan, insanların sosial rifahına köklənən, itaət edən rəqiblərə dəyər verən, İmamların və övliyaların məzarlarının yenidən qurmasına əhəmiyyət verən, səxavətli davranan, xəyanətlə barışa bilməyən şah olaraq vəsf edilib.

Nəticə

Səfəvi dövrünün ilkin qaynaqlarını araşdırarkən bu nəticəyə gəlmək olur ki, “Fütuhati-Şahi” əsəri Şah İsmayılın həyatından bəhs edən ən orijinal üç mənbədən biridir. Çünki əsərin müəllifi İbrahim Əmini Hərəvi azı 11 il Şah İsmayıl ilə eyni dövrdə yaşayıb, bəzi yürüşlərdə onunla birgə olub və baş verən prosesləri birbaşa yaxından müşahidə edə bilib. Əsərdə ədəbi üsluba, şeirə və dini kəlamlara çox yer verilməsinə baxmayaraq, verdiyi orijinal məlumatlar baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

- Bayat Hüseynəli bəy. Daneşnameye Cahane İslam, 2016.
 Bəlxi Mirxand. Rövzətüs-Səfa, Məharət, Tehran, 1994.
 Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
 Hərəvi Əmini İbrahim. Fütuhati-Şahi (Tarixi Səfəvi əz ağaz ta sale 920 hicri), “Əncuməne Asar və məfaxere Fərhəngi”, Tehran, 2004.
<https://rch.ac.ir/article/Details?id=12331>
 Qumi Qazı Əhməd. Xülasətüt-təvarix, “Daneşqahe Tehran”, Tehran, 2004.
 Səfəvi Sam Mirzə, Təzkireyi Töhfeyi-Sami, Ərməğan, Tehran, 1935.
 Xandəmir Qiyasəddin. Həbib əs-siyər fi əxbar əfrad əl-bəşər, Xəyyam, Tehran, 1954.

РЕЗЮМЕ

Самид БАГИРОВ

«Книга Футухати-Шахи» Ибрагима Амини Харави как один из главных источников раннего сефевидского периода

Ключевые слова: Футухати-Шахи, Шах Исмаил, Сефевидское государство, Ибрагим Амини Харави, Хорасан, Херат, завоевание, Шахеншахнаме, источник

«Футухати-Шахи» («Завоевания шаха») можно считать наиболее достоверным источником раннего Сефевидского периода. Ее автор Ибрагим Амини Харави родился в Херате. Находясь в Герате, Ибрагим Амини стал очевидцем победы Сефевидов над узбекским войском Шейбани-хана, и перехода Хорасана и прилегающих регионов под контроль кызылбашей. Он даже продекларировал некоторые официальные заявления о победе кызылбашей перед жителями города Герат. Амини Харави был непосредственным свидетелем действий армии Кызылбашей начиная с 1910 года. Источниками о боях, в которых он не участвовал, ему служили кызылбашские полководцы. Поэтому его работы и информация, представленная в его работе, считаются наиболее оригинальными источниками. На него неоднократно ссылались «Хабиб-сияр», «Джахангюшайи-каган» и другие источники. Амини Харави утверждает, что ему было поручено написать историю от высшего руководства дворца Сефевидов. Еще одним достоинством Ибрагима Амини Харави является то, что он был поэтом, знатоком религиозных наук, теологии и других популярных наук того времени. Язык произведения «Футухати-Шахи» весьма идиоматичен, стиль утрирован и обладает ёмкостью. В повествовании много цитат из Корана, мудрых изречений, арабских и персидских пословиц. В работе описывается политическая, военная, экономическая, социальная и религиозная обстановка эпохи шаха Исмаила. По сравнению с другими, относительно больше места было отведено военно-политическим событиям. Здесь шах описывался как полководец, мюршид Сефевидского ордена, продвигавший имамитскую секту, как государь, стремившийся восстановить общественную справедливость, ориентированный на социальное благополучие народа, ценивший послушных противников, не желавший смириться с предательством, отличавшийся щедрым нравом.

ABSTRACT

Samid BAGHIROV

Ibrahim Amini Haravi's "Futuhati-Shahi" as One of the Main Sources of the Early Safavi Period

Keywords: Futuhati-Shahi, Shah Ismail, Safavid state, Ibrahim Amini Haravi, Khorasan, conquest, Herat, Shahenshahname, source

"Futuhati-Shahi" (Conquests of the Shah) can be considered the most reliable source of the early Safavid period. Its author, Ibrahim Amini Haravi, was born in Herat. While in Herat, Ibrahim Amini witnessed the Safavid victory over the Uzbek army of Sheibani Khan and the transition of Khorasan and adjacent regions under the control of the Gyzylbash. He even recited some official statements about the victory of the Gyzylbash in front of the residents of the city of Herat. Amini Haravi was a direct witness to the operations of the Gyzylbash army starting in 1910. The sources of the battles in which he did not participate were the Gyzylbash commanders. Therefore, his work and the information provided in it are considered the most original sources. "Habib-siyar," "Jahangushayi-

Khagan,” and other sources have repeatedly referred to him. Amini Haravi states that he was instructed to write history by the highest authorities of the Safavid palace. Another advantage of Ibrahim Amini Harawi is that he was a poet and an expert in religious sciences, theology, and other popular sciences of the time. The language of the work “Futuhati-Shahi” is very idiomatic; the style is exaggerated and laconical. The story contains many quotations from the Koran, wise sayings, and Arabic and Persian proverbs. The work describes the political, military, economic, social, and religious situation of Shah Ismail's era. Compared to other matters, relatively more space was given to military and political events. Here, the Shah was described as a commander, a murshid of the Safavid Order, who promoted the Imami sect, as a sovereign who sought to restore social justice, focused on the social well-being of the people, valued obedient opponents, did not want to accept betrayal, and was distinguished by a generous disposition.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.131>

UOT: 327

AZƏRBAYCAN-İSRAIL MÜNASİBƏTLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ**Xuraman ABBASOVA****Açar sözlər: İsrail, Azərbaycan, İran, münasibətlər, Fələstin***XÜLASƏ**

Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin tarixi bir neçə on il bundan əvvələ edib çıxmaqla yanaşı, illər ərzində baş verən siyasi hadisələrə əsasən, yeni çalar qazanmış və başqa mərhələlərə keçid etmişdir. Azərbaycanda yaşayan yəhudi icmasının bu münasibətlərin inkişafında önəmli rolu vardır. Amerikada olduqca aktiv rola malik olan İsrailin Azərbaycan lobbisinə yaxından kömək etməsi bu münasibətlərin əsas inkişaf aspektlərindəndir. Məqalədə Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin 2023-cü il ərzində əsas inkişaf xətləri təhlil olunur. Qeyd edək ki, bu münasibətlərin 2023-cü il üçün bazisini ilin əvvəlində Azərbaycanın İrandakı səfirliyinə olan hücum, yaz aylarında Təl-Əvivdə Azərbaycan səfirliyinin açılması və ölkə rəsmilərinin qarşılıqlı səfərləri, o cümlədən payız fəslində başlanan İsrail – Fələstin müharibəsi təşkil etmişdir. Hadisələrin gedişatı həm hər iki ölkənin siyasi ekspertlərini, həm də xalqları narahat etməkdə və maraq içində saxlamaqdadır. Azərbaycan-İsrail münasibətləri qarşılıqlı şəkildə inkişaf etsə və daim müxtəlif qrafik üzrə dəyişsə də, region ölkələrində baş verən hadisələr hər iki tərəfin daxili işlərinə və qarşılıqlı əlaqələrinə birbaşa təsir göstərdiyindən ekspertlərin əsas diqqəti Yaxın və Orta Şərqi, Qafqaza, baş verən siyasi dəyişikliklərə yönəlir.

Giriş

Azərbaycanla İsrailin yaxın münasibətlərinin bünövrəsi 1992-ci ildən etibarən bərqərar olmuşdur. İsrail illərdir öz xarici siyasətinə sadıq qalaraq strateji və iqtisadi vəziyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün azsaylı ölkələrlə uzunmüddətli və daha sağlam qarşılıqlı əlaqə qurmaq tərəfdarıdır. Türkiyə, Misir, Bəhreyn, BƏƏ, İordaniya, Albaniya, Körfəz ölkələri, Mərakeş, Kosova, Sudan və bir sıra keçmiş Sovet ölkələrini öz xarici əlaqələr portfoliosuna daxil edən İsrailin Azərbaycanla münasibətləri xüsusi mahiyyət daşıyır. Azərbaycanda yaşayan yəhudi icmasının bu münasibətlərin inkişafında önəmli rolu vardır. Bir sıra mütəxəssislər bu siyasətin əsas maddəsini Azərbaycanın İranla həmsərhəd olmasının təşkil etdiyini bildirirlər. İsrailin Azərbaycana silah satan əsas tərəflərdən biri olması, Amerikada olduqca aktiv rola malik olan İsrailin Azərbaycan lobbisinə yaxından kömək etməsi bu münasibətlərin əsas inkişaf aspektlərindəndir.

İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin əsas inkişaf istiqamətləri

90-cı illərdən etibarən münaqişənin həlli üçün beynəlxalq sülh cəhdləri uzandıqca, Azərbaycan öz hərbi potensialının artırılmasına üstünlük vermişdir, eyni proses daim silah təchizatını möhkəmləndirən Ermənistanda da müşahidə olunurdu. 2020-ci ildə Ermənistanın hərbi xərcləri ümumi daxili məhsulunun 4,9 faizini, Azərbaycanın hərbi xərcləri isə ümumi daxili məhsulunun 5,4 faizini təşkil etməsi bu prosesin göstəricisidir. Hər bir ölkənin bu sahədə milli payı 2020-ci ildə dünya hərbi xərclərinin global ÜDM-in 2,4 faizini təşkil edən orta göstəricidən xeyli yüksək idi. Bununla belə,

*AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu.

E-mail: haciyeva.xuraman@gmail.com

hərbi xərclərin səviyyəsi iki ölkə arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənib: 2020-ci ildə Ermənistan 634 milyon ABŞ dolları, Azərbaycan isə 2.238 milyon dollar xərcləyib. Hər iki ölkənin silah sənayesi inkişaf etmədiyindən əsas təchizatçılar silah satışını həyata keçirən digər ölkələr idilər. Ermənistanın əsas silah təchizatçıları Rusiya və İran olsa da, Stokholm Beynəlxalq Sülh Tədqiqatları İnstitutunun araşdırmalarına əsasən, 2016-2020-cu illər arasında Azərbaycanın silah idxalının 69 faizi İsrailin payına düşmüşdür (www.sipri.org). Bununla yanaşı, Azərbaycanın silah alışıının həcmi 2011-2020-ci illər ərzində Ermənistandan 8,2 dəfə çox olmuşdur. Rusiya Ermənistanla yanaşı Azərbaycanı da silahla təmin edirdi. 2011-2020-ci illər arasındakı qrafikə nəzər salsaq, Türkiyə və Belarusiya da İsrail və Rusiya ilə yanaşı Azərbaycanı silahla təchiz edən ölkələrdən olmuş və 4 ölkə ilə daimi əməkdaşlıq edilmişdir.

2020-ci ilin sentyabr ayında II Qarabağ müharibəsinin başlanması ilə Azərbaycanın hərbi sənayesində və nəticə etibarilə də, digər ölkələrlə münasibətində yeni mərhələ başlanır.

2011-2020-ci illərdə Azərbaycanın əsas silah idxal etdiyi ölkələrin 27 faizlik payı İsrailə düşürdü. Silah təminatı prosesində 2016-2020-ci illərdə Azərbaycanın əsas tərəfdaşının İsrail olması ilə ümumi həcm 69 faizi İsrailə aid edilmişdir. Təmin edilən silahların növləri barədə kifayət qədər məlumat ictimai şəkildə bəlli olsa da, transfer olunan silahların həqiqi sayı barədə çox az şey bilinir.

İsrailin təmin etdiyi əsas silahlar sırasına gəzən sursatlar, pilotsuz uçan aparatlar daxildir. Bu silahlardan həm ikinci Qarabağ müharibəsi ərəfəsində, həm də daha əvvəldə sərhədlərlə baş verən qarşıdurmalarda istifadə olunmuşdur.

Nümunə kimi deyə bilərik ki, İsrail Harop adlı gəzən sursatını Azərbaycana ilk dəfə təxminən 2015-ci ildə çatdırmışdır, lakin bu sursatların rəsmi istifadəsi 2016-cı ildə sərhədboyu baş verən qarşıdurmalarda olmuş, daha geniş istifadə prosesi isə 2020-ci ildə müşahidə olunmuşdur.

Əlavə olaraq, Azərbaycanda müəyyən sayda İsrailin istehsal etdiyi Hermes-900 kəşfiyyat PUA-ları da vardır. Bir sıra mütəxəssislərin fikrincə, İsrail istehsalı olan özü hərəkət edən sursatlar və PUA-lar 2020-ci ildə Azərbaycanın Ermənistan üzərində hərbi üstünlüyünün əsas komponentlərindən biri olmuşdur.

2018-ci ildə İsrail Azərbaycanı yerdən idarə olunan ballistik raketlərlə (LORA) təchiz etmişdir. Bu raketin trayektoriyası 430 km idi. Bu hadisə Rusiyanın Ermənistanı bir dəstə bənzər tiptə raketlə - İskəndərlə təmin etməsindən sonra baş vermişdir. Azərbaycanın LORA raketini İsrailin İskəndər raketinə körpünü daşımaq cəhdi ilə bağlı azı bir hadisə qeydə alınmışdır.

2016-cı ildə İsrail Azərbaycanı Barak-8 hava və raketdən müdafiə sistemi ilə təchiz etmişdi. Təsdiq edilməmiş məlumatlara əsasən, bu sistem 2020-ci ildə Ermənistanın İskəndər raketinə zərbə vura bilmişdi.

SIPRI belə qiymətləndirir ki, Azərbaycana olan silah ixracı 2016-2020-ci illərdə İsrailin ümumi silah ixracının 17 faizini təşkil edib. Bu da Azərbaycanın İsrailin silah sənayesi üçün getdikcə artan əhəmiyyətini göstərməkdədir.

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın İsraildən əldə etdiyi silah təchizatının həcmi 5 milyard dollar olduğunu bildirmişdir. İqtisadi gəlirin İsrailin Azərbaycana davam edən silah tədarükü üçün əsas təkan olub-olmaması barədə bir sıra spekulativ fərziyyələr mövcuddur, çünki bəzi mütəxəssislər İsrailin Azərbaycan neftindən asılılığının və ya İrana qarşı ümumi təhdid anlayışı kimi motivlərin iki ölkə arasında münasibətlərdə, o cümlədən arasıkəsilməz silah tədarükü prosesində əsas hərəkətverici qüvvə olduğunu hesab edirlər.

Qeyd edək ki, qanuni şəkildə həyata keçirilməli olan silah alış-verişi prosesi şəxsi münasibətlər zəminində müəyyən məlumatların fərqli şəkildə əks olunması ilə yekunlaşır. Məsələn, verilən məlumatlara əsasən, Belarus və Türkiyə Azərbaycana bütün əsas silah ixracı barədə lazımi orqanlara məlumat verib və silah növlərinin təfərrüatları barədə məlumatları bu hesabatlara daxil ediblər. Belə görünür ki, Rusiya UNROCA və ATƏT-ə əsas silahların Ermənistan və Azərbaycana tədarükünün əksəriyyəti barədə hesabat verib, lakin hesabatlarda yalnız əsas silahların ümumi kateqoriyaları

haqqında məlumatlar var. Bəzi mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, xüsusi silah növləri haqqında daha çox məlumat verilsəydi, o zaman silahların alıcı dövlətin hərbi qabiliyyətinə necə təsir göstərə biləcəyinə dair daha yaxşı qiymətləndirmə aparıla bilərdi. Bundan başqa, Rusiya rəsmi məlumatlarda 2016-cı ildə Ermənistanla “İsgəndər” ballistik raketlərinin tədarükündən imtina edib, lakin faktlar əksini göstərir.

ATƏT-in iştirakçısı olmayan İsrail, ümumiyyətlə, əsas silahların ixracı ilə bağlı UNROCA-ya hesabat verir, lakin o, rəsmi sənədlərdə Azərbaycana əsas silahların bütün ixracından imtina edib. Halbuki, Azərbaycan Qarabağ müharibəsi ərəfəsində onunla hərbi əməkdaşlıq edən ölkələrin adlarını rəsmi şəkildə açıqlamış və qarşılıqlı hərbi əməkdaşlıq hər zaman qanun çərçivəsində baş vermişdir. Hətta “2023-cü ilin may ayında İsrail dövlət başçısı İsak Herzoq Bakıya rəsmi ziyarət etmiş və bu görüş çərçivəsində ölkə prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanla İsrail arasında təhlükəsizlik əməkdaşlığından danışarkən, Azərbaycanın uzun illər ərzində müasir İsrail silahlarını əldə etmək şansı olduğunu və bunun bizim müdafiə potensialımızı daha da müasirləşdirmək, dövlətçiliyimizi, milli maraqlarımızı və dəyərlərimizi, o cümlədən ərazi bütövlüyümüzü qorumaq prosesində əhəmiyyətli rolə malik olduğunu bilərək İsrail dövlətinə və xalqına təşəkkürünü bildirmişdir” (www.timesofisrael.com). Qeyd edək ki, iki ölkə arasında hər bir əməkdaşlıq Ermənistan tərəfindən aqressiya ilə qarşılanmışdır. Ermənistan tərəfi bu məsələ ilə bağlı, “İsrail silahlarının erməni xalqına yönəlməsi bizə pis təsir etmişdir, olmazdımı ki, İsrail Azərbaycana göstərdiyi toleransı eyni ölçüdə Ermənistanla da göstərəydi?” kimi fikirlər səsləndirmişdir (www.timesofisrael.com). Bu iddialara cavab olaraq İsrailin Azərbaycandakı keçmiş səfiri Arkadi Milman deyib: “Azərbaycanın müdafiəsinə dəstək mövqeyimizə heç bir şübhə yoxdur” (www.timesofisrael.com).

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı mərhələdə Azərbaycan-İsrail münasibətləri

2023-cü il ərzində İsrail-Azərbaycan qarşılıqlı görüşləri davam etmişdir. 2023-cü ilin may ayında İsrail prezidenti İsak Herzoq Bakıya səfər etmiş və qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevlə danışıqlar aparmışlar. Bu görüş hər iki prezidentin həyat yoldaşlarının da iştirakı ilə olduqca səmimi mühitdə həyata keçmişdir. İ. Herzoq həm də yerli yəhudi birliyi ilə İsrailin 75-ci ildönümünə həsr olunmuş mərasimdə iştirak etmişdir. Bu görüşlər çərçivəsində hər iki ölkənin səhiyyə nazirləri görüşmüş, həkimlərin təlimi və təhlükəsizlik tədbirləri kimi məsələlərdən danışmışlar (www.timesofisrael.com).

İki ölkə arasında əsas inkişaf göstəricilərindən biri 2013-cü ilin mart ayında Təl-Əvivdə Azərbaycan səfirliyinin açılması olmuşdur. Bu məsələ İran tərəfindən birmənalı qarşılanmamış və özlərinin Azərbaycana qarşı İsrailə məlumat ötürməsi və İrana qarşı ona yardım etməsi yönündə ittihamlarında bu məsələni əsas maddə kimi irəli sürmüşdülər.

2023-cü ilin aprel ayında daha bir görüş həyata keçirilmiş və İsrail Xarici İşlər naziri Əli Kohen Əliyevlə danışıqlar aparmışdır. Bu görüşlərdə strateji regional çağırış və addımlar, xüsusilə regional təhlükəsizlik və terrorizm əleyhinə mübarizə barədə danışmışdılar (www.timesofisrael.com).

İranda Azərbaycan səfirliyinə hücum fonunda Azərbaycan-İsrail münasibətləri

2023-cü ildə Azərbaycan üçün ən dolaşlıq və problem yaradan hadisələrdən biri 27 yanvar 2023-cü il tarixində yerli vaxt ilə səhər saat 08:00 radələrində Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikasının paytaxtı Tehran şəhərində yerləşən səfirliyinə silahlı hücum olmuşdur. Hücum edən şəxs, İran vətəndaşı Yasin Hüseynzadə “Kalaşnikov” markalı avtomat silahla səfirliyin mühafizə postunu yarmış, səfirlik əməkdaşlarına atəş açmışdır. Hücum nəticəsində səfirliyin mühafizə xidmətinin rəhbəri Orxan Əsgərov həlak olmuşdur. Hücumun qarşısı Azərbaycan Respublikasının İrandakı səfirliyinin əməkdaşları, xüsusilə Vasif Tağıyev tərəfindən alınmış və daha çox tələfatın olmamasına səbəb olmuşdur. Hadisəyə ölkə rəhbərliyi səviyyəsində reaksiya bildirilmiş, 30 yanvar tarixində Azərbaycan səfirliyinin əməkdaşları evakuasiya edilmiş və səfirlik fəaliyyətini dayandırmışdır.

İran tərəfi Yasin Hüseynzadəni dərhal həbs etsə də, hadisə fonunda İran media orqanlarında bir çox spekulativ yazılara, ailə-məişət zəminində daha əvvəl terrorçu ilə həyat yoldaşı arasında yaranmış problemlərin qabardılması və təhrif olunmasına, o cümlədən İsrail amilinin bu hadisəyə cəlb edilmə cəhdlərinə yer verilmişdir (www.bbc.com).

İranın “RadioFarda” xəbər agentliyi dərc etdiyi məqalədə yazırdı: “Baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikası həmişə iddia edirdi ki, digər ölkələrin daxili işlərinə müdaxilə etmərlər, təhrikedici işlərlə məşğul deyillər, lakin Rabitə və İnformasiya texnologiyaları nazirliyi öz açıqlamasında məhz həmin siyasəti izləməyi tövsiyə edir: Azərbaycan cəmiyyətini dövlətdən ayrıma cəhdləri; Rusiyanın Azərbaycanda baş verən təhriklərə qarşı həssas davranaraq bu ölkəni Rusiyanın cənubunda NATO-nun yerləşdiyi əraziyə, o cümlədən ikinci Ukraynaya çevirmək cəhdləri; İlham Əliyevin İrandan fərqli apardığı siyasətin sionist müşavirlərinin təsiri nəticəsində olduğu iddiaları” (www.radiofarda.com).

Avropa məsələləri üzrə baş tədqiqatçı Əhməd Kazımi irdiplomacy.ir saytında yer alan “Azərbaycan səfirliyinə hücum macərasında Bakının Tehran əleyhinə düşməncəsinə rəftarı barədə bir neçə sual” adlı müsahibəsində daha əvvəl də müxtəlif ölkələrdə Azərbaycan səfirliklərinə olan hücumlar barədə Azərbaycanın bənzər kəskin münasibət bildirməməsini İrana qarşı olan sui-zənn hesab etdiyini bildirmişdir: “AR parlamentinin sədr müavini, NATO parlamentində Azərbaycan nümayəndələr heyətinin başçısı Ziyafət Əsgərov elə ilk saatdan bildirdi ki, səfirliyə silahlı hücum dövlət terrorizmidir. Onun dövlət terrorizminin nə demək olduğundan xəbəri var, yoxsa Azərbaycan Respublikasının rəsmi qurumları hadisə ilə bağlı qeyri-müəyyən ittihamları aydınlaşdırmaq əvəzinə, iranofobiyanı təbliğ etmək və sionist rejimin İrana qarşı çoxsaylı məqsədlərinə xidmət etmək üçün istifadə etməyə çalışırlar? Bu mövzuda digər bir məsələ sionist rejimin mövqeyinin Azərbaycan media aparatının və Bakının siyasi mövqeyi ilə oxşarlıq təşkil etməsidir. Bu məqamları nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, əgər Bakının Yasin Hüseynzadəni dəlilik dərəcəsinə çatdırılmasında rolu olmadığını qəbul etsək belə, amma aydındır ki, Azərbaycan Respublikası bu mövzuya hüquqi müstəvidən yanaşmaq əvəzinə, İran əleyhinə qara propaqanda aparmış, sionist rejimlə orta q ssenari izləmişdir” (irdiplomacy.ir).

Nəticə etibarilə, səfirliyə hücumun əsas səbəblərini araşdırmazdan əvvəl İran tərəfi İsraili məsələyə daxil edərək ölkələr üçbucağı yaratmışdır. Azərbaycanın siyasi addımlarını yalnız İsrailə dəstək və xidmət kontekstində dəyərləndirməyə çalışan İran bununla hər iki ölkə ilə münasibətləri gərginləşdirir və bu iddialar mütəmadi olaraq İrana məxsus media orqanlarında yer almaqdadır. Fikrimizcə, siyasi şərhçi Fərhad Məmmədovun bu mövzu ilə bağlı açıqlaması hazırda Azərbaycanın mövqeyini əks etdirə bilər: “İsrail-İran müharibəsi olsa, bu, Azərbaycan üçün çətin olacaqdır. Demirəm ki, Azərbaycan öz ərazisindən və ya hava məkanından istifadə edilməsinə icazə verəcəkdir, amma gərginliyin dərəcəsi yüksələcəkdir” (www.bbc.com).

İsrail-Fələstin müharibələrinin yeni mərhələsində Azərbaycan-İsrail münasibətləri

2023-cü ilin tarixi hadisələrindən biri İsrail-Fələstin münaqişəsinin alovlanması olmuşdur. 7 oktyabr tarixində HƏMAS-ın İsrail ərazisinə edilən geniş miqyaslı və 1400 israilinin ölümü ilə nəticələnən hücumu ilə başlanan müharibədə İsrail əks-hücuma keçərək silsilə raket atışları ilə ümumilikdə hazırda sayı 13 min göstərilən fələstinlinin ölümünə səbəb olmuşdur. “Oktyabrın 7-də HƏMAS-ın həyata keçirdiyi hücum zamanı İsrail Xarici İşlər Nazirliyinin yaydığı məlumata əsasən, İsrailə yanaşı, başqa ölkələrin də 148 vətəndaşı öldürülmüşdür. Qurumun açıqlamasına görə, öldürülənlərdən üçü Azərbaycan vətəndaşıdır, bir Azərbaycan vətəndaşı isə itkin düşüb. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyindən BBC Azərbaycancaya bildiriblər ki, HƏMAS-ın hücumu zamanı həlak olanlar arasında 7 azərbaycanlı olub. Qurum bildirir ki, onlardan üçü İsrail vətəndaşı, ikisi həm Azərbaycan, həm İsrail vətəndaşı olub. Azərbaycan XİN onu da əlavə edib ki, HƏMAS-ın oktyabrın 7-dəki hücumu zamanı girov və ya itkin düşmüş azərbaycanlıların olması barədə onlarda hər hansı bir məlumat yoxdur” (www.bbc.com).

“Atlantik ölkələri, Argentina, Braziliya, Hindistan kimi ölkələr HƏMAS terror təşkilatını qınamış və onun həyata keçirdiyini terror kimi dəyərləndirmişdir. Bir sıra ərəb və müsəlman ölkələri isə İsrailin işğal cəhdlərini və Fələstinin müstəqilliyinin qəbul edilməməsini hücumların əsas səbəbi olaraq görmüşdür. Bir çox ölkələr çaxnaşmaların sona yetməsinə tələb etmişdilər. Azərbaycan məsələ ilə bağlı öz mövqeyini nümayiş etdirmiş və bildirmişdir ki, Azərbaycan İsrail-Fələstin münaqişəsinin iki dövlət prinsipi əsasında həllini dəstəkləyir” - APA xəbər verir ki, bunu xarici işlər naziri Ceyhun Bayramov Birgə Ərəb İslam Fövqəladə Sammitində çıxışında deyib. Azərbaycanın vəziyyətinin təcili deeskalasiyası, habelə hərbi əməliyyatların təxirəsalınmaz şəkildə dayandırılması istiqamətində çağırışlara qoşulduğu, həmçinin bütün Yaxın Şərq bölgəsi üçün həssas olan mövcud vəziyyəti daha da ağırlaşdırma biləcək davranışlardan çəkinilməsinin vacibliyi vurğulanıb. Bu istiqamətdə, beynəlxalq ictimaiyyətin bütün səylərinin səfərbər edilməsinin əhəmiyyət daşıdığı diqqətə çatdırılıb. Nazir Ceyhun Bayramov İsrail-Fələstin münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normaları və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) müvafiq qətnamələrinə uyğun olaraq, iki dövlət prinsipi əsasında həllini dəstəklədiyini bir daha diqqətə çatdırıb” (apa.az). Hazırda qızgın şəkildə davam edən İsrail-Fələstin müharibəsinin yekunu barədə təsəvvürlər çox qeyri-dəqiq olmaqla yanaşı, Azərbaycan tərəfi bu məsələni daim nəzarətdə saxlayır, çünki bu hadisənin region ölkələrinə olduğu kimi, Azərbaycana da təsiri mütləq şəkildə olacaqdır. Bu məsələ ilə Azərbaycan daim doğru mövqe tutmağa çalışır və mümkün yardımını əsirgəmir. “Oktyabrın 18-də Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Ciddə şəhərində İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının İcraiyyə Komitəsinin nazirlər səviyyəsində keçirilən növbədənəkar iclasında münaqişənin nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətində Azərbaycanın səylərindən bəhs edən Ceyhun Bayramov, ölkəsinin fələstinli qaçqınlara dəstək məqsədilə BMT-nin Yaxın Şərq Agentliyinə 1,6 milyon dollar maliyyə töhfəsi verdiyini diqqətə çatdırıb” (www.amerikaninsesi.org).

Siyasi şərhçi Fərhad Məmmədov bildirir ki, Azərbaycan həm İsrailə, həm də Fələstinlə bu münasibətləri qoruyur. Münaqişəyə başqa ölkələrin qoşulması Azərbaycan üçün təhlükə kəsb etməsə də, gərginliyi artırma bilər” (www.bbc.com).

Nəticə

Azərbaycan-İsrail münasibətləri qarşılıqlı şəkildə inkişaf etsə və daim müxtəlif qrafik üzrə dəyişsə də, region ölkələrində baş verən hadisələr hər iki tərəfin daxili işlərinə və qarşılıqlı əlaqələrinə birbaşa təsir göstərdiyindən ekspertlərin əsas diqqəti Yaxın və Orta Şərqə, Qafqaza, baş verən siyasi dəyişikliklərə yönəlib. Məhz bu baxımdan hadisələrin izlənilməsi və daim tədqiq olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

- <http://irdiplomacy.ir/fa/news/2017365/%D8%B3%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AA%DB%8C-%DA%86%D9%86%D8%AF-%D8%A7%D8%B2-%D8%A8%D8%A7%DA%A9%D9%88-%D8%A8%D8%A7%D8%A8%D8%AA-%D8%B1%D9%81%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%AE%D8%B5%D9%85%D8%A7%D9%86%D9%87-%D8%A7%D8%B4-%D8%B9%D9%84%DB%8C%D9%87-%D8%AA%D9%87%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%D9%85%D8%A7%D8%AC%D8%B1%D8%A7%DB%8C-%D8%AD%D9%85%D9%84%D9%87-%D9%85%D8%B3%D9%84%D8%AD%D8%A7%D9%86%D9%87-%D8%A8%D9%87-%D8%B3%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%AA-%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86>
- <https://apa.az/foreign-policy/nazir-azerbaycan-israil-felestin-munaqisesinin-iki-dovlet-prinsipi-esasinda-hellini-destekleyir-794962>
- <https://www.amerikaninsesi.org/a/7315931.html>

<https://www.bbc.com/azeri/articles/cpvl44nnx29o>
<https://www.bbc.com/azeri/articles/czd0jw0ddlgo>
<https://www.bbc.com/news/world-europe-64424745>
<https://www.radiofarda.com/a/iran-intelligence-service-document-attack-azerbaijan-embassy-tehran/32435752.html>
<https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2021/arms-transfers-conflict-zones-case-nagorno-karabakh>
<https://www.timesofisrael.com/fm-cohen-meets-azerbaijani-president-to-talk-joint-security-challenges/>
<https://www.timesofisrael.com/herzog-to-meet-azerbaijans-president-aliyev-in-baku-as-ties-expand/>
<https://www.timesofisrael.com/in-baku-azerbaijans-president-thanks-herzog-for-israeli-arms-supply/>
<https://www.timesofisrael.com/israeli-weapons-quietly-helped-azerbaijan-retake-nagorno-karabakh-sources-data/>

РЕЗЮМЕ

Хураман АББАСОВА

Современная ситуация в азербайджано-израильских отношениях

Ключевые слова: *Израиль, Азербайджан, Иран, отношения, Палестина*

Начиная свой исток из прошлых десятилетий, история израильско-азербайджанских взаимоотношений на фоне политических событий, происходящих на протяжении нескольких лет, приобрела новые краски и перешла на другие уровни. В статье исследуются основные ветви развития азербайджанско-израильских взаимоотношений в течении 2023 года. Еврейская община, проживающая в Азербайджане, играет важную роль в развитии этих отношений. Израиль, играющий очень активную роль в Америке, тесно помогает азербайджанскому лобби, что является одним из главных аспектов развития этих отношений. Следует заметить, что базис этих взаимоотношений составляет нападение на посольство Азербайджана в Иране в начале этого года, открытие посольства Азербайджана в Тель-Авиве весной 2023 года, двусторонние визиты официальных лиц, а также израильско-палестинская война, начавшаяся осенью этого года. Ход событий беспокоит и держит в поле зрения как политических экспертов, так и народов обеих стран. Израиль уже много лет привержен своей внешней политике и стремится к установлению долгосрочных и более здоровых взаимодействий с небольшим числом стран с целью дальнейшего улучшения своего стратегического и экономического положения.

ABSTRACT

Khuraman ABBASOVA

Current State of Azerbaijani-Israeli Relations

Keywords: *Israel, Azerbaijan, Iran, relations, Palestine*

The history of Azerbaijani-Israeli relations goes back several decades, but it has acquired new shades and transitioned to other stages based on the political events that have taken place over the years. The Jewish community living in Azerbaijan has an important role in the development of these relations. Israel, which has a very active role in America, closely helps the Azerbaijani lobby, which

is one of the main aspects of the development of these relations. In the article, the main branches of the development of Azerbaijani-Israeli relations during 2023 are studied. It should be noted that the basis of these relations is the attack on the embassy of Azerbaijan in Iran at the beginning of this year, the opening of the embassy of Azerbaijan in Tel Aviv in the spring of 2023, bilateral visits of officials, as well as the Israeli-Palestinian war that began in the fall of this year. The course of events worries and keeps in view both political experts and the people of both countries.

NƏSRƏ DAİR TƏLƏBLƏR:

1. “Şərq araşdırmaları” elmi-nəzəri jurnalına çap üçün məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəklində və elektron daşıyıcıda qəbul edilir.

2. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.

3. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2

Yuxarı – 2

Sağ – 3

Sol – 1

4. Abzas 1 sm olmalıdır.

5. **Başlıq:**

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

MƏQALƏNİN ADI

Müəllifin ADI

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,

Müəllifin elmi dərəcəsi, Müəllifin iş yeri

E-mail: müəllifin elektron poçt ünvanı

7. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriflə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: *məqalədə istifadə edilən açar sözlər*

8. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: Giriş, I, II... və Nəticə. Paraqraflar adlandırılmalıdır.

9. Ədəbiyyat APA kod sistemi ilə verilməli, əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (Müəllifin soyadı, inisialları, nəşr ili, səhifəsi)
Misal: (Məmmədov A.İ., 2008, s.34)

Ədəbiyyat sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

ƏDƏBİYYAT

Kitab adı:

Müəllif. A. A. (il). *Kitabın adı*. Çap olunduğu yer, Çap olunduğu nəşriyyat.

Məqalə adı:

Müəllif. A. A. (il). Məqalənin adı. *Jurnalın adı, cild (nömrə)*, səhifələr. DOI.

Konfrans materialları üçün:

Materialın adı/Konfransın (forumun, tədbirin) adı (nəşr tarixi). Çap olunduğu nəşriyyat.

10. Xülasələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) yazılmalıdır. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Müəllifin ADI

Məqalənin adı

11. Müəllifin adından sonra bir sətir ara verilməlidir.

12. Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.

13. Məqalələr redaksiya heyətinin rəyinə əsasən çap olunur.

14. Məqalələrin nəşri ödənişlidir (Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları istisna olmaqla). Ödəniş müvafiq bank şöbələri üzrə mümkündür.

15. Məqalələrin nəşri ödənişlidir (Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları istisna olmaqla). Ödəniş müvafiq bank şöbələri üzrə mümkündür.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИИ:

1. В научно-теоретический журнал «Восточные исследования» принимаются статьи на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде и посредством электронных носителей.

2. Статьи должны быть написаны шрифтом Times New Roman 14, междустрочный интервал 1,5.

3. Параметры должны быть следующими:

Вниз - 2

Вверх – 2

Справа – 3

Слева – 1

4. Абзац - 1 см

5. **Заголовок:**

Сначала приводится название статьи, через 1 строку имя автора. Название статьи вводится заглавными буквами выделяются полужирным начертанием (**bold**). Название статьи должно быть посередине, имя автора выделено черным цветом справа. Все буквы фамилии должны быть указаны черным, заглавным шрифтом, например:

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ

Имя АВТОРА

6. Ученая степень автора, место работы и адрес электронной почты указываются курсивом в конце страницы со звездочкой (*) перед фамилией, например,

**Научный степень автора, место работы автора.*

E-mail: электронный адрес автора

7. Ключевые слова на языке статьи должны быть написаны после имени автора шрифтом 10, с пробелом до и после письма:

Ключевые слова: *ключевые слова, использованные в статье*

8. Статья должна быть разделена на внутренние разделы: Введение, I, II... и Заключение. Параграфы должны быть названы.

9. Литература должна быть снабжена кодовой системой АРА: за основу следует брать алфавитный порядок. Иной распорядок рассматриваться не будет.

Ссылки в тексте должны даваться в следующем порядке: (Фамилия автора, инициалы, год издания, страница). Например: (Мамедов А.И., 2008, с. 34)

Первая цифра должна быть кодовым номером используемой литературы. После запятой должен быть пробел.

Слово литература должно быть написано черным курсивом, первая строка должна быть с пробелом, в середине, например,

ЛИТЕРАТУРА

Название книги:

Автор А.А.(год). Название книги. Издательство. Типография.

Название статьи:

Автор А.А.(год). Название статьи. Название журнала, выпуск (номер), страница. DOI

Для материалов конференции:

Название материала/Название конференции (форума, мероприятия), (дата издания).
Типография.

10. Резюме должно быть написано на трех языках (азербайджанском, русском и английском). Вначале даётся фамилия автора, на следующей строке черным шрифтом дается название статьи. Имя автора должно быть написано черным шрифтом справа, название статьи – черным шрифтом и курсивом посередине. Например,

Имя АВТОРА

Название статьи

После имени автора пропускается строка.

11. Статьи, не написанные в соответствии с настоящими правилами, с орфографическими, стилистическими ошибками, приниматься не будут.

12. Представленные статьи должны быть вместе с заключением эксперта в соответствующей области.

13. Статьи публикуются на основании мнения членов редакции.

14. Публикация статей платная (кроме сотрудников Института Востоковедения). Оплата доступна в соответствующих отделениях банка.

PUBLICATION REQUIREMENTS

1. Articles submitted for publishing in the scientific-theoretical journal “Eastern Studies” are accepted in printed form or in a flash drive being produced in Azerbaijani, Russian, and English languages.

2. Abstracts should be produced in Microsoft Word, written in Times New Roman typeface (size 14pt), 1.5 line spacing;

3. Margins:

Left: 3 cm;

Right: 1 cm;

Top: 2 cm;

Bottom: 2 cm.

4. Paragraphs should be indented by one cm space.

5. Title:

The title of the article should be given first, followed by a blank line, and then the author's name. The title of the article should be in uppercase, bold characters at the middle of the page. The author's name should be in bold on the right. All letters of the last name should be bolded and capitalized, for example,

TITLE OF THE ARTICLE

Author's NAME

6. The author's academic degree, affiliation, and contact details are given in italics at the end of the page with an asterisk (*) in front of the surname, for example,

Author's academic degree, institutional affiliation

E-mail: author's electronic mail address

7. Keywords in the language of the article should be written after the author's name in 10pt, with one line space before and after:

Keywords: *keywords used in the paper*

8. Articles should be divided into internal sections: Introduction, I, II... and Conclusion. The paragraphs should be named.

9. References should be provided in accordance with APA style and in an alphabetical order. Other formattings will not be tolerated.

In-text citation should be given in the following order: author's surname, initials, year of publication, page number. For example: (Mammadov A.I., 2008, p.34)

The word *references* should be written, after a blank line, in the middle in bold and italics, for example,

REFERENCES

Book title:

Author. A. A. (year). *Title of the book*. Place of publication, Publisher name.

Article title:

Author, A. A., (year). Title of the article. *Journal Title, Volume (Issue)*, pages. DOI.

Conference materials:

Title of material/Conference (forum, event) name (date of publication). Publisher name.

10. Abstracts should be 150-200 words long and prepared in three languages (Azerbaijani, Russian, and English). First the author's name, in the next line the title of the article should be given in bold. The name of the author should be written in bold on the right, but the title of the article in bold and italicized in the middle. For example,

Author's NAME

Title of the Article

11. There is a blank line before the author's name.

12. Articles that do not follow these guidelines and contain spelling and/or stylistic problems will not be considered.

13. Articles are published based on the approval of the editorial staff.

14. The journal is paid (except for the staff of the Institute of Oriental Studies). Payment is available at the relevant bank branches.

Kompüter tərtibçisi:
Bədii tərtibat:

Rəvanə İlmanqızı
Şəlalə Məmməd

Formatı 60x84 ¹/₈
Həcmi 24,75 ç.v.
Tirajı 300